॥ पञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्रसंहितायाः
नवीनसंस्करणं तुलनात्मकमीक्षणं च ॥

UNDEMANE SHANKARABHATTA

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA
TIRUPATHI
1970

॥ पञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्रसंहितायाः नवीनसंस्करणं तुलनात्मकसमीक्षणं च ॥

×

वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य आगमविभागे
"विद्यावारिधि" (पी. एच्. डी.)–उपाध्यर्थं
समर्पितः शोधप्रबन्धः ।

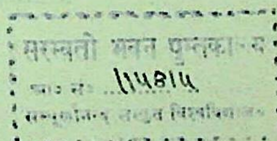
×

लेखकः
उण्डेमने शङ्करभट्टः,
साहित्यशिरोमणिः,
संशोधनसहायकः,
केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम् ।

×

[डॉ. मल्लादि द. बालसुब्रह्मण्यम्, एम्. ए., पी. एच्. डी.,
प्रपाठकः, केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
-इत्येतेषां मार्गदर्शनानुरोधेन लिखितोऽयं शोधप्रबन्धः ।]

×

केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठम्
तिरुपति
१९७०

॥ पञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्रसंहितायाः नवीनसंस्करणं तुलनात्मकसमीक्षणं च ॥

A THESIS SUBMITTED TO

VĀRĀṆASEYA SAṀSKṚTA VIŚVAVIDYĀLAYA

IN THE ĀGAMA FACULTY

FOR THE DEGREE OF

VIDYĀ VĀRIDHI [DOCTOR OF PHILOSOPHY]

BY

UNDEMANE SHANKARABHATTA

Sāhitya Śiromaṇi,

Research Assistant,

Kendriya Sanskrit Vidyapeetha.

[PREPARED UNDER THE GUIDANCE OF

DR. M. D. BĀLASUBRAHMAṆYAM, M.A., Ph.D.,

READER,

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA]

KENDRIYA SANSKRIT VIDYAPEETHA

TIRUPATI

1970

प्रथमो भागः

(PART I)

[तुलनात्मकसमीक्षणम्]

विषयानुक्रमणिका

ऊ

ण

ओं

बी

प्रस्तावना

पंचरात्रान्तर्गत-विश्वामित्रसंहितायाः नागराक्षरणं मुद्रणस्य

सम्पादनं च ।

वेदार्थतात्पर्यदर्शिकाः स्मार्थपदार्थसम्पन्नाः मोक्षोपाय-प्रकाशका उपासनाविधाः विविधाः पंचरात्रसंहिताः दक्षिणापथे वर्तन्ते । परं तु पूर्वं ग्रन्थलिप्यां लिखितत्वेन महता यत्नेन संरक्षिता अप्येताः ग्रन्थाः ताम्रपत्रैस्तालपत्रैश्च विलिख्य आ द्रियन्ते । तथा आधुनिकानामक्षराणां प्रचलनाभावेन बहवो ग्रन्थराशयः कीटकैर्विलोपं भजन्ति । भारतीयप्राचीनसंस्कृतिरक्षकानां विद्वज्जनानां ग्रन्थसन्दर्भाणां संरक्षणमभिलषद्भिः स्वतन्त्रभारतशासकैर्बहूनां प्राचीनानां ग्रन्थानां प्रकाशने महती श्रद्धा प्रदर्शिता इत्येतत् परं प्रमोदस्थानम् । तदित्थं केन्द्रशासनप्रयोजितैर्भारतीयैर्बहूनां प्राचीनानां ग्रन्थानां सम्पादनप्रकाशनार्थं धनं प्रदीयते । तदनुरोधेनास्माभिरत्र विद्वज्जनानां विचाराय सर्वकारानुमत्या अस्माभिरत्र पञ्चरात्रसंहितानामन्यतमायाः सुस्पष्टं पदार्थमनुपदिशन्त्याः पवित्रतमायाः अमुद्रितायाश्च विश्वामित्रसंहितायाः नागराक्षरणस्य सम्पादनं, संहितान्तरैस्तस्याः संवादविसंवादपरिशीलनं च विदुषां प्रस्तूयते ।

विस्तृतेऽस्मिन् पंचरात्रशास्त्रे कतिपयैरेव संशोधने यत्न आहितः ।

पंचरात्रागमस्य शोधकेषु [illegible], विद्वद्वर्णां वाक्यविशारदैः [illegible] - संकुल विराजमान विद्वद्भिः आगमग्रन्थप्रकाशने यत्न आधीयते। तदनुगमनेन [illegible] लोकोत्तिभिः पंचरात्रसंहितानां नवीनसंस्करणानि संपादन्ते। तदनुरोधेनास्माभि: विश्वामित्रसंहिताया नवीनं संस्करणं संपादितम्। तस्याश्च विश्वामित्रसंहितायाः पंचरात्रे स्थानं वैशिष्ट्यं चाधिकृत्य शोधोऽयमुपक्रम्यते।

अस्मत्पूर्वैः कतिपयैरेव संशोधकैः काश्चनैव पंचरात्रसंहिताः संपादिताः। यथा हि -

श्रीमता को. ई. राघवाचार्यमहोदयेन विष्णुतिलकं, परमसंहिता चेति संहिताद्वयं यथाक्रमं क्रि. प. १८९६, १८९८ वर्षयोः; श्रीमता पी. बी. अनन्ताचार्यमहोदयेन पारमेश्वरसंहिता, ईश्वरसंहिता चेति संहिताद्वयं क्रमेण क्रि. प. १९०२, १९२३ वर्षयोः; श्रीमता गो. रामस्वामि भट्टाचार्यमहोदयेन श्रीप्रश्नसंहिता क्रि. प. १९०४ वर्षे;

श्रीमता [illegible] वेङ्कटाचार्यमहोदयेन बृहद्ब्रह्मसंहिता[1] क्रि. प. १९१२ वर्षे;
श्रीमता एम्.डी. रामानुजाचार्यमहोदयेन अहिर्बुध्न्यसंहिता क्रि. प. १९१६ वर्षे;

---

१ संहितैषा नारदपंचरात्रान्तर्गतेति ग्रन्थान्तवाक्येभ्योऽवगम्यते।

श्रीमद्भिः मेलकोटे यतिराजसम्पत्कुमाररामानुजमुनिभिः पाद्मसंहिता श्रीप्रश्नसंहिता

चेति संहिताद्वयं क्रमेण क्रि. प. १९२७ [Vol.I] १९३०[Vol.II], १९०४

वर्षेषु ;

श्रीमता डॉ॰ गणपतिशास्त्रिमहोदयेन विष्णुसंहिता क्रि. प. १९२५ वर्षे ;

श्रीमता पोविवेटि श्रीरामानुजाचार्यमहोदयेन कपिञ्जलसंहिता, पुरुषोत्तमसंहिता,

परमपुरुषसंहिता चेति संहितात्रयं यथाक्रमं क्रि. प. १९२१, १९२३, १९२८,

वर्षेषु ;

श्रीमता पम्मार् कृष्णमाचार्यमहोदयेन ब्राह्मसंहिता क्रि. प. १९३२ वर्षे ;

श्रीमता लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यमहोदयेन शेषसंहिता[1] क्रि. प. १९३४ वर्षे ;

श्रीमता डा. एस्. कृष्णस्वामि अय्यङ्गार् महोदयेन परमसंहिता क्रि. प. १९४०

वर्षे;

पञ्चरात्रम्

श्रीमता भुवनमोहनसांख्यतीर्थमहोदयेन [illegible]संहिता [आदिकाण्डः] क्रि.प.

१९५२ , १९५६ वर्षयोः ;

श्रीमता गोविन्दाचार्यमहोदयेन पारमेश्वरसंहिता क्रि. प. १९५३ वर्षे .

---

१ संहितेयं पाञ्चरात्रसंहितासु तन्त्रानुक्रमणे न परिगण्यते ।

श्रीमता डाक्टर श्रीनिवासशास्त्रीमहोदयेन अनिरुद्धसंहिता ख्रि. प. १९५६ वर्षे;

श्रीमता श्री. कृष्णमाचार्यमहोदयेन लक्ष्मीतन्त्रं ख्रि. प. १९५९ वर्षे;

श्रीमता श्री. रामानुजज्योतिषिमहोदयेन पाद्मसंहिता [Vol. II] ख्रि. प. १९८२ वर्षे;

श्रीमत्या सीतापद्मनाभन् -महोदयया श्रीप्रश्नसंहिता ख्रि. प. १९६९ वर्षे -

इत्थं विंशतिः संहिताः संपाद्य मुद्रापिताः । एतासाम् अहिर्बुध्न्यसंहिता, जयाख्यसंहिता, पाद्मसंहिता, लक्ष्मीतन्त्रम्, श्रीप्रश्नसंहिता [श्रीमत्या सीतापद्मनाभन् महोदयया संपादिता] चेति पंचैव संहिताः संशोधनपद्धत्यनुरोधेन संशोध्य मुद्रापिताः ।

एतदतिरिक्ततया पंचरात्रे हरिभक्तैर्भारतीयैः पाश्चात्यैश्च शोधनं कृतमुपलभ्यते । तथा हि -

श्रीमता आर्. जी. भण्डारकरमहोदयेन भारते दृश्यमानान् वैष्णवादिसंप्रदायानधिकृत्य लिखिते Vaisnavism, Śaivism and Minor Religious Systems[३] संज्ञके ग्रन्थे सात्वत-भागवत-पंचरात्रसंप्रदायानधिकृत्य व्यापका विचाराः प्रस्तुताः सोपपत्तिकम् ।

श्रीमता डा. एस्. के. आयंगार् महोदयेन सात्वतसंप्रदायमधिकृत्य लिखिते 'Sāttvatas'[४] संज्ञके लेखे पंचरात्रसंप्रदायस्य प्राचीनता संप्रदर्शिता ।

३. See pp. 3, 4-13, 38-41 ४. cited by B. Bhattacharya, Introduction p.15 to जयाख्यसंहिता

श्रीमता एम्.डी. रामानुजाचार्यमहोदयेन अहिर्बुध्न्यसंहिताप्रस्तावनायां पंचरात्रस्य प्राचीनतां वेदमूलकतां भगवत्कर्तृकतां चाधिकृत्य प्रस्तुतम् ।

श्रीमद्भ्यां वी. भट्टाचार्य तथा ए. कृष्णमाचार्यमहोदयाभ्यां जयाख्यसंहिताप्रस्तावनायां पंचरात्रसंप्रदायस्य प्राचीनतां, पंचरात्रे जयाख्यसंहितायाः स्थानं, जयाख्यसंहितायाः कालं चाधिकृत्य विवेचितम् ।

श्रीमद्भ्यां डा. एस्. कृष्णस्वामि अय्यंगार् वेङ्कट राजगोपालाचार्याभ्यां परमसंहिताप्रस्तावनायां पंचरात्रसंप्रदायस्य प्राचीनतां, अन्येभ्यः पंचरात्रसंहिताभ्यः परमसंहितायाः वैशिष्ट्यं चाधिकृत्य विवेचनं कृतम् ।

श्रीमता वी. कृष्णमाचार्यमहोदयेन लक्ष्मीतन्त्रप्रस्तावनायां आगमभेदान्, आगमानां प्रामाण्यम्, पंचरात्रपरिचयं, पंचरात्रसंहितापरिगणनम्, लक्ष्मीतन्त्रे प्रतिपाद्यमानानां मुख्यानां पंचरात्रसिद्धान्तानां सूक्ष्मपरिचयं चाधिकृत्य प्रस्तुतम् ।

श्रीमता डा. वी. राघवन् महोदयेन "The Name Pāñcarātra with an analyisis of the Sanatkumāra Saṁhitā in manuscript" इत्यस्मिन् शोधलेखे पंचरात्रशब्दार्थविवेचनपूर्वकं हस्तलिखितायाः सनत्कुमारसंहितायाः पंचरात्रस्य प्रतिपाद्यस्य च परिचय उपस्थापितः ।

श्रीमता डा. एस्. आर्. भट्टमहोदयेन The Philosophy in Pāñcharātra इत्यस्मिन् पुस्तके पंचरात्रशास्त्रपरिचयपूर्वकं पंचरात्रे दार्शनिकसिद्धान्ता-

मां प्रकाशनमधिकृत्योपस्थापितम् ।

श्रीमता डा. पी.पी. आप्टेमहोदयेन Pañcarātra Saṁhitās — A Study - इत्यस्मिन् शोधग्रन्थे पंचरात्रग्रन्थानां विनियोगपूर्वकं पौष्कर-सात्वत -जयाख्यादिषु च विविधसंहितासु प्रतिपादितानां चतुर्व्यूह -वैष्णवबिम्ब-निर्माण -वास्तुमानमापन - मण्डप -मुद्रादीनां विवेचनं, पंचरात्रसंहितानां भगवद्गीतासंवादं चाधिकृत्य प्रस्तुतम् ।

श्रीमता पेरियतिरुवडि भट्टाचार्यमहोदयेन श्रीपांचरात्रप्रतिष्ठाविधिः इत्यस्मिन् पुस्तके पाद्मसंहितोक्ताः आचार्यलक्षणादि आचार्याभिषेकान्ताः प्रतिष्ठादिविभिन्नक्रियाकलापाः तमिळ् भाषायां गद्यरचना निर्दिष्टाः ।

श्रीमता श्रीपुरं नृसिंहाचार्यमहोदयेन पुनः पाद्मसंहितोक्ताः देवालयार्चनक्रमाः देवालयार्चनविधानमित्यस्मिन् पुस्तके संस्कृतभाषया गद्यरचना विहिताः ।

श्रीमता एम्. नरसिंहाचार्यमहोदयेन श्रीमद्यामुनाचार्यप्रणीतस्य आगमप्रामाण्यस्य नवीनं संस्करणमुपस्थापितम् ।

भारतीयैरिव केचित् पाश्चात्यैरपि पंचरात्रे संशोधनं कृतमुपलभ्यते ।

पंचरात्रसंशोधनमुख्यत्वात् श्रीमता F. Otto SCHRADER महोदयेन Introduction to Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Saṁhitā इत्येके शोधग्रन्थे पंचरात्रस्य उत्पत्तिं , कालं, संहिताविस्तरं , सामान्यलक्षणं ,

संहिता पौष्कर्युत्प्रतिमार्थं, <u>बृहद्ब्रह्मसंहिता</u>प्रतिमार्थं चाधिकृत्य सोपपत्तिकं विवेचितम् । पुस्तकमेतदर्वाचीनानां पंचरात्रसंशोधकानां मार्गदर्शकमिव वर्तते । श्रेडर महोदयवाक्यानि नोद्धृतानि स्युः। एतदोऽपि अर्वाचीनः पंचरात्रसंशोधक उत्साहेन येन वा श्रेडरमहोदयोऽयं पंचरात्र-संशोधकानां मार्गदर्शी संजातो । एतदीयसंशोधनशैलीमनुसृत्यैव पंचरात्रे संशोधने यत्न आधीयते इत्युक्ते नात्युक्तिः स्यात् ।

श्रीमता Hermann JACOBI महोदयेन पंचरात्रे प्रयुज्यमानं वासुदेवमधिकृत्य स्वीये "Incarnation [Indian]"[५] इत्यस्मिन् लेखे विदुषा पंचरात्रसंप्रदायस्य -सात्वत- सम्प्रदायत्वेनोपदिष्टस्य -निर्देशः कृतः ।

श्रीमता H. Daniel SMITH महोदयेन "The "Three Gems" of Pāñcarātrāgama Canon"[६] इत्यस्मिन् लेखे पंचरात्रे रत्नत्रयत्वेन प्रथितानां <u>जयाख्य</u> -<u>सात्वत</u>- <u>पौष्करसंहिता</u>नां प्रतिपाद्यविषय उपकल्पितः ; <u>पांचरात्र</u>-प्रासादप्रसाधनम् इति विषये पाद्मसंहितायाः क्रियापादस्य दशाध्यायाः [१-१०], <u>A Source book of Vaiṣṇava Iconography</u> संज्ञा वैष्णवबिम्ब-निर्माणविधायकः विविधपंचरात्रसंहितागतानां बिम्बलक्षणपराणां ग्रन्थभागानां संकलनात्मकः कश्चन संग्रहग्रन्थश्चेति पुस्तकद्वयं च मुद्रापितम् ।

५. See <u>Encyclopedia of Relilgion and Ethics</u>- Vol. VII pp. 193-7 by JAMES HASTINGS, 1959.
६. See <u>Vimarśa</u> I. 1. [to be published], Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati, 1970.

इत्थं पांचरात्रग्रन्थानां प्रकाशने संशोधने च कृतबुद्धिः भारतीयैः पाश्चात्त्यैश्च पांचरात्रप्रक्रियाणां परार्थपूजोपयोगिनां मुद्राणां मण्डलानां यन्त्राणां च स्पष्टीकरणं चित्ररूपप्रदर्शनं च न प्रवृत्तम्। पांचरात्रनिष्णाता अपि वास्तवार्थज्ञा विद्वांसः परार्थपूजनांगमुद्रादर्शने, मण्डललेखने, यन्त्रार्थकल्पने च रमन्ति। गुरुशिष्यपरम्परया सैद्धान्तिकः मुद्रादर्शनक्रमः, मण्डललेखनक्रमः, यन्त्रकल्पनक्रमो वा लिखितोऽनेन प्रकारेणैव न प्रचरति। श्रीरंगक्षेत्रे च सम्प्रदायविद्भिः केचिद्वर्णितैर्लिखितं प्राच्यवस्तु संहितावाक्यैरनुमोदितेषु चित्रपटमण्डलादिभिः प्रत्यक्षीकृतम्। एतादृशं ग्रन्थविशेषं परिष्कर्तुं विद्वान्सम्प्रयोगैः समन्वयपुरस्सरमपि च शोधलेखेऽस्मिन् विशिष्य मुद्रादर्शनप्रकारः, मण्डललेखनप्रकारः, यन्त्रे यन्त्रकल्पनप्रकारश्च विश्वामित्रसंहितानुरोधिना रेखाचित्रैः सह विस्तरेणोपपादितः। पांचरात्रार्थनिर्णये पांचरात्रसंहिताविस्तरे च पूर्वसंशोधकैरनधिगता मुख्यांशाः कतिचन संदर्शिताः। अन्ते पांचरात्रसंहितानां भाषावैशिष्ट्यं विश्वामित्रसंहितामाधृत्य विवेचितम्।

शोधलेखेऽस्मिन् अनमुद्रितानां ग्रन्थभागानामन्ते निर्दिष्टानां श्लोकानां विवरणं पृथक् पत्रान्तरे उपकल्पितम्। अन्यत्संशोधिताः विश्वामित्रसंहिताया उद्धृतानां श्लोकानामनुसारम् श्लोकानां विना शोधप्रबन्धान्तरे अध्यायस्य, श्लोकस्य

च सूचिते ग्रन्थे निर्दिष्टे । पञ्चोत्तरा अध्यायसंख्या, त्रिशता श्लोकसंख्या इति च नाधिकं चान्यत्तथ्यम् । निर्दिष्टसंहितानां संहितान्तराणामप्ययमेव क्रमः । पञ्च-रात्रसंहितानां परिगणने अग्रदूतः श्रीमता पादवर्ति नागेश्वरशास्त्रिमहोदयेन चेन्नपुरतः शालिवाहनशक १८१२ [ख्रि. प. १८९०] वर्षे प्रकाशितः परमसिद्ध-सिद्धान्तरत्नाकर संज्ञको ग्रन्थः यस्य पृष्ठेऽपि नाम्नाभिहितः । तत्र च मूलग्रन्थस्य अध्यायसंख्यायाः श्लोकसंख्यायाः पृष्ठसंख्याया वा निर्देशे कार्यैरत्ना-भिः तत्प्रतिकृतिविषयस्य सम्पादकस्याथ विनियोजकस्य नामतस्य निर्देशः कृतः परमसिद्ध-सिद्धान्तरत्नाकरादुद्धरणाकारे ।

संशोधनेऽस्यास्य समुपकल्पनाय सम्भ्यनुमतिमनुगृहीतवद्भ्यः तिरुपति केन्द्रीय संस्कृतविद्यापीठनिर्देशकेभ्यः, विशिष्ट विद्यापीठनिदेशकवर्येभ्यः श्रीमद्भ्यः डा. वे. रामचन्द्रशर्ममहोदयेभ्यः ; संशोधनमार्गदर्शिभ्यः विद्यापीठ-संशोधनप्रकाशनविभागप्रमुखेभ्यः प्राचार्येभ्यः श्रीमद्भ्यः डा. सत्य वि. व. वासु-सुब्रह्मण्यमहोदयेभ्यः ; वेदविभागप्रमुखेभ्यः, श्रीमद्भ्यः डा. कृष्णमू-र्तिमहोदयेभ्यः ; श्रीवेङ्कटेश्वरविश्वविद्यालयीय गुरुवर्येभ्यः श्रीमद्भ्यः डा. मा. सुन्दरमहोदयेभ्यः ; ... सहर्षं सादरं कृतज्ञतापुरस्सरमभिवादनानि विधीयन्ते ; अध्यक्ष-

प्रमेयस्यास्य परमास्तोऽभ्युदयेन शोधकोऽयं विदुषां परितोषाय कल्पतामिति याचयते ।

विदः वशि,
साधारण [शकाब्द-१८९२] आश्विनशुक्लनवमी – भार्गववासरः ।
[९-१०-१९७०]

उपेन्द्रो शेखर भट्टः

। । । ।

। ।

।

–0–0–0–0–0–0–0–0–0–0–0–

शोधेऽस्मिन् उपयुक्ताः संहिताः

१. मुद्रितग्रन्थानां [मुद्रग्रन्थानां] संहिताः

अनि. अनिरुद्धसंहिता, मैसूर, १९५६ – देवनागरी – श्रीमता आसुरि श्रीनिवाससुदर्शनाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

अ. सू. अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, बंबई, १९१० – देवनागरी – श्रीमता पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मसूनुना वासुदेवशर्ममहोदयेन संपादितः ।

अहि. अहिर्बुध्न्यसंहिता, अड्यार, १९१६ – देवनागरी – श्रीमता एम्.डी. रामानुजाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

आ. आनन्दसंहिता, ईगाना ट्रिप्लिकेनम्, १९२४ – तेलुगु – वैखानसग्रन्थमालान्तर्गता ।

ई. ईश्वरसंहिता, काञ्चीपुरम्, १९२३ – देवनागरी – श्रीमता पी.बी. अनन्ताचार्यमहोदयेन संपादिता ।

ऋ. ऋग्वेदः [सभाष्यः] पुना, १९३३ – देवनागरी – श्रीमता सोन्टक्के उपाह्वयेन नारायणशर्मणा संपादितः ।

– – – – होशियारपुरम् १९६३,४ – देवनागरी – श्रीमता विश्वबन्धुमहोदयेन संपादितः ।

कपि. कपिञ्जलसंहिता, मद्रासनगरम्, १९३१ — तेलुगु — श्रीमता पोडिचेटि श्रीजगन्नाथाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

कु. सं. कुमारसम्भवम्, नवदेहली, १९६२ — देवनागरी — श्रीमता सूर्यकान्त महोदयेन संपादितम् ।

ज. जयाख्यसंहिता, बडौदा, १९६७ — देवनागरी — श्रीमता एम्बार् कृष्णमाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

जै.मी.सू. जैमिनीयमीमांसासूत्रपाठः, वाई — सतारा, १९४८, — देवनागरी — श्रीमता केवलानन्दसरस्वतीमहोदयेन संपादितः ।

तै. आ. तैत्तिरीयारण्यकम्, पूना, १९२७ — देवनागरी — श्रीमता बाबाशास्त्री फडकेमहोदयेन संपादितम् ।

ना. प. [आग.]प्र. नारदपञ्चरात्रम् [ज्ञानामृतसारः] — प्रथमरात्रम् — वेङ्कटेश्वर-मुद्रणालयः, बंबई — देवनागरी ।

पर. परमसंहिता, बडौदा, १९४० — देवनागरी — श्रीमता डा. एस्. कृष्णस्वामि अय्यङ्गार्महोदयेन संपादिता ।

पा.[क्रि.] पारमेश्वरसंहिता [क्रियाकाण्डः], श्रीरङ्गम्, १९५३ — देवनागरी — श्रीमता गोविन्दाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

पा. [का.]	पारमेश्वरसंहिता [ज्ञानकाण्डः], श्रीरंगम्, १९५३ – देवनागरी – श्रीमता गोविन्दाचार्यमहोदयेन संपादिता ।
पाद्म [क्रि.]	पाद्मसंहिता [क्रियापादः], मैसूर, १९२७ – तेलुगु – श्रीमद्भिः यतिराजसंपत्कुमाररामानुजमुनिभिः संपादिता ।
पाद्म [च.]	पाद्मसंहिता [चर्यापादः], मैसूर, १९४४ – तेलुगु – श्रीमता गो. रामानुजज्योतिषिमहोदयेन संपादिता ।
पाद्म [ज्ञा.]	पाद्मसंहिता [ज्ञानपादः], मैसूर, १९२७ – तेलुगु – श्रीमद्भिः यतिराजसंपत्कुमाररामानुजमुनिभिः संपादिता ।
पा. र.	पाञ्चरात्ररक्षा, कांचीपुरम्, १९४१ – देवनागरी – श्रीवेदान्तदेशिकग्रन्थमालान्तर्गता ।
पु.	पुरुषोत्तमसंहिता, [illegible], १९३२ – तेलुगु – श्रीमता पोडियेटि सीतारामानुजाचार्यमहोदयेन संपादिता ।
पौ.	पौष्करसंहिता, मैसूर, १९३४ – देवनागरी – श्रीमद्भिः यतिराजसंपत्कुमाररामानुजमुनिभिः संपादिता ।
ब्र. सू.	ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, बंबई, १९३४ – देवनागरी – श्रीमता महादेवशास्त्रि बाकरेमहोदयेन संपादितम् ।

भाग. श्रीमद्भागवतम्, बम्बई, १९१० – देवनागरी – श्रीमता नारायण
राम आचार्यमहोदयेन संपादितम् ।

मनु. मनुस्मृतिः, बंबई, १९०२ – देवनागरी – श्रीमता पणशीकरोपाह्वेन
लक्ष्मणसूनुना वासुदेवशर्ममहोदयेन संपादिता ।

म. भा. महाभारतम् [शान्तिपर्व], पूना १९५४ – देवनागरी – श्रीमता
श्रीपादकृष्णबेलवलकरमहोदयेन संपादितम् ।

ल. सं. लक्ष्मीतन्त्रम्, अडेयार्, १९५९ – देवनागरी – श्रीमता वी. कृष्णमाचार्य-
महोदयेन संपादितम् ।

वा. रा. वाल्मीकिरामायणम्, बडौदा, १९६० – देवनागरी – श्रीमता
जी. एच्. भट्टमहोदयेन संपादितम् ।

वि. विष्णुसंहिता, त्रिवेन्द्रम्, १९२५ – देवनागरी – श्रीमता टी.
गणपतिशास्त्रिमहोदयेन संपादिता

वि. क. विमानार्चनाकल्पः, मद्रपुरी, १९२६ – देवनागरी – श्रीमद्भ्यां
रघुनाथचक्रवर्तिभट्टाचार्य शेषमाधवाचार्यमहोदयाभ्यां संपादितः ।

वि. ति. विष्णुतिलकम्, बेंगलूर, १८९६ – तेलुगु – श्रीमता को. ई.
राघवाचार्यमहोदयेन संपादितम् ।

शब्द. शब्दकल्पद्रुमः दिल्ली, १९६१ –देवनागरी –श्रीमता स्यार-राजा-राधाकान्तदेव -बहादुरमहोदयेन विरचितः

छां. भा. छान्दोग्यभाष्यम् [...] बम्बई, १९३४ –देवनागरी –
। छान्दोग्योपनिषद्-।, गोरखपुर, १९६२ –देवनागरी –

श्रीप्र. श्रीप्रश्नसंहिता, कुम्भकोणम्, १९७४ –ग्रन्थः –श्रीमता गो. रामस्वामिभट्टाचार्यमहोदयेन संपादिता ।

श्रीभा. श्रीभाष्यम्, मद्रास्, १९६७ –देवनागरी –श्रीमता उत्तमूर् -वी- वीरराघवाचार्यमहोदयेन संपादितम् ।

सा. सात्त्वतसंहिता, कांचीपुरम्, १९०२ –देवनागरी –श्रीमता पी.बी. अनन्ताचार्यमहोदयेन संपादिता ।

सि. कौ. सिद्धान्तकौमुदी, बम्बई, १९१० –देवनागरी –श्रीमता पणशीकरोपाह्वलक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्ममहोदयेन संपादिता ।

ह [आ.] हयशीर्ष(पञ्चरात्र-)संहिता [आदिकाण्डः], राजशाही, १९५२ –देवनागरी –श्रीमता भुवनमोहनसांख्यतीर्थमहोदयेन संपादितम् ।

।

।

।

२ हस्तलिखितग्रन्थानां [Manuscripts] संकेताः

अग. अगस्त्यसंहिता. Ms. R 5059, PL-Tel-Inc. GOML, Madras.

चि. शि. चित्रशिखण्डिसंहिता. Ts. KSV 576, Paper-Tel-Inc.

नार. नारदीयसंहिता. Ms. KSV 12, PL-Gr-Inc.

भा. भारद्वाजसंहिता. Ts. Paper-Gr-Inc. Srivaikuntham

भार्ग. भार्गवसंहिता, Ts. 6275, Paper-DN. SVOI, Tirupati

मा. मार्कण्डेयसंहिता. Ts. KSV 543, Paper-DN, Tel-Inc.
Ts. 1817, Paper-DN-Inc. SVOI, Tirupati

वा. वासिष्ठसंहिता. Ms. KSV 27, PL-Gr-Inc.

वि. तं. विष्णुतन्त्रम्. Ts. TR 577, Paper-DN-Inc. Adyar
Ts. KSV 570, Paper-Tel-Inc.

वि. त. विष्णुतत्त्वसंहिता -पाद ३. Ts. 73680, Paper-DN-Inc. Adyar

विष्व. विष्वक्सेनसंहिता. Ms. KSV 20, PL-Gr-Inc.

विह. विहगेन्द्रसंहिता. Ts. KSV 513, Paper-Tel-

शा. शाण्डिल्यसंहिता।

सनत् [ऋषि] सनत्कुमारसंहिता [ऋषिरात्रम्]। Ts. KSV 612, Paper-DN-Inc.

३ [illegible]

छि. प.	– छिद्रात् परम् ।
छि. पू.	– छिद्रात् पूर्वम् ।
पृ.	– पृष्ठम् ।
रे. चि.	– रेखाचित्रम् ।
श्लो.	– श्लोकः ।
DN	= Devanāgarī
GOML, Madras	= Government Oriental Manuscripts Library Madras.
Gr.	= Grantha.
Inc.	= Incomplete.
KSV.	= Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati.
MS.	= Manuscript.
O I, Baroda	= Oriental Institute, Baroda.
PL.	= Palm – leaf.
SVOI, Tirupati	= Sri Venkateswara Oriental Institute, Tirupati.
Tel.	= Telugu.
Tc.	= Transcript

[illegible]

1 S.K.IYANGAR " Sāttvatās " 2nd AIOC Calcutta ,1923.

2 P.P.APTE , Pāñcarātra Saṁhitās -A study , Ph.D., Thesis , University Of Poona ,1965, (to be published).

3 R.G.BHANDARKAR , Vaiṣṇavism ,Śaivism and Minor Religious Systems , Nepālī Khapra Vārāṇasī, 1965.

4 N.R.BHATT , Ed., Ajitāgama , Institut Français D'Indologie , Pondichéry , 1964.

5 S.R.BHATT , The Philosophy of Pāñcharātra ,Madras 1969.

6 Helene BRUNNER -LACHAUX , Ed., Somaśambhupaddhati Institut Français D'Indologie Pondichéry ,@ 1963.

7 S.K.DE , "Pāñcarātra and the Upanishads " Ind .Hist. Quart IX

8 HERMANN JACOBI " Incarnation (Indian) " Encyclopedia of Religion and Ethics Vol .VII pp .193-7,1959.

9 S.M.KATRE , Introduction to Indian Textual Criticism Poona,1954.

10 V.RAGHAVAN , "The name Pāñcarātra with an analysis of the Sanatkumāra Saṁhitā in manus-

script", Jour. Am. Or. Soc. vol. 85
No. 1 (January-March 1969) 73-9.

11. OTTO SCHRADER, Introduction to Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Saṃhitā, Adyar, 1916.

12. H. Daniel SMITH, Ed. Pāñcarātraprāsādaprasādhanam, Chapters 1-10 of the "Kriyāpāda-Pādmasaṃhitā, Madras, 1969.

13. ———, A Source Book of Vaiṣṇava Iconography, Madras, 1969.

14. ———, "The "Three Gems" of Pāñcarātrāgama Canon", Vimarśa I. 1, Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Tirupati, 1970, (in press).

15. Sri. Vyāsa Vidvat Sadas Souvenir, Śrīkālahasti. 1966.

16. ———, Secunderabad, 1968.

17. K.C. VARADACHARI, "The Pāñcaratra Śāstra and the Upanishads", New Indian Antiquary 8(1946)87-90.

प्रथमोऽध्यायः

।

।

।

।

।

।

पंचरात्रविचारः

प्रथमोऽध्यायः

१ . . . . . पृष्ठभूमिविचारः

१.१.० आगमः :

अनादिनिधने संसारे अध्यात्मविद्याया आकरे, वेदे, आगमे, पुराणे च अविशेषसाधारणं स्थानम् आवहति भारते विलसन्ति नैकविधाः श्रेयःप्रेयःप्रतिपादका ग्रन्थसंदर्भाः । एतत्क्रमेण पुरुषार्थसिद्धिरिति तु निश्चयम् । ऐहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनानां प्रतिपादकानां वेदादीनां प्रचारे बहुभूरिभिः प्राचीनैः ऋषिभिः गुरुशिष्यपरम्परया प्रवर्तिता नानाविधाः सम्प्रदायविशेषाः । तेषाम् अन्यतमोऽयम् आगमसम्प्रदायः ।

आङ् पूर्वकाद् गम्यर्थकाद् गमधातोः

ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च [अ.सू. ३-३-५८]

इति अनुशासने निष्पन्नोऽयम् आगमशब्दः सम्प्रदायसिद्धं ग्रन्थजातम् अभिधत्ते । " गत्यर्थकानां ज्ञानार्थकत्वम् " इति न्यायेन सृष्टि-प्रलय-देवतार्चन-मन्त्रपुरश्चरण-ध्यान-योगादिषु प्रतिपादकेषु ज्ञानविशेषात्मका ग्रन्थविशेषा आगमपदेन व्यवह्रियन्ते । अत्र शब्दकल्पद्रुमे [प्रथमकाण्डे] तन्त्रशास्त्रादुद्धृताः[1],

---

१. मत्स्यपुराणे तु –

आगतं शिववक्त्रेभ्यः गतं तु गिरिजामुखम् ।
मतं श्रीवासुदेवेन तस्मादागममुच्यते ॥

इत्ययं श्लोकः दृश्यते इति श्रीमता नं. वेङ्कटेश्वरशर्मणा " देवालयेषु वर्णना "[Souvenir, Āgama Silpa ..... Secundarabad, 1968, p.91] इत्यत्र सूचितम् ।

पुरुषोत्तमसंहिताप्रस्तावनायां श्रीमद्भिः वेङ्कट रामानुजाचार्यैरुद्धृताश्च श्लोकाः परि-शीलनीयाः -

आगतं पंचवक्त्रात्तु गतं च गिरिजानने ।
मतं च वासुदेवस्य तस्मादागममुच्यते ॥
सृष्टिश्च प्रलयश्चैव देवतानां समर्चनम् ।
साधनं चैव सर्वेषां पुरश्चरणमेव च ॥
षट्कर्मसाधनं चैव ध्यानयोगश्चतुर्विधः ।
सप्तभिर्लक्षणैर्युक्तं त्वागमं तद्विदुर्बुधाः ॥ इति ।

[शब्द. पृ. १६७, पर. पृ. ११]

आगमवाङ्मयमिदं प्राधान्येन शैववैष्णवात्मना भिद्यते । शिवपारम्य-परं शैवागमं[2] शैव-पाशुपत-सोम-लाकुलभेदेन चतुर्विधं भवति । विष्णुपारम्य-प्रतिपादको वैष्णवागमः वैखानसपाञ्चरात्रात्मना द्वैविध्यमावहति । अनयोराद्यः भगवता विखनसा, द्वितीयः भगवता नारायणेन च प्रवर्तित इति प्रतीतिः । सोऽयं वैष्णवागमः विशिष्य दक्षिणापथे प्रथितप्रचारः समुपलभ्यते ।

वैखानसपाञ्चरात्रयोः प्रतिपाद्यविषयो नोपलभ्यते महद् अन्तरम् । परं तु तदनुयायिषु नोपलभ्यते परस्परं सौहार्दम्, यतो हि यथावसरं दूष्यते वैखानसैः पाञ्चरात्रः, पाञ्चरात्रिकैश्च वैखानसः संप्रदायः । तथा हि -

पाञ्चरात्रमाग्नेयम्, अवैदिकं, पौरुषैर्दूषितम् ,
आमुष्मिकफलप्रदम् । सौम्यं सर्वत्र संयुक्तम् ।

[वि. क. पृ. १४७]

---

२ पूर्वकारणागम XXVI. 58 See अजितागम Ed. N.R.BHATT, Introduction, p.XX [Pondichery, 1964].

वैखानसं पाञ्चरात्रं वैदिकं तान्त्रिकं क्रमात् ।

[आ. १३,१]

तान्त्रिकं पाञ्चरात्रं तु गौणमामुष्मिकप्रदम् ।

[id. ३]

सन्तेन मुक्तं चैव सालोक्यादिविधायकम् ॥

[id. ४]

सात्त्वं वैखानसं नाम द्वयमेव मुनिपुङ्गवाः ।

[श्रीप्र. ४०. १८०]

पाञ्चरात्रान्यविधानेषु निषिद्धान्येतरैरपि ।

मन्त्रविधानविघ्नानि न स्पृशेतु कदाचन ॥

[id. १४४,५]

अङ्गीकृत्यमीषं च वैखानसमाविधम् ।

० ० ०

सविधानं परित्यज्य पाञ्चरात्रेण पूजयेत् । इति

[पा.र. पृ. १०१ -

तन्त्रान्तरसमुच्चयादुद्धृतम्]

एतानि चैषां दूषणवाक्यानि कर्मठैः परस्परस्यानाक्रमणलोलुपैर्बहुभिः पुरुषैर्वा प्रक्षिप्तानीति वाचयन्ति वेदान्तदेशिकपादाः । यथा -

यानि च पादुकारोपणादिनिषेधवचनानि,

तानि पुनरितरमतावलम्बिभिः प्रक्षिप्तानि

परस्परस्यानाक्रमणलोलुपैः बहुभिर्वा पुरुषाधमै -

र्निर्मितानि । इति ।

[. id.]

द्वयोः पृच्छ्यमानयोरपि वैखानसपांचरात्रयोः विष्णुपारम्य्ये परमुखस्थं ऐकमत्यम् ।

एवं स्थितयोः वैखानसागमयोरन्यतरं पंचरात्रमधिकृत्यात्र किंचित् प्रस्तूयते ।

१. १. १. पंचरात्रशब्दनिष्पत्तिः

किमिदं पंचरात्रम् ? तथा किंनिमित्तो वा अस्य संज्ञा ? किंरूपा तथा विषयश्च ? इत्येवं तेषां प्रश्नानां समाधाने गोचरभवन्ती पर्याप्तानि वाङ्मयानि । तथापि पंचरात्रग्रन्थानां सुस्पष्टविवेचनेन कतिपयविधेषु विमर्शापेक्षितेषु स्थलेषु समाधायकानि वान्वादिकप्रमाणानि समुपलभ्यन्त एव ।

पंचरात्रशब्दोऽयं तद्धितान्तः, पंचरात्रिवत्
अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः
[अ. सू. ५-४-८७]

इत्यपि निष्पन्नः, " संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् " [लि. १३१] इति नपुंसकलिंगः ।

सोऽयं पंचरात्रशब्दः प्रथमतः शतपथब्राह्मणे विशेष्यनिष्पन्नः [यज्ञपरः] सन् बहुत्र [त्रयोदशकाण्डाध्याय -६-१-१, ६-१-५, ६-१-९] पुंलिंगे [१] प्रयुक्तो दृश्यते ।

---

१ एकाकिता भावेन पंचरात्रमिति क्लीबत्वविशेषस्याभिधानं कृतम् ।

आगमग्रन्थे पुनरयं वैष्णवागमविशेषपरः सन् संज्ञायते न्यूनकीर्तिः ।

केचित्, पंचरात्रप्रवादमात्रात् स्वार्थेऽपि नियतम् पांचरात्रपदं च पंचरात्रपर्यायतया कीर्तयन्ति । एवमेव आगमग्रन्थे यदाकदा प्रयुज्यमानानि शैव-पाशुपत-कालामुख-प्रभृतीनि सम्प्रदायान्तराणि पदानि दार्शनिकानां त्रिपादविधात्वम् ज्ञापयन्ति ।

१. १. २. ० पंचरात्रलक्षणम्

रात्रिपंचकाभिधायकाद् अस्मात् पंचरात्रशब्दात् पंचसु रात्रिषु भगवता नारायणेन शाण्डिल्यादिभ्यः पंचभ्यः प्रपन्नेभ्यः उपदिष्टं मोक्षोपायलक्षणं शास्त्रं सदर्थे इत्यभिदधन्ति पांचरात्रिकाः । यथा हि –

आम्नायं वेदं रहस्याम्नायसंज्ञितम् ।
दिव्यमन्त्रक्रियोपेतं मोक्षोपायलक्षणम् ॥
पंचापि पृथगेकैकं दिवारात्रं जगत्प्रभुः ।
अध्यापयामास यतस्तस्मान्मुनिपुंगवाः ॥
शास्त्रं सर्वमेतद्धि पंचरात्राभिधीयते । इति

[ई., २१, ५३१-३]

पंचरात्रस्यास्य एकायनवेदपदेनापि व्यवहारो दृश्यते । मोक्षायनाय अनामान्तोऽयं पन्था इति च पांचरात्रिकाणां वाचोयुक्तिः । यथा हि –

एष एकायनो वेदः प्रख्यातः सात्वतो विधिः ॥
दुर्विज्ञेयो दुष्करश्च प्रतिबुद्धैर्निषेवितो ।

मोक्षायनाय वै पन्था एतदन्यो न विद्यते ।

तस्मादेकायनं नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ इति ।

[पा. [शा.] १. ११-८]

संहितायां किलात्र , " अनादिसिद्धेन चतुर्णां वेदानां

प्राक् प्रवर्तितो वेद एष एकायनवेदः, तथा शाण्डिल्यः पंचरात्रसंप्रदायः वेदमूलक " इत्युपपादयन्ति । वादस्यास्य वाग्विधिना विस्तरः ।

पंचरात्रशास्त्रं विविधप्रकारेण व्याख्यातवती पौष्करसंहिता किल पंचरात्रग्रन्थेषु । पंचभिः रात्रिभिः विष्णुना कथितं शास्त्रं पंचरात्रमिति प्रथमः पक्षः । ब्रह्मरात्र-शिवरात्र-इन्द्ररात्र-नागरात्र-ऋषिरात्रभेदेन पंचविधरात्रविधं शास्त्रं पंचरात्रमिति द्वितीयः पक्षः । ज्ञानपंचकं[5] पंचविज्ञान [परमार्थज्ञान-मुक्तिज्ञान-भक्तिज्ञान-यौगिकज्ञान-वैषयिकज्ञान] प्रदं शास्त्रं पंचरात्रमिति तृतीयः पक्षः । यदा विधिकर्तृ पृथिव्या विधिकर्तृ वा निर्दिष्टे दक्षिणां सर्वोपनिषदामर्थं परतोः सान्निध्यप्रापकं च शास्त्रं पंचरात्रमिति चतुर्थः पक्षः । पंचानामपि विषयाणां दोषकं परमात्मप्रापकं शास्त्रं पंचरात्रमिति पंचमः पक्षः । पापपञ्चकधायकत्वेन सांख्य-योग-वेद-पुराण-वेदान्तानां पंचानां शास्त्राणां रात्रिभावकं शास्त्रं पंचरात्रमिति षष्ठः पक्षः । विषयेन्द्रियभूतानामादा-भूतानां पंचरात्राणां [मनुष्याणां] प्रापकं शास्त्रं पंचरात्रमिति सप्तमः पक्षः ।

१. १. २. १. यथा हि -

सार्धकोटिप्रमाणेन कथितं तस्य विष्णुना ॥

---

[5] According to VARADACHARI, New Ind. Ant. 8 [1946] 87-90, rātra means the knowledge which abolishes the night of ignorance. He connects the five Rayi-s of Praśna upanishad with five rātra-s.

-:-

सा त्रिभिः पंक्तिभिः सर्वं पंचरात्रमतः स्मृतम् ।

[भा. १, ३३,३]

आदौ कृतयुगे पूर्वं केशवेन प्रकाशिताः [श्लो ?] ।

अनन्तो गरुडश्चैव विष्वक्सेनः स्वयम्भुवम् ॥

ब्रह्मा रुद्रश्च पंचैते शुश्रुवुः कृष्णगिरम् ।

अनन्तः प्रथमे रात्रौ गरुडश्च द्वितीयके ॥

तृतीयरात्रौ सेनेशः चतुर्थे वेधसा श्रुतम् ।

रुद्रः पंचमरात्रौ च श्रुत्वा शास्त्रं पृथक् पृथक् ॥

आगमोपनिषद्भावग्रन्थं शास्त्रकृतम् ।

[पंचकालप्रमाणं स्यात् पंचरात्रमिति स्मृतम्]

[विह, १, ३३ -६]

सुदर्शनाख्य सेनेशाः पंच ब्रह्मर्षिसत्तमः ।

समुत्पन्नाः त्रिविधो पौण्ड्रवर्धनदेशादिषु ।

पंचायुधांशाः पंच शाण्डिल्यश्चौपगायनः ।

मौञ्ज्यायनः कौशिकश्च भरद्वाजश्च योगिनः ॥

[ई. ३१, ११८,१]

पंचापि पूर्वोक्तदिव्यारात्रं समग्रमुः ।

व्याख्यापयामास पंचरात्रानुशिष्यगाः ॥

शास्त्रं सर्वमेतद्धि पंचरात्रमितीर्यते ।

[op.cit. ३२,३३]

१.१.२.२ प्रथमं प्रमदानां तु द्वितीयं चित्रकारकम् ।

तृतीयं निन्दकानां तु चतुर्थं भावकारकम् ॥

पंचमं ज्ञानिनां तु पंचरात्रमिति स्मृतम् ।

[भा. २.१२,३]

१.१.२.३ रात्रिरज्ञानमित्युक्तं पंचेत्यज्ञाननाशकम् ।

तस्मात्तु पांचरात्रं स्यादन्वर्थस्यानुरोधतः ॥

[पौष्क. २.४०]

रात्रं च नामज्ञानं ज्ञानं पंचविधं स्मृतम् ।

तेनेदं पंचरात्रं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

पा. सं. [ज्ञाना.]प्र.१.४४ ।

१.१.२.४ अथ वक्ष्यामि विप्रेन्द्र पंचरात्रार्थमुत्तमम् ।

पृथिव्यादीनि भूतानि गुणाः पंच महामते ।

रात्रयो जन्तवः प्रोक्ताः सर्वाण्येषु निविष्टाः ।

रूपभोगादिनिवृत्तिषु पंचरात्रमिति स्मृतम् ।

[कपि. १. ३९-४]

महाभूतगुणाः पंच रात्रयो देहिनः स्मृताः ।

भोगादिनिवृत्तेर्वा पंचरात्रमिति स्मृतम् ।

भूतमात्राणि गर्भस्य बुद्धिरव्यक्तमेव च ।

रात्रयः पुरुषस्योक्ताः पंचरात्रं ततः स्मृतम् ।

[पर. १.३९-४१]

रात्रयो गदिताः पंच ज्ञानादिविषयात्मकाः ॥
महाभूतात्मका यत्र पंचरात्रमिदं ततः ।
कारण्य तु परं तेजो यौताः पंच रात्रयः ॥
नश्यन्ति पंचरात्रं तत् सर्वाज्ञानविनाशकम् ।

[पि. २.३१-३१]

विषयानुभव यत्तिमय ज्ञानवैव धरा यथा ।
रात्रयो देहिनां प्रोक्ता अविद्याभेदतस्ततः ॥
तद्भोगात् निवृत्तिं तु कारयेद्युर्गततस्ततः ।
पंचरात्रमिति प्रोक्तमेतच्छास्त्रमनुत्तमम् [पद्म कथा ३] तथा ॥
अव्यक्तं च मनो बुद्धिरहंकारस्तथैव च ।
तन्मात्राणि च पञ्चैता रात्रयो देहिनः स्मृताः ॥
एभिः समन्वितैर्देहिनां भुक्तिमुक्तिदम् ।
साधनं पूजनं स्वेदस्तु पंचरात्रमिति स्मृतम् ॥
यतो भूतगुणाः पंच रात्रयो देहिनः स्मृताः ।
तद्भोगाद् विनिवृत्तिं तु कारयेद्युर्गततस्ततः ॥

[वि. सं. १.७८-८२]

१.१.२.४
पंचानामेव रात्री योऽर्थः स यत्र व्यपनाय्यते ।
परमानन्दमेतेन प्राप्नोति परमात्मनः ॥
प्रमाणपंचकैः पूर्णं पंचकालोपदेशनम् ।
प्रपंचातीततत्त्वार्थं पांचरात्रमुदाहृतम् ॥[4]

[भा. ४. ७५.७]

---

4 Quoted by Sri. N.S. RAJAGOPALA TATACHARYA, "पांचरात्रम्", Sri Vyāsa Vidwat Sadas Souvenir, Srikālahasti, 1966 - p.55.

१.१.२.४. पुराणं वेदवेदान्तं तथान्यत् सांख्ययोगजम् ॥

पंचप्रकारं विषयं यत्र रात्रायते यतः ।

पञ्चीकरणविधेश्च पंचरात्रमिति स्मृतम् ॥

[पौ. ३८. ३०७.८]

पंचेतराणि शास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि ।

तत्संनिधौ समाख्यातो तेन लोके प्रवर्तते ॥

चन्द्रतारागणं यद्वत् शोभते नैव भास्करे ।

शास्त्रराणि शोभन्ते पंच तेनास्य संनिधौ ॥

पंचरत्नमथवा यद्वत् दीप्यमाने दिवाकरे ।

श्रायन्ति रात्रवत्तादितराणि तदन्तिके ॥

[पाद्म [ज्ञा.]. १. ७२ -८ ।

सांख्ययोगादिशास्त्राणि रात्रीयन्ते महान्त्यपि ॥

तत्संनिधौ समाख्यातो तेन लोके प्रवर्तते ।

चन्द्रतारागणं यद्वच्छोभते नैव भास्करे ॥

शास्त्रराणि शोभन्ते पंच तेनास्य संनिधौ ।

पंचरत्नमथवा यद्वत् दीप्यमाने दिवाकरे ॥

श्रायन्ति रात्रवत्तादितराणि तदन्तिके ।

तस्मात् पंचरात्राख्यं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

प्रणायं पंचभूतं पंचरात्रमिति स्मृतम् ।

पंचत्वाच्चापतो जन्तोः पंचरात्रमिति स्मृतम् ॥

[अनि. १. ३४-९]

सांख्ययोगादयः पंच रात्रा [मि ?]यन्तेऽस्य संनिधौ ।

तस्मादत्र पंचरात्रार्थः प्रोच्यते सूरिभिः ॥

अन्या रात्र्यो यस्य संनिधौ पंचत्वाय वै [?] ।

गीयन्ते तदन्यानि शास्त्राण्येतस्य संनिधौ ॥

इति वा पंचरात्रार्थो विद्भिः कथ्यते हि च ।

[७. ४-८]

१. १. २.७. पंचेन्द्रियाणि विषयाः पंचभूतानि तद्गुणाः ॥

पंचत्वाभिन्नितानि विरात्रोऽन्याकृतिरे ।

रा इत्ययमपि प्रोक्तो धातुरावरणात्मकः ॥

विषयेन्द्रियभूतानामावरणादस्य पंचता: ।

मनुष्याः पालनाद् तेषां पंचरात्रमिति स्मृतम् ॥ इति ।

[७. ३-४]

इत्थं बहुभिर्बहुधा व्याख्यायमानस्य पंचरात्रशब्दस्य लक्षण-निष्कर्षो नाद्यावधि सम्प्रत्यमासादितं केनापि । तथा च पंचरात्रशब्दार्थः स्पष्टीकृतो बहुधा प्रकरणविशेषानुरोधेन । पंचरात्रपदार्थवाचक एकायनशब्दानु श्रीमद्भिः शंकराचार्यैः छान्दोग्योपनिषदि नीतिशास्त्रवाचक इति व्याख्यातः [छां.भा. ७-१-२] । श्रीमद्भिः रामानुजैः पुनरेष एकायनशब्दः एकायन-शाखावाचक इति व्याख्यातः । एवमिति विज्ञायते पंचरात्रशब्दः परब्रह्मनिरूपणपरादिनिबद्धं मोक्षैकलक्षणं सांख्ययोगादिशास्त्रान्तरेभ्यो विलक्षणं विष्ण्वाराधनपरं च शास्त्रविशेषमभिधत्ते इति सामान्यतो वक्तुं शक्यते ।

१. १. ३. पंचरात्रोत्पत्तिः

पंचरात्रमिदं कदा उत्पन्नमिति इत्यत्र न किंचिद् स्पष्टं प्रमाणमुपलभ्यते । केचित् पंचरात्रं क्रिस्तात् प्रागेव प्रवृत्तमिति वदन्ति । तथा च श्रीमन्तः तम्मात् कृष्णमाचार्य महोदयाः पद्मसंहिता प्रस्तावनायां पंचरात्रोत्पत्तिविचारे

प्रवृत्तिः पंचरात्राणां प्रागपि क्रिस्ताब्दतः ।

[पृ. ३७]

इत्युपस्थापयन्ति ।

सात्वतविध्यपराभिधानोऽयं पंचरात्रसम्प्रदायः द्वापरयुगस्यान्ते कलियुगादौ च संकर्षणेन प्रवर्तित इत्यत्र पाद्मतन्त्रं प्रमाणमाम्नातम् । यथा -

द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥
साक्षात् संकर्षणाद् भक्तात् प्राप्य एवं महत्तरः ।
एष एकायनो वेदः प्रख्यातः सात्वतो विधिः ॥ इति ।

[पा. [श्री.] १. ३३,६]

महाभारते [ख्रि. पू. ३०० - ख्रि. प. ३००] शान्तिपर्वणि पंचरात्रस्वरूपं परामृश्यते । " नारायणमुखोद्गीतः नारदेन श्रावितः नारायणपरात्मकः एकान्तिधर्मविशेषतः श्रीहरिव्यापकोऽयं पन्था " इत्यभिप्रैति पंचरात्रमधिकृत्य महाभारतम् । यथा -

इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।
सांख्ययोगकृतं तेन पंचरात्रानुशब्दितम् ॥
नारायणमुखोद्गीतं नारदोऽश्रावयत् पुनः ।
ब्रह्मणः सदने तात यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥

[म. भा. १२. ३२६.१००,१]

एवमेकं सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च ।
परस्पराङ्गान्येतानि पांचरात्रं च कथ्यते ।
एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः ॥

[op.cit. ३३६. ७६]

सांख्यं योगं पंचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ॥

[op.cit. ३३७.५९]

पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान् स्वयम् ।
सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ॥

[id. ६३]

पांचरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप ।
एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति वै । इति ।

[id. ६७]

श्रीमद्भिः शंकराचार्यैः [७८८-८२० ख्रि. प.] शारीरक-मीमांसायां "उत्पत्त्यसंभवात्", "न च कर्तुः करणम्", "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः", "विप्रतिषेधाच्च" [ब्र. सू. २ - २-४२-४५]-इत्येतेषु सूत्रेषु व्याकुर्वद्भिः

न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः
संकर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः
संभवति [शां. भा. २-२-४२]

इत्यादिना पंचरात्रे अप्रामाण्यमुपपाद्यते । श्रीमद्भिर्यामुनाचार्यैः [ख्रिस्तसंवत् दशमैकादशशतकयोः] स्वीये आगमप्रामाण्ये पुनः पंचरात्रप्रामाण्यमुपपाद्यते । श्रीमद्भी रामानुजाचार्यैः [१०१७-११३७ ख्रि. प.] स्वीये श्रीभाष्ये उत्पत्त्यसंभवाधिकरणे

सांख्यं योगः पंचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।
आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

[श्रीभा. २-२-४२]

इत्यादिना यामुनाचार्यस्य मतमुपोद्बलयते । एतैरास्तिकैः प्रमाणीक्रियमाणत्वमुपपन्नत्वं भवति यतः पंचरात्रं महाभारतमूलकमिति ।

पंचरात्रोत्पत्तिनिमित्तमधिकृत्य " चित्राशर्मस्य यज्ञीरावस्य च वेदाध्ययनाद् अनधिगतमोक्षोपायानां वर्णाश्रमाणां शाण्डिल्यादिमहर्षीणां योगश्चैकान्तिनां भगवता नारायणेन पंचरात्रं प्रकाशितम् " इति ईश्वरसंहितायाम् एकविंशे अध्याये [श्लो. ५२८-३३] निर्दिश्यते। एवं भारतेऽपि प्रदर्शितं पंचरात्रे स्त्रीणां शूद्राणां च ब्राह्मणैः समं समानोऽधिकारः। यथा हि -

स्त्रियः शूद्राश्चानुलोमाः कल्याणगुणसंयुताः।
यदि तानपि शिष्यत्वे गृह्णीयाद् कृपया गुरुः॥ इति

[२, ७७]

इति पांचरात्रिका अभिप्रयन्ति। यदित्थं वेदाध्ययनेऽनधिकृतानां स्त्रीणां शूद्राणां च वेदार्थविदेशे प्रवृत्तोऽस्मिन् पंचरात्रे मोक्षोपायः सुलभतया तत्त्वतः प्रतिपादित इति पांचरात्रिका उपवर्णयन्ति। " चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलभमानः शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवान् " इत्यादीनि पंचरात्रप्रशंसापराणि वाक्यानि विनेयोन्मुखीकरणमात्रविश्रान्तानि न पुनः स्वव्यतिरिक्तवेदादिनिन्दायां प्रमाणीत्य-वगच्छन्ति विचक्षणाः। यतो हि पंचरात्रे पुरुषसूक्तादिवेदमन्त्रैर्भगवदाराधनं विधीयते।

१. १. ४. पंचरात्रभेदाः

पंचरात्रं सिद्धान्तभेदेन चतुर्धा भिद्यते। शाखादिभेदेन वेदस्येव मन्त्रसिद्धान्त-आगमसिद्धान्त-तन्त्रसिद्धान्त-तन्त्रान्तरसिद्धान्तभेदेन पंचरात्रशास्त्रस्य चातुर्विध्यम्। एकमूर्तिविषयकं मन्त्रसिद्धान्तम्, चतुर्मूर्तिविषयकमागमसिद्धान्तम्, नवमूर्तिविषयकं तन्त्रसिद्धान्तम्, त्रिविक्रमादिमूर्तिविषयकं तन्त्रान्तरसिद्धान्तमिति सामान्यतो वक्तुं शक्यते। भेदचतुष्टयस्यास्य लक्षणं पाद्मसंहितायां विशदे-

णायेपवर्ण्यते । यथा -

यत्रैव मूर्तिरेकस्या प्राधान्येनेतराः पुनः ॥
देव्यः स्थिताश्चतस्रोऽपि केवलाः परिवारवत् ।
आयुधैः पंचकाद्यैः सोपवासैश्च भूषणैः ॥
मूर्तिभिर्दशभिः परिवृता देवता चाम्बुजासन ।
कथ्यते तत्र तन्त्रोक्तं मन्त्रशिलान्तरमिमम् ॥
वासुदेवादयो व्यूहा स्वस्थानः साधैरपि ।
क्रमागतैर्मूर्त्यन्तराः पूज्यास्तत्प्रधानाश्रये ॥
दर्पणानामपि संन्यासः कथ्यते वा यागये ।
पञ्चमानमधिष्ठान्यं चतुरं कमलासन ॥

नवानामपि मूर्तीनां प्राधान्यं यत्र कथ्यते ।
मूर्तौ तावत्काशानि तेषामेव सदापरे ॥
प्रादुर्भावगुणाभावे मूर्त्यन्तरगुणा अपि ।
प्रादुर्भावान्तरयुताः सविंशैः सहायुधैः ॥
मूर्तिन्द्रभिश्च देवी भिर्दिव्याभिरपि प्युः न्नू ।
सान्द्रशिलान्तरस्थानं , चतुर्थं परं पुनः ॥

सौम्यसिंहादिमूर्तिश्च कल्पभेदैरनुक्रमे ।
शिलादिभेदा वा मूर्तिरेव पूज्यते ॥
परिवारैः संयुता वा विना वा सर्वकामदा ।
यत्र सन्त्यान्तरं तस्या चतुर्थं कमलासन ॥ इति

[पाद्म. [च.] ११. ११३-२३]

१. १. ४. पंचरात्रविचारः

पंचसु रात्रिषु अधिगमेषु पंचरात्रं शास्त्रोऽपि ज्ञानान्येतमिति

कश्चन पक्षः [भा. १. ३३, ३ , वि. सि. २. १४०.४ , पौष्. २. ३१]। पंचरात्रं सार्धकोटिग्रन्थसंख्यायुक्तमिति अन्यः पक्षः [२. ३२]। पंचरात्रं पंच-लक्षप्रमाणेन कथितमिति अपरः पक्षः [विष्व. १. ३७,४]। सर्वेषं पंचरात्र-विस्तारे उपलभ्यमानानां पक्षविशेषाणां परिशीलनेनेदमवितो शिषं यत् पंचरात्र-विस्तारो न निर्णेतुं शक्य इति।

पंचरात्रग्रन्थाः श्लोकसंख्यानुरोधेन पाद-मूल-स्कन्ध-अंश-शुल्कलक्ष-कल्प-संहिता-कल्पस्कन्ध-तन्त्रभेदेन नवधा भिद्यन्ते [पौ. ३९. २-१२]। त्यानामपि भेदानामेषां ग्रन्थाः कति ? के वा ? इत्यत्र नोपलभ्यते किंचिदपि विनिगमकम्। पंचरात्रे केवल ग्रन्थानां श्लोकसंख्यानिर्देशं संहितापदेन, कतिपय च तन्त्रपदेन व्यवह्रियन्ते। यथा च व्यवहारे तन्त्रसंहितापदे पर्यायतयापि प्रयुज्येते। तन्त्रसंहितापदाभ्यां व्यवह्रियमाणानां एषां पंचरात्रग्रन्थानां संख्यानिर्णये पाद्मसंहिता दिव्यं तन्त्रक्रमणमन्यता नान्यत् प्रमाणमुपलभ्यते।

अधुना उपलभ्यमानासु पंचरात्रसंहितासु पाद्मसंहितायां [चर्या]१.१८-११४], कपिंजलसंहितायां [१. १३-२८], पुरुषोत्तमसंहितायां [१.२९-४४], भारद्वाजसंहितायां [१. ९-२३], मार्कण्डेयसंहितायां [१.३२-४९], विश्वामित्रसंहितायां [२. १६-३३] चेति संहिताषट्के अष्टोत्तरशतसंहिता

विष्णुतन्त्रे [१.५०-७५] अष्टोत्तरं शतं सहस्रं वा तन्त्राणि इति,

(पुष्करा)

इति (हयशीर्षसंहितायां) [आ. २. १-९] पंचविंशतिसंहिता इति च निर्दिश्यते। परं तु, सर्वास्वपि एतासु संहितासु परिगणितानां संहितानां तन्त्राणां वा संख्या तत्सूचिकानुरोधिनी नोपलभ्यते। पारमेश्वरसंहितायां

दिव्यादिव्यानुक्रमणे [क्रि. १०, ३७४-८३] अष्टादशसंहिताः निर्दिश्यन्ते । अग्निपुराणे [३९-१-५] पञ्चविंशतिः पञ्चरात्रसंहिताः श्रूयन्ते । पुरुषोत्तमसि-द्धान्तरत्नाकरे पञ्चरात्रप्रामाण्यप्रकरणे दिव्यादिव्यानुक्रमणे एकोनसप्ततिः पञ्चरात्रसंहिताः अभिधीयन्ते । इदमित्थं बहुभिर्बुधा निर्णीताः पञ्चरात्रसंहितानां विस्ता-निर्धारितो न शक्यः ।

अतः पि पाद्मसंहितापञ्चकम्, अग्निपुराणं, पुरुषोत्तमसि-द्धान्तरत्नाकरं च आधृत्य, अनुपलब्धिरूपस्था विमृश्योद्यु, उपलभ्यमाना अष्टसप्ताधिकशतं पञ्चरात्रग्रन्थाः वर्णक्रमेणात्र निर्दिश्यन्ते ।[6] यथा -

१ अच्युततन्त्रम् २ अघोरगतन्त्रम् ३ अनन्ततन्त्रम् ४ अनन्तपुरुषतन्त्रम् ५ अनिरुद्ध-तन्त्रम् ६ अगस्त्यसंहिता ७ अम्बरतन्त्रम् ८ अष्टाक्षरविधानतन्त्रम् ९ अष्टाङ्गतन्त्रम् १० अहिर्बुध्न्यतन्त्रम् ११ आगस्त्यतन्त्रम् १२ आग्नेयतन्त्रम् १३ आङ्गिरसतन्त्रम् १४ आत्रेयतन्त्रम् १५ आनन्दतन्त्रम् १६ आरुणतन्त्रम् १७ इन्द्रपुरुषसंवादतन्त्रम् १८ ईश्वरतन्त्रम् १९ ईश्वरसंहिता २० उत्तरगार्ग्यतन्त्रम् २१ उपेन्द्रसंहिता २२ उमामहे-श्वरतन्त्रम् २३ ऋषभतन्त्रम् २४ ऐन्द्रतन्त्रम् २५ औपगायनतन्त्रम् २६ औपेन्द्रतन्त्रम् २७ कण्वसंहिता २८ कपिञ्जलतन्त्रम् २९ कपिलाश्रयतन्त्रम् ३० कल्कितन्त्रम् ३१ कात्या-यनतन्त्रम् ३२ कापिलतन्त्रम् ३३ कामतन्त्रम् ३४ काश्यपतन्त्रम् ३५ कार्ष्णितन्त्रम् ३६ कुमुदतन्त्रम् ३७ कुमारतन्त्रम् ३८ कूर्मतन्त्रम् ३९ कृष्णद्वैपायनसंहिता ४० केशवतन्त्रम् ४१ कौबेरतन्त्रम् ४२ कौमारतन्त्रम् ४३ क्रतुतन्त्रम् ४४ खगतन्त्रम् ४५ गौतमतन्त्रम्

---

६ पाद्मसंहितायां ग्रन्थान्तरे च निर्दिश्यमानानां पञ्चरात्रसंहितानाम् [कोष्ठ-कम्] अनुक्रमणिकायां प्रकरणान्ते अस्ये संयोजितम् ।

४६ गौतमतन्त्रम् ४७ गणेशसंहिता ४८ गरुडतन्त्रम् ४९ गरुडध्वजसंहिता
५० गान्धर्वगणसंहिता ५१ गान्धर्वतन्त्रम् ५२ गालवतन्त्रम् ५३ गोविन्द-
संहिता ५४ गौतमतन्त्रम् ५५ चतुर्मूर्तिसंहिता ५६ चान्द्रमसतन्त्रम् ५७ चित्र-
शिखण्डितन्त्रम् ५८ जनार्दनतन्त्रम् ५९ जयाख्यसंहिता ६० ज्योतिस्तन्त्रम्
६१ जाबालतन्त्रम् ६२ जामदग्न्यतन्त्रम् ६३ जैमिनितन्त्रम् ६४ तामसतन्त्रम्
६५ तारार्णवतन्त्रम् ६६ तत्त्वसागरतन्त्रम् ६७ तार्क्ष्यतन्त्रम् ६८ तेजोद्रविण-
तन्त्रम् ६९ त्रि(वि)क्रमतन्त्रम् ७० त्रैलोक्यमोहनतन्त्रम् ७१ त्रैलोक्यविजयतन्त्रम्
७२ दत्तसंहिता ७३ दत्तात्रेयतन्त्रम् ७४ दधीचसंहिता ७५ दध्योदतन्त्रम्
७६ दामोदरेश्वरतन्त्रम् ७७ दुर्गातन्त्रम् ७८ दूर्वासतन्त्रम् ७९ देवलसंहिता
८० धनदीयतन्त्रम् ८१ ध्यानयतन्त्रम् ८२ नन्दतन्त्रम् ८३ नलकूबरतन्त्रम्
८४ नारदीयतन्त्रम् [illegible] [illegible] ८५ नारदोत्तर-
तन्त्रम् ८६ नारसिंहतन्त्रम् ८७ नारायणतन्त्रम् ८८ नृकेसरितन्त्रम् ८९
नैर्ऋततन्त्रम् ९० पंचप्रश्नतन्त्रम् ९१ पंचायुधतन्त्रम् ९२ पद्मनाभतन्त्रम्
९३ पद्मोद्भवतन्त्रम् ९४ पयोनिधितन्त्रम् ९५ परमसंहिता ९६ पवनतन्त्रम्
९७ पाणिनीयतन्त्रम् ९८ पाद्मतन्त्रम् ९९ पारमेश्वरतन्त्रम् १०० पाराशर्य-
तन्त्रम् १०१ पारिजाततन्त्रम् १०२ पार्थतन्त्रम् १०३ पार्षसंहिता १०४
पावकतन्त्रम् १०५ पिंगलतन्त्रम् १०६ पुण्डरीकाक्षसंहिता १०७ पुरुषोत्तम-
तन्त्रम् १०८ पुलहतन्त्रम् १०९ पुष्करतन्त्रम् ११० पुष्टितन्त्रम् १११ पूतन-
तन्त्रम् ११२ पैंगलतन्त्रम् ११३ पौलस्त्यतन्त्रम् ११४ पौष्करतन्त्रम् ११५ प्रद्युम्न-
तन्त्रम् ११६ प्रह्लादतन्त्रम् ११७ प्राचेतसतन्त्रम् ११८ बलभद्रसंहिता ११९ बार्ह-
स्पत्यतन्त्रम् १२० बोधायनतन्त्रम् १२१ ब्रह्मनारदसंहिता १२२ ब्रह्मसिद्धान्त-

तन्त्रम् १२३ ब्रह्माण्डतन्त्रम् १२४ ब्राह्मतन्त्रम् १२५ भागवततन्त्रम् १२६
भारद्वाजतन्त्रम् १२७ भार्गवतन्त्रम् १२८ भूमिसंहिता १२९ मत्स्यसंहिता
१३० मधुसूदनसंहिता १३१ मनुसंहिता १३२ महाकालतन्त्रम् १३३ महापुरुष-
संहिता १३४ महालक्ष्मीसंहिता १३५ महासनत्कुमारतन्त्रम् १३६ महीप्रश्नतन्त्रम्
१३७ माधवतन्त्रम् १३८ मान्दरतन्त्रम् १३९ मायातन्त्रम् १४० मायावैभविक-
तन्त्रम् १४१ मारीचतन्त्रम् १४२ मार्कण्डेयतन्त्रम् १४३ माहेन्द्रसंहिता १४४
मिहिरतन्त्रम् १४५ मुकुन्दतन्त्रम् १४६ मूलसंहिता १४७ मेदिनीपतिसंहिता
१४८ मेरुतन्त्रम् १४९ मैत्रेयतन्त्रम् १५० मौद्गलतन्त्रम् १५१ यज्ञमूर्तितन्त्रम्
१५२ याज्ञवल्क्यतन्त्रम् १५३ याम्यतन्त्रम् १५४ योगतन्त्रम् १५५ योगहृदय-
तन्त्रम् १५६ राघवतन्त्रम् १५७ रुद्रतन्त्रम् १५८ रौमशतन्त्रम् १५९ लक्ष्मी-
तन्त्रम् १६० लक्ष्मीविशिष्टसंहिता १६१ लक्ष्मीनारायणतन्त्रम् १६२ लक्ष्मीपति-
तन्त्रम् १६३ लांगलतन्त्रम् १६४ लिङ्गतन्त्रम् १६५ वसुतन्त्रम् १६६ वागीश-
तन्त्रम् १६७ वामदेवतन्त्रम् १६८ वामनतन्त्रम् १६९ वायवीयतन्त्रम् १७०
वाराहतन्त्रम् १७१ वारुणतन्त्रम् १७२ वाल्मीकिसंहिता १७३ वासिष्ठ-
तन्त्रम् १७४ वासुदेवतन्त्रम् १७५ विज्ञानतन्त्रम् १७६ विरिञ्चिसंहिता १७७
विश्वसंहिता १७८ विश्वामित्रतन्त्रम् १७९ विष्णुसंहिता १८० विष्णु-
तन्त्रम् १८१ विष्णुतत्त्वतन्त्रम् १८२ विष्णुतिलकतन्त्रम् १८३ विष्णुयोग-
तन्त्रम् १८४ विष्णुरहस्यतन्त्रम् १८५ विष्णुवैभविकतन्त्रम् १८६ विष्णुसिद्ध-
तन्त्रम् १८७ विष्णुसद्भावतन्त्रम् १८८ विष्णुसारतन्त्रम् १८९ विष्णुसिद्धान्त-
तन्त्रम् १९० विष्वक्सेनतन्त्रम् १९१ विहगेन्द्रसंहिता १९२ वीरमोहिततन्त्रम्

१९३ विष्णुसंहिता १९४ वैनायकतन्त्रम् १९५ वैवस्वततन्त्रम् १९६ वैलोक-
तन्त्रम् १९७ वैभवतन्त्रम् १९८ वैयासतन्त्रम् १९९ वैहायसतन्त्रम् २०० शक्रतन्त्रम्
२०१ शर्वतन्त्रम् २०२ शाम्बरतन्त्रम् २०३ शाट्यायनतन्त्रम् २०४ शाकटतन्त्रम्
२०५ शाण्डिल्यतन्त्रम् २०६ शातातपतन्त्रम् २०७ शान्तितन्त्रम् २०८ शार्दूल [?]
तन्त्रम् २०९ शाश्वततन्त्रम् २१० शुक्रप्रश्नतन्त्रम् २११ शुकशुकोदतन्त्रम् २१२
शुकतन्त्रम् २१३ शुक्लतन्त्रम् २१४ शौनकीयतन्त्रम् २१५ श्रीतन्त्रम् २१६ श्रीकर-
तन्त्रम् २१७ श्रीकृष्णसंहिता २१८ श्रीतिलकतन्त्रम् २१९ श्रीधरीयतन्त्रम्
२२० श्रीनिवासतन्त्रम् २२१ श्रीपुष्करतन्त्रम् २२२ श्रीप्रश्नतन्त्रम् २२३ श्रीवत्स-
तन्त्रम् २२४ श्वेतकेतुतन्त्रम् २२५ संकर्षणतन्त्रम् २२६ सत्यतन्त्रम् २२७ सदा-
विष्णुसंहिता २२८ सनकतन्त्रम् २२९ सनत्कुमारतन्त्रम् २३० सनन्दतन्त्रम्
२३१ सर्वमङ्गलतन्त्रम् २३२ सांख्यतन्त्रम् २३३ सार्वतन्त्रम् २३४ सात्वततन्त्रम्
२३५ सात्यकतन्त्रम् २३६ सुबोधतन्त्रम् २३७ सौमन्तवीसंहिता २३८ सौम्य-
तन्त्रम् २३९ सौरतन्त्रम् २४० स्कन्दसंहिता २४१ स्वायम्भुवतन्त्रम् २४२ हय-
ग्रीव (शीर्ष) तन्त्रम् २४३ हरितन्त्रम् २४४ हरितत्त्वसंहिता २४५ हारीत-
तन्त्रम् २४६ हिरण्यगर्भतन्त्रम् २४७ हिरण्याक्षसंहिता २४८ हैरण्यतन्त्रम् - इति।

पञ्चरात्रेषु वितन्त्रं , पुराणतन्त्रं , सामान्यसंहिता इत्येतन्त्रत्रयं कपिञ्जलसंहिताभागे , सम्मोहनतन्त्रं , विष्णुपञ्चकतन्त्रं , सात्वतकुल्य-तन्त्रं चेति तन्त्रत्रयं पाञ्चरात्रिकविशिष्टसंग्रहभागे च निर्दिश्यते ।

पाश्चात्यैः श्रीमद्भिः श्रेडरमहोदयैः स्वीयपाञ्चरात्राहिर्बुध्न्य-
संहिता प्रस्तावनायां अनिर्णीतासु पंचरात्रिकसंहितासु कौष-तन्त्र-नामक-

ब्रह्म -वसिष्ठ -शुकप्रश्न - पराशरमिहिर -वाधूल - जैनेन्द्रसंहिता -कामदेवसंहिता पुरुषोत्तमनिर्णयकाण्डसंहिता -पादुकासंहितादय - बृहद्ब्रह्मसंहिताप्रभृतय: , अनुबन्धे पठिता: शौनक -वैशम्पायन -शङ्करानन्द -सुदर्शन -हंस -हयग्रीवप्रभृतयश्चेति अष्टादश ग्रन्थविशेषा अमुद्रितलिखितग्रन्थापेक्षया अधिका दृश्यन्ते । एवमेव श्रीमद्भि: पं. कृष्णमाचार्यवर्यै: सात्वतसंहिताप्रस्तावनायां निर्दिष्टेषु पंचविंशत्यधिकशतपरिमितेषु पंचरात्रग्रन्थेषु उमासंहिता - कुमारतन्त्र - कूर्मतन्त्र -कालतन्त्र मार्कण्डेयब्रह्मसंहिता - माहेश्वरसंहिता - योगरहस्यतन्त्र - विष्णुसंहिता -शेषसंहिता - सांख्यायनतन्त्र - कालोत्तरसंहिता - ब्रह्मोत्तरसंहिता - शाण्डिल्यतन्त्रप्रभृतय: त्र्यधिकग्रन्थविशेषा अमुद्रितलिखितग्रन्था लिखिता उपलभ्यन्ते । एवं बहुभिर्विद्वद्भि: निर्दिश्यमाननामधेयानां संख्यानिर्णयो न सुकर इति तु निश्चप्रचम् ।

पंचरात्रग्रन्थनामधेयानां अनिरुद्धसंहिता [७] -अहिर्बुध्न्यसंहिता [१०]-ईश्वरसंहिता [१४] - कपिञ्जलसंहिता [२८]-ज्ञानार्णवसंहिता [७४]-परमपुरुषसंहिता [९३] -परमसंहिता [९७] -पादुकासंहिता [९८]- पारमेश्वरसंहिता [९९] पराशरसंहिता [१००]- पुरुषोत्तमसंहिता [१०७]- पौष्करसंहिता [११०]-लक्ष्मीतन्त्र [११९] -विष्णुसंहिता [१६७] -विष्णुतिलक [१८०]-श्रीप्रश्नसंहिता [२२०]-सात्वतसंहिता [२३४]-हयशीर्षसंहिता [पञ्चरात्रम्] [२४२]- इत्यष्टादशसंहिता:, बृहद्ब्रह्मसंहिता शेषसंहितेति संहितात्रयं चेत्येवं विंशतिर्ग्रन्था मुद्रिता: , अन्ये तु नामावधि ज्ञापिता पंचरात्रे सम्बद्धसंहितापदे प्राय: पर्यवसिताश्च भान्ति । इदमपि तत्र वाचनीयमेव यत: परिगणिता: सर्वेऽपि पंचरात्रग्रन्था न सुलभा: , यतो हि कतिपय ग्रन्थानां विभिन्नेषु हस्तलिखितग्रन्थालयेषु , पुस्तकालयेषु वा दृश्यन्ते । तत्तदालयस्थग्रन्था दि-

विचारोऽप्यत्र इति नात्र प्रस्तूयते ।

पंचरात्रग्रन्थेष्वेषु सात्वत-पौष्कर-जयाख्यसंहिताः रत्नत्रयपदेन [अ. १ [अधिकपाठः]-२], पाद्म - सनत्कुमार - पद्मसंहिता - पद्मोद्भव-माहेन्द्रसंहिताः पंचरत्नपदेन [पाद्म [च.] ३२.२०३,१], पाद्मतन्त्र -विष्णुतन्त्र -कापिञ्जल - कुमारसंहिता - मार्कण्डेय - श्रीधरसंहिता -परमतन्त्र -नारदीय [पराशर ?] - नारायणतन्त्र संज्ञाः नवरत्नपदेन [वि. सं.-ग्रन्थोत्पत्त्यध्याय-] च व्यवह्रियन्ते ।

१. १. ४. पंचरात्रसंहितानां पौर्वापर्यम्

पंचरात्रे को वा ग्रन्थः प्राचीनः ? कश्चार्वाचीन ? इति निश्चेतुं न प्रबलं विनिगमकमुपलभ्यते । ईश्वरसंहितायां [१. ६४ -६], पारमेश्वरसंहितायां [श्रि. १०.३०४,७] च सात्वत-पौष्कर-जयाख्याः दिव्यशास्त्र-पदेन व्यपदिश्यन्ते " यथाक्रमं यादवाचल- श्रीरंग - हस्तिशैलस्थितेषु प्रसिद्धेषु दिव्यधामसु प्रयोगेण विधानेन हरिः संपूज्यते, दिव्यशास्त्रप्रयोगेषु सात्वतमुख्यतमं शास्त्रं " मिति च ईश्वरसंहितायां [१. ६७,८] कथ्यते ।

जयाख्यसंहितायां तु [प.१ अधिकपाठ. ३, ६-८], "सात्वत-पौष्कर-जयाख्यात्मकं तन्त्रत्रयं रत्नत्रयमिति, यथाक्रमम् ईश्वर -पारमेश्वर - पाद्मसंज्ञकं तन्त्रत्रयं रत्नत्रयव्याख्यानम् " इति चोपदिश्यते । जयाख्यं विना नान्यत्र संहितासु सात्वतादित्रिकस्य रत्नत्रयपदेन व्यपदेशो दृश्यते । जयाख्ये च अर्वाचीनैः संयोजितत्वेन संभाव्यमाने अधिकपाठ एव ग्रन्थत्रयस्य रत्नत्रयत्वेन

व्याकार इत्येवं श्रेष्ठं त्रिरत्नैः मुक्ताभरणान्वयम् । सात्त्वतादिसंहितावाक्यानि उदाहरद्भिः पाञ्चरात्ररक्षाकृद्भिः श्रीमद्भिः वेदान्तकारि [वेदान्तदेशिक] महोदयैः स्वाभिमतप्रमाणत्वेन पाञ्चरात्ररक्षायां

साक्षाद् भगवन्मुखोद्गततया रत्नत्रयमिति
प्रसिद्धेषु जयाख्य सात्त्वतपौष्करेषु ——

[पा. र. २. पृ. १०९]

इत्यादिना सात्त्वतादित्रयस्य रत्नत्रयत्वमभ्युपेयते । तथा च प्रथमं रत्नत्रयम् [Canonical texts] -सात्त्वतपौष्करजयाख्यसंहिताः ; द्वितीयं व्याख्यानत्रयम् [Commentorial texts]-ईश्वरपारमेश्वरपाद्मसंहिताः ; तृतीयं व्याख्यानोत्तर-ग्रन्थाः[Post commentorial texts] - विश्वामित्र - नारदीय-विष्वक्सेन-कपिञ्जलसंहितादयः - इत्येवं रीत्यात्मना पांचरात्रसंहिता त्रिश्रेणीः स्युरिति अस्माभिरनुमीयते ।

१.२.७. पांचरात्रसंहितानां वर्गीकरणम्

दिव्यादिभेदेन चतुर्विधान् पांचरात्रग्रन्थान् परिगणयता शाण्डिल्येन पारमेश्वरसंहितायां सात्त्वत-पौष्कर-जयाख्यादयो दिव्य-वर्गे, ईश्वरसंहिता -भारद्वाजसंहिता -सौमन्तसंहिता-पारमेश्वरसंहिता-पैजायन-संहिता-चित्रशिखण्डितन्त्र - व्योमतन्त्रादयः सात्त्विकवर्गे, सनत्कुमार-पद्मोद्भव-गुह्य -शिवोद्भव - मायावैभविक त्रिलोकतन्त्राणि राजसवर्गे, पौष्करतन्त्र - पुष्पदन्ततन्त्र-तत्त्वसागरसंहितादयः तामसवर्गे च पठ्यन्ते [पा. (ग्रि) १०.३७४-८२]

परमवैदिकसिद्धान्तरत्नाकरे [पञ्चरात्रागमविषयप्रकरणे] पुनः, चतु-र्षु कतिचित् तन्त्रान्तराणि च दिव्यानि निर्दिश्यन्ते । तथा हि -

ऋग्वर्गे, अनिरुद्ध-संकर्षण-प्रद्युम्न-उपेन्द्र-वामन-नारायण-वाराह-वासुदेवादितन्त्राणि; यजुर्वर्गे, [illegible]-दिव्यकर्म-शाण्डिल्य-विश्वामित्र-पराशर-पाद्म-महेन्द्र-विष्वक्सेन-भार्गव-विहगेन्द्र-अनन्त-पद्मपुराण-[illegible]-हयग्रीव-दुर्वास-गालवीय-अगस्त्य-लक्ष्म्यादितन्त्राणि; सामवर्गे, शौनकीय-काश्यपीय-मार्कण्डेय-कपिञ्जल-[illegible]-शिव-त्र्यम्बक-त्रैलोक्यमोहन-योगहृदय-सात्वत-सूक्ष्मसिद्धान्त-वासिष्ठ-सौम्य-सौर-आनन्द-मूल-श्रीपेन्द्र-पुष्टि-माधव-हारीत-आत्रेय-वैशम्पायन-बार्हस्पत्य-नारसिंह-गार्ग्य-कात्यायनादितन्त्राणि; अथर्ववर्गे, पौलस्त्य-वामदेव-पार्थ-माधवीय-बोधायनीय-वारुण-उमामहेश्वर-आग्नेय-काण्व-कूर्म-दत्तात्रेय-कापिल-[illegible]-कौमार-शाकल्य-शंकर-याज्ञवल्क्य-जैमिनि-जाबाल-गौतमादितन्त्राणि च निर्दिश्यन्ते परमवैदिकसिद्धान्तरत्नाकरे ।

१. १. ८. पाञ्चरात्रसंहितानामान्तरिकविभागः

पाञ्चरात्रं ज्ञान-योग-क्रिया-चर्यात्मकपादचतुष्टयोपेतमिति विद्वद्भिः पाञ्चरात्रिकैः

तत्प्रकाशनादि विज्ञानं तन्त्रं वै लोकविश्रुतम् ।
ज्ञानयोग-क्रिया चर्या-चतुष्पादसमन्वितम् ॥
रहस्यमद्भुतं दिव्यं पञ्चधा कथितं श्रुतम् ।

संहितायां च तन्त्रं च सर्वमिति प्रभाषणम् ।

सार्धकोटिप्रमाणेन ग्रन्थेन देवताकृतम् ।

तस्मात् संक्षिप्तं तन्त्रं चतुर्भिरुक्तं यथा ॥

[पाद्म [ज्ञा.] २. २-३]

ज्ञानयोगक्रियाचर्याभिन्नं शास्त्रकम् ।

[पंचलक्षप्रमाणं स्यात् पंचरात्रमिति स्मृतम्]

[विष्व. १. ३६]

इत्येतानि वाक्यानि प्रमाणानि क्रियन्ते । परं तु तैरभिधीयमानं तत्पादचतुष्टयं पंचरात्रस्य वा तन्त्रसंहिताविशेषस्य वेति स्फुटमेव न: संशयो यतो हि पाद्म विष्णुतत्त्वसंहितयोरेव पादचतुष्टयमुपलभ्यते, तत्रापि विष्णुतत्त्वसंहितायां ज्ञानयोग-क्रियाचर्याख्याने प्रथम द्वितीय तृतीय चतुर्थेषु: पादा: परिगण्यन्ते । सनत्कुमार-संहितायां ब्रह्मपञ्चरात्रेसंहितायां अन्य एव प्रकार: । तत्राद्यायां, ऋषिरात्र - पुरुषरात्र -ब्रह्मरात्र -शिवरात्र - इन्द्ररात्रात्मकानि पंच रात्राणि, द्वितीयायां, आदिकाण्ड -संकर्षणकाण्ड - लिङ्गकाण्ड - शौरकाण्डात्मकाश्चत्वार: काण्डा: - इति दृश्यते आन्तरिको विभाग: । पारमेश्वरसंहितायां पुन: ज्ञानादिपादस्थाने ज्ञानकाण्ड-क्रियाकाण्डात्मकं काण्डद्वयमुपलभ्यते । संहितान्तरेषु न स्पष्टतया स्थिति: ज्ञानादिपादेषु, ऋषिरात्रादिरात्रेषु, आदिकाण्डादिकाण्डेषु, ज्ञानक्रियाकाण्डयोर्वा प्रतिपाद्यमाना विषयविशेषा: संहितान्तरेषु यद्यपि यथाप्रदेशं प्रतिपाद्यन्ते तथापि तेषु केवल: क्वचित् परिच्छेदात्मक: क्वचिदध्यायात्मक: क्वचित् पटलात्मकश्च आन्तरिको विभाग: संदृश्यते ।

विष्णुपारम्यपरेऽस्मिन् पंचरात्रे नारायणीयं माहात्म्यं

प्राधान्येनोपवर्ण्यते । वीतरागजनमनानां संघानां भगवत्प्राप्त्यै इदमेकमात्र-इति पांचरात्रम् । भगवत्प्राप्त्युपायानां ज्ञानयोगक्रियाचर्याणां सविस्तरमुपवर्णनं पांचरात्रे संभवति ।

तत्र पांचरात्रशास्त्रावतरण -पंचरात्रपदार्थ -पंचरात्रशास्त्रप्रामाण्य-[illegible]याथातथ्यदुःखादिहेतुविवेचन - विद्यान्यपदार्थनिर्देश- आनुकूल्यादिविवेचन -प्रकृति-पुरुषादिविवेक-जगत्सृष्टिस्थितिसंहारनिरूपण - भुवनकोशविवरण - वैकुण्ठ-लोकोपवर्णन-वर्णाश्रमविवेचनादिविषयको भागो ज्ञानपाद इति वा प्रथमपाद इति वा परिगण्यते ।

आत्मोन्नतिसाधकानां नाड्यादिप्रकारविशेषोपन्यासकानां यमनियमादीनां योगाङ्गानां विवेचको भागो योगपाद इति वा द्वितीयपाद इति वा कीर्त्यते ।

भगवत्सान्निध्यस्थानाया अर्चायाः प्रतिष्ठापननिर्देशको भगवदालय-निर्माणक्रमविवेचनपरो भागः क्रियापाद इति वा तृतीयपाद इति वा अभिधीयते, यत्र वा आचार्यवरण - भूपरीक्षा - वास्तुनिर्माण - कर्षणादिप्रतिष्ठान्तानां क्रियाकलापानां सविस्तरं वर्णनमुपलभ्यते ।

आचारार्चनपरो चर्याविधिविवेक - वैष्णवदीक्षाप्रकार -भगवदाराधन-क्रम - मानसयागविवेक- मुद्राप्रदर्शनप्रकार - अग्निकार्यप्रकार -नित्योत्सवक्रम - मण्डलयागप्रकार - स्नपनप्रकार - महोत्सवाचरणक्रम - पवित्रारोपणविवेचन -दिन-विशेषार्चनप्रकार - व्रतविशेषाचरणक्रम -अन्त्येष्टिप्रकार -मन्त्रोद्धारप्रभृतीनां भगवदर्चनसंबन्धिनां विषयाणां विवेचको भागश्चर्यापाद इति वा चतुर्थपाद इति

यः अधिकारी ।

एवं च तत्त्वज्ञान-वर्णाश्रमधर्म-मन्त्रोद्धरण-योगाभ्यास-देवालयनिर्माण-बिम्बलक्षण-बिम्बप्रतिष्ठाराधन-महोत्सवाचरणविषयक-मिदं पंचरात्रमिति सामान्यतो वक्तुं शक्यते । अत्र पाश्चात्यविदुषः श्रेडर्[7] महाशयस्य वाक्यानि दर्शनीयानि । पाद्मसंहितायां पंचरात्रविषयमधिकृत्य भगवता नारायणेन एवं व्याहृतः

अस्मिन् ज्ञानेन सहितं[8] योगं चापि विशेषतः ।
आलयानां च निर्माणं बिम्बनिर्माणमेव च ॥
पीठानां लक्षणं चापि सविशेषमुदाहृतम् ।
प्रतिष्ठा चाग्निकार्यं च प्रायश्चित्तविशेषतः ॥
पूजनानां च दीक्षा च सिद्धान्ताः समुदीरिताः ।
मार्गा विविधाः प्रोक्ता सुरम्या बहुभेदेषु ॥
मन्त्रोद्धारादिकार्याणि बहून्यस्मिन् दिशन्ति हि ।

[पाद्म. २,३३-६]

तत्त्वेन प्रकटीकृतो दृश्यते ।

See Introduction to Pāñcarātra and the Ahirbudhnya Samhita,
7 p.XXVI :
To return to the question of the principal subjects treated in the Pāñcarātra, the scientific student will probably find it best to distinguish the following ten:

1. Philosophy ;
2. Linguistic occultism [Mantra - Sāstra];
3. Theory of magical figures [Yantra - Sāstra];
4. Practical magic [Māyā - Yōga] ;
5. Yōga ;
6. Temple building [Mandira - nirmana];
7. Image making [Pratisthavidhi];
8. Domestic observances [Samskāra - āhnika];
9. Social rules [Varnāsramadharma];
10. Public festivals [utsava].

८ सहितो योगचर्यापि [?]   ९ भेदतः [?]

१. २. पंचरात्रग्रन्थानुक्रमणम्

[illegible] पंचरात्रग्रन्थवर्गे, अग्निपुराणे, [illegible]- [illegible] च परिलक्षिताः [illegible] ग्रन्थविशेषाः [illegible]- पंचरात्रग्रन्थसूची[illegible] प्रदर्श्यन्ते। [illegible] ग्रन्थनाम पंचरात्रग्रन्थसूच्या [पृ. १७-२०] अवगन्तव्यम्।

क्र. सं.	ग्रन्थनाम	अध्यायः श्लोकः	[illegible]क्रमसंख्या[10]	निर्दिष्टा ग्रन्थाः
१	[illegible]	२. १६-२३	६, १०-१२, १४, १५, २२-२६, २८, ३०-३२, ३५, ४२, ४४, ४६, ४९, ६१-६३, ६६, ६८, ७०-७२, ८०, ८२-८४, ८७, ८८, ९१, ९३-९५, ९८, ९९; १००, ३, ७, १०, १२-१५, १९-२२, २४-२७, ३५-३६, ४०-४२, ४६, ५२, ५३, ५४, ५६, ५७ [२], ६८, ७०-७३, ७७, ७८, ८४, ८५, ८७, ८९-९२, ९८; २०१, ३, ४, ६, १२, १४, १६ [२], २२,	

10 एताभिः क्रमसंख्याभिः सह निर्दिष्टानि [illegible]नामानि १७-२० पृष्ठेषु द्रष्टव्यानि।

क्र. सं.	ग्रन्थनाम	अध्यायः श्लोकः	उद्धृतश्लोकसंख्या	निर्दिष्टा ग्रन्थाः
			२४, २६, २८, २९, ३३, ३४, ३८-४०, ४४, ४८	१०५ / १०८
२	पारमेश्वर संहिता [पं.]	१०. २७४-८३	९१, ४७, ५९, ६०, ६६, ६८, ९१, ९३, ९९, ११४, २६, ४०, ९९; २१०, २६, २९, ३४, ३७	१८
३	पाद्मसंहिता [पा.]	१. ९८-११४	२ [२], ५,१०-१४, १९, २०, २२, २३, २४-२७, २९,३१, ३२, ३४, ३५, ४२, ४४, ४९-५३, ५४, ५६, ६८, ७०-७३, ८०, ८२, ८४, ८६, ८७, ९१, ९३-९४, ९८, ९९; १००, १, ५, १०, १२-१४, १७, १९-२१, २४-२७, ३४, ३६, ३८, ४०, ४१, ४२ [२], ४३, ४४,४६, ४७-४९, ६६, ६८ [२], ६९-७३, ७७, ७९, ८०, ८२, ८४, ८७, ८९-९१, ९४, ९८; २०१, ४, ६, ११, १४, १६, २२, २४, २६, २८, २९, ३३, ३४ [२], ३८, ३९, ४४, ४६	१०७ / १०८
४	कपिञ्जलसंहिता	१.१२-२८	११, १३-१४, २३, २४, ३२ [२],३३, ३६-३८, ४१, ४२, ४४, ४६, ४७, ५१, ५४, ५५, ५९, ६०, ६२-६३, ६७, ७२, ७८, ८२-८४, ८७, ८८, ९०, ९१, ९६ [२], ९८ [२],९९; १००,२, ४, ७, ८, ११, १२,	

क्र.सं.	ग्रन्थनाम	अध्याय:श्लोक:	सम्पूर्तिविषयकसंख्या	निर्दिष्टा ग्रन्थाः
			१३,१६, २०, २३, २४, २६, २८, २९, ३१,३२, ३४, ३९-४२, ४४, ४६, ४८,-५०, ५२, ५३, ५८, ६४, ६५, ६८, ७०, ७१, ७३-७४, ७८, ८२, ८९-९२, ९४, ९५, ९७, ९८; २०२, ४, ६, १४, १५, २१, २२, २६, २८-३०, ३४, ३६, ४८	१००
				१०८
५	बृहज्जातक संहिता	१.३९-४४	३, ११-१३, १७, १९, २२, २४, २७-२९, ३१, ३२, ३३, ३४, ३७, ४२, ४४-४६, ४८, ५०, ६१, ६१, ६३,७३, ७४, ७८, ८२-८७, ९१, ९३,९४, ९६, ९८, ९९; १००, १, ४, ७, ८, १०, १२, १३, १४ [२], १६, १७, २०, २१, २३, २४, २६, २७, २९-३१, ३३, ३९, ४२, ४८, ५०, ५२, ५८, ६०, ६७, ६८-७०, ७१ [२] ७२-७४, ७८, ८२, ८४, ८९,-९२, ९६, ९८; २०४, १३, १५, १८, २१, २२, २४, २६, २८, ३०, ३४ [२], ३६, ३८, ३९, ४२, ४४, ४८	१०३
				१०८
६	भागवतसंहिता	१.९-२३	११, १२-१४, १९, २३, २४, ३२ [२], ३४, ३६, ३८, ४१, ४२, ४४, ४६, ४७ ५१, ५३, ५५, ५९, ६०, ६२, ६३, ६७ ७३, ७८, ८२-८४, ८७, ८८, ९०, ९१, ९६ [२], ९८ [२], ९९; १००, ३, ४, ७, ८, ११, १३, १४,१६, २०, २३, २४, २६, २८, २९, ३१, ३२	

क्र.सं.	ग्रन्थनाम	अध्यायाः श्लोकाः	सन्दर्भितश्लोकाः	निर्दिष्टा ग्रन्थाः
			३३, ३९, ४०-४२, ४५, ४८, ४९, ५० [२], ५२, ५३, ५८, ६४, ६५, ६७, ६८, ७०-७३, ७५, ७७-८२, ८९-९२, ९४, ९५, ९८ [२]; १०४ [३], ६, ९, १४, २१, २२, २६, २९ [२], ३०, ३२, ३६, ३८	९६ / १०८
७	मार्कण्डेय संहिता	१,४२-५९	१२ [२], १७, १९, २२, २३ [२], २४, ३३, ३४, ३९, ४१, ४८, ५४, ५७, ७२, ७३ [३], ७८, ८१, ८३, ८४, ८६, ९३-९५, ९८, ९९; १००, १ [२], ९ [२], १० [३], १२, १३, १४, १७, २१, २४-२७, ३०, ३४, ३९, ४१, ४२, ४४, ४६, ५२, ५५, ५६, ६०, ६८ [२], ७०, ७१, ७३, ७७-७९, ८२, ८९ [२], ९०, ९१, ९६ [२], ९९; २०१, ४, ८, १२, १३, १४ [२], १५, १८, २४ [२], २६ [३], २८, २९, ३२, ३४, ३७, ४४	७३ / १०८
८	विष्णुतन्त्रम्	१,४०-५७	१-४, ११-१४, १८-२१, २६-२८, ३०, ३२, ३३, ३८, ४०, ४१, ४३, ४७-४९, ५१, ५३, ५५, ५८, ५९, ६०, ६१, ६२ [२], ६३, ६६, ६७ [२], ६९, ७०, ७२, ७४, ७६-७९, ८३, ८४ [२], ८६, ८७ [२], ८९, ९२, ९३, ९५, ९७-९९; १०० [२], ४-८, १२-१६, १८, १९, २३, २६-३१, ३३, ३७, ३९, ४०, ४२, ४३, ४७, ४९-५१, ५३, ५६, ५९ [२], ६१-६३, ६५, ६७-७१, ७३, ७४ [२], ७६, ७८-८६, ८८, ९०, ९३, ९८, ९९;	

क्र.सं	ग्रन्थनाम	अध्यायाः श्लोकाः	सङ्कलितश्लोकसंख्या	निर्दिष्टा ग्रन्थाः
			२००, ३-७, १२, १४-१७, १९, २०, २२-२४, २७-३१, ३३-३४, ३८ [प], ३९, ४०, ४२-४४, ४६, ४७	१४६
				१०८०-१००७
	पञ्चरात्रम्			
९	ध्यानपद्धतिः]	२,१-९ [प].]	८, १४-१६, १९, ३२, ४१, ४२, ६४, ७०, ८४, ८६, ८७, ९८; ११४, १६, २०, ३४, ७०, ७२, ७७, ८०, ९१, ९७, ९८; २०४, १४, २२, २६, ४१, ४२	३१/५४
१०	अनिरुद्धपाठम्	३९, १-४	९, १४-१६, १९, ३२, ४१, ४२, ६४, ६७, ७०, ८४, ८६, ८७, ११४, १६, २०, ७२, ७७, ९७, २०४, १४, २२, २६, ४१, ४२	२६/२८
११	पुरुषोत्तमसिद्धान्त रत्नाकरः		३, ४, १०-१२, १४, १७, १९, २२,२४, २६, २८, ३१ [प], ३२, ३४, ३८, ४२, ४१, ४४, ४७,४९, ६०-६२, ६६, ६८, ७०, ७२,७८, ८०, ८३, ८४, ८६, ८७, ९१, ९३, ९४, ९८, ९९; १००, ३, १०, १३-१७, १९, २०, २२ २६, २७, ४०-४३, ४६, ५२, ५४, ६६-७१, ७२, ७४, ७७, ७८, ९०, ९१, ९९; २०१, ४, ६, १०, १४, १६, २४, २६ [प], २८, २९, ३३, ३७, ३८-३९, ४२, ४४, ४६	८९

द्वितीयोऽध्यायः

।
।
।
।
।
।

विश्वामित्रसंहितासंस्करणम्

द्वितीयोऽध्यायः

२. . . . . विश्वामित्रसंहितासंस्करणम्

२. १. ०. विश्वामित्रसंहितानामविवेकः

अष्टोत्तरशतसंहितासु पाञ्चरात्रसंहितासु अन्यतमा विश्वामित्रसंहितेति कपिञ्जलसंहितायां [१. २२], पुरुषोत्तमसंहितायां [१. ३०], भारद्वाजसंहितायां [१. १८], मार्कण्डेयसंहितायां [१. ३३], विष्णुतन्त्रे [१. ४६] चेति पाञ्चरात्रग्रन्थानां सूच्यानुक्रमणिकायां परिगण्यते। प्रस्तुतेतिक - लिखितपुस्तकादर्शे वैष्णवग्रन्थे सन्दर्भपरायणविषयक्रमे चेदं विश्वामित्रसंहिता सा निष्कलरूपमध्ये विनिवेश्यते। सर्वत्राप्यस्यां विश्वामित्रसम्प्रदायैव व्यवहारः। विश्वामित्रसंहितायाम्

ततः परं स्वयोगस्वात्मभूतं स्वन्नामधेयतः ।
विश्वामित्रीयमित्येव तन्त्रं ख्यातं भविष्यति ।
[१. २०,१]
विश्वामित्रेण मुनिना भगवत्प्रोक्तशास्त्रात् प्रोक्तं गतम् ॥
[२७. ७९]

इत्येवं ग्रन्थस्यापि ग्रन्थस्यास्य सन्दर्भेण सिद्धमस्ति। परं तु ग्रन्थाध्यायान्तसमाप्तिसूचकम्

" इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि विश्वामित्रसंहितायां ---- " इति वाक्यं [colophon] ग्रन्थस्यास्य पुष्पिकारूपमस्ति। पौष्करसंहिताप्रोक्तं संहितालक्षणं सम्पूर्णं वा नात्र दृश्यते यतो हि " संहितायां सार्ध-लक्षात् पादचतुष्टयान्ता श्लोकसंख्ये "वि. " तन्त्रे सहस्रं कोटिपर्यन्ता श्लोक-

सात्त्वतेऽपि च पौष्करसंहितायां सम्पूर्णसंहितोद्धरणमभिधीयते [पौ. ३९.८-१२]। विश्वामित्रसंहिताश्लोकाश्च उद्धृता अपि च [२. ३६]। संहितापदेन सम्पू- पदेन वा व्यवह्रियमाणेषु ग्रन्थान्तरेषु च समानैव सम्भावना । तथा वैमत्यि- त्योऽपि पाञ्चरात्रत्वेऽपि सम्पूर्णसंहितापदयोर्न्यायतापादनं न युक्तमिति ।

विश्वामित्रसंहितायामस्यां भगवानस्याविर्भावस्य प्रवक्ता कारयपः, वक्ता च गाधिसुतविश्वामित्रः । भगवन्मुखाद् ब्रह्मणा, ब्रह्ममुखाद् विश्वामित्रेण प्राप्ता सोऽयमाख्यो विश्वामित्रमुखाद् कारयपेनाधिगम्यते । तथा च विश्वामित्रप्रणीतोऽयं ग्रन्थविशेषः " आख्या प्रवचनात् " [पू. मी. सू. १-१-३०] इति जैमिनिवचनानुसारेण विश्वामित्रसंहितेति, विश्वामित्रतन्त्रमिति व्याख्यायते । अपौरुषेयस्य वेदस्य काठकादिसमाख्याभेदवद् भगवन्मुखोद्- गतस्य पाञ्चरात्रस्य प्रवक्तृविशेषानुरोधेन समाख्याभेद इत्यभिप्रयन्ति ईश्वरसंहिता- प्रस्तावनायां [पृ ९.] श्रीमन्तः एम्. डी. रामानुजाचार्यमहोदयाः ।

२. १. १ नवीनसंस्करणस्य आवश्यकता

भारतवर्षेऽस्मिन् उत्तरापथापेक्षया दक्षिणापथे एव पाञ्चरात्रसम्प्रदायः प्रचुरप्रचारः संदृश्यते । तदनुरोधेन दक्षिणभारते एव प्रायः उपलभ्यमानानामेषां पाञ्चरात्रग्रन्थानां मुद्रितापेक्षया बहुसंख्यका अमुद्रिता एव । अमुद्रितानां ग्रन्थानामन्यानामपि प्रतिनिधयः पुस्तकालयेषु कतिपयेष्वेव सुरक्षिताः संदृश्यते । तत एषाममुद्रितानामेषां पाञ्चरात्रग्रन्थानां प्राचीनभारतीयसंस्कृति- परिचायकानां प्रकाशनमावश्यकमापतितम् । तथा च तत्रास्माकमनुयोगः।

अमुद्रितास्तावत्तादृशा विनिविष्टाश्च बहवः पाञ्चरात्रग्रन्थाः

दो शिक्षाग्रन्थानां पुरोहितानां वा गृहेषु , विविधेषु राजकीयग्रन्थालयेषु शोध्यन्ते । परं तु, अध्ययनाध्यापनाभावेन परित्यक्ता ग्रन्थाः केऽपि नूनं नाश्यन्ते । चेन्नपुर्यां, तंजापुरनगरे, मद्रासनगरे, तिरुपतिपुरे, बडोदा नगरे वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालये चैतेष्वन्येषु स्थलेषु प्रकाश्यमानेषु ग्रन्थागारेषु, श्रीरंग-प्रभृतिषु प्रसिद्धवैष्णवक्षेत्रेषु भगवद्रामानुजीयानां भट्टाचार्याणां गृहेषु च कतिपय एव पाञ्चरात्रग्रन्था दृष्टिगोचरतामायान्ति ।

विगतेष्वर्वाचीनेषु प्राचीनकाले पाञ्चरात्रादिकं प्रायो नो विस्मृतप्रा-यमिति संविदितम् । तथापि केचिद् दूरदर्शिभिः प्राचीनग्रन्थसंरक्षणलोलुपैः महद्भिः ग्रन्थसंग्रहाः कारयित्वा राज्ये शासकादिषु निवेदिताः । तत्-काले तत्संलग्नाः व्याख्यातृपरम्परादिभिः लिखिताः केचनग्रन्था अभिप्रायार्थाय यत्र-तत्रत्येष्वपि निधिषु निहिताः । अर्वाचीनैः संप्रदायविधिभिर्या निधयः ते पठिताः धारिताश्च । एतेषां कालानुक्रमेण संरक्ष्यमाणानां ग्रन्थानां शोधने निष्कासने वा नाधिकृतविधिना: ।

एवं गुरुशिष्यपरम्परया प्रवर्तितानां शासकादिगतानां ग्रन्थानां संरक्षणे नैतावन्तमेवविधिं प्रयत्नः । ग्रन्थानां स्थानभिन्नतानामनादरादुपेक्षणा-भावतैव ग्रन्थाः स्वभावतो जीर्यन्ति तिरोभवन्ति वा । एतेषां जगद्धिता-कारोपकारकाणामग्रन्थानां संशोधनं प्रकाशनं च भूयो भारतीयैर्वाच्यम् इति विद्वद्भिर्विचारितम् । अज्ञातानां ग्रन्थरत्नानां समीक्षणानि संभाव्यन्ते ।

२. १. २. विदेशस्थितमातृकाः

देशान्तर्गता विदेशस्थिता नानाविध मुद्रापिता ।

अप्रकाशित-लिपिनिविष्टा=विश्वामित्रसंहिता=मन्त्रपरि=पुरुषोत्तम / तालपत्र लि-पिनिविष्टा विश्वामित्रसंहिताः पट्टं चेन्नपुरी-तिरुपति-बडोदा-मद्रास इत्यादि-वर्तिषु हस्तलिखितग्रन्थालयेषु श्री रंगावैकुण्ठ ... ग्रन्थालयेषु चोपलभ्यन्ते । विश्वामित्रसंहिता प्रतिपाद्यभेदेन त्रिविधा भवति । एका पाञ्च-रात्रं [TR 1116-Adyar; 6640-OI, Baroda; R1601, R3960, R 3961 — GOML, Madras] ; अन्या गायत्रीपुरश्चरणं [D5803, D17094, R5552b, R4398b-GOML Madras]; अपरा वैष्णवपूजाकार्येषु [R2353-GOML, Madras; 1815-SVOI, Tirupati;]- इत्थं प्रतिपादयन्ती विश्वामित्रसंहिता त्रिविधा भवति ।

तत्र पाञ्चरात्रपरायाः विश्वामित्रसंहितायाः संशोधनकरणसंपादने अस्माभिर्लब्धाः मातृकाः षडेव लिखिताः । तासां महत्त्वः अपूर्वः । अन्यलिपिलिखितानां मातृकाणां देवनागर्यामेव मातृकायां संहितायाः सामान्यविभागः । अन्याः सर्वा अपि न सम्पूर्णाः भवन्ति । यथा हि -

१ अड्यार् ग्रन्थालयादधिगता, TR 1116 मातृकायाः प्रतिरूपः हस्तलिखितदेवनागरीलिपिस्थायाः षड्विंशत्यध्याययुतायाः प्रतिलिपि :-
A संज्ञिका ;

२ बडोदा प्राच्यसंस्थानात् उपलब्धा लिखितलिपिस्थापिता 6640 क्रमाङ्कोपेता ग्रन्थलिपिस्था षड्विंशत्यध्यायोपेता मातृका -
B संज्ञिका;

३ चेन्नपुरी प्राच्यहस्तलिखितग्रन्थागारादधिगता प्राचीनार्थ-कलितपुस्तकयुता R1601 क्रमाङ्कयुता ग्रन्थलिपिस्था षड्विंशत्यध्याययुता मातृका - M संज्ञिका;

३ महिशूरस्थप्राच्यशोधनसंस्थागतायाः कृमिदष्टाया खण्डिताया ग्रन्थलिपि-रूपायास्तालपत्रलिखितायाः सप्तविंशत्पत्रात्मिकाया मातृकायाः प्रतिलिपिः-My संज्ञिका ,

४ तिरुपतिकेन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्थ 554 क्रमाङ्कोपेता आन्ध्रलिपिस्था प्रतिकृतिः - K संज्ञिका,

५ तिरुपति केन्द्रीयसंस्कृतविद्यापीठस्थायां 43 क्रमाङ्कयुतायां ग्रन्थलिपिरूपायां पंचाष्टपञ्चाशत्पत्रयुतायां तालपत्रलिखितायां मातृकायामुपलभ्यमानः अध्यायस्य [तृतीयः, चतुर्थस्य] परिशिष्टो <u>शिक्षाभिसंहिता</u>भागः - Ks संज्ञकः उभयत्र मातृकाः प्रतिलिपिरूपत्वादस्माभिः परिशीलिताः । एतद्विषये तिरुनेल्वेलिमण्डलगत श्रीवैकुण्ठग्रामवासिभ्यो भगवद्भक्तिविभूषितेभ्यः पंडितरत्न-विद्वद्भ्यश्च श्रीमद्भ्यः श्रीनिवासतातपच्छिभट्टाचार्येभ्य उपलब्धा, M संज्ञिका मातृका समाना अस्या लिपिः निर्दुष्टा लिखिता ग्रन्थलिपिस्था मातृका, उत्तरसंबद्ध [SR 1784, 1785 / R 3296 -GOML, Madras] संज्ञके ग्रन्थद्वये उपलभ्यमान उत्तरसम्बन्धी <u>शिक्षाभिसंहिता</u>भागस्य परिशीलितोऽस्माभिः ।

२. १. ३. <u>मूलमातृका विवेकः</u>

अधस्तनिर्दिष्टानां मातृकाणां My मातृका प्राचीना अनुमीयते, यतो हि मातृकान्ते उपलभ्यमानं " रामाङ्कशरधौ मार्गशिरस्थे ११ अग्निनिह बुधि सुविन्दु " [रामाङ्कशरस्य मार्गशिरसामासस्य पूर्णिमायां समाप्तिः] इत्येतावन्मातृकाया अस्या लेखनं रामाङ्कशरदे मार्गशीर्षमासे पौर्णम्यां समाप्तमिति स्पष्टयति । रामाङ्कशरदेऽयं लिपिकोऽत्रार्थेऽस्मिन्,

पाठ्यपरीक्षणव्याधीनस्थास्य तदेतत्कालात् प्राचीनः कालोऽस्य: [फिब्रवरि - 1901 मद्रास विश्वविद्यालय कोशागार विभागस्य:] इत्यादिति सर्वोऽस्माभिः । उक्तकोशागारविभागे पाठ्यपरीक्षणं प्रवृत्तमासीत् । तथा वास्या मातृकाया लेखनसमाप्तिः मातृकान्तस्थानुरोधेन 25-12-1901 [क्रैस्तवाब्देन पूर्वाह्ने वा च पूर्णे] दिवसे अभूदित्यस्मा निश्चीयते । M मातृकालेखकास्तु मातृकान्ते "Transcribed from a palm leaf Ms. of T. K. Srinivasavaradatatacharya of Villiambakkam in 1915-16"

इति निर्दिश्यते । मातृकान्तरेषु तु तल्लेखनकालादिनिर्देशं वास्या दिशं न किञ्चिदुपलभ्यते । तदिदमनुसन्धानार्थैः विविधैः प्रमाणैः My मातृकैव प्राचीनेति सर्वैरस्माभिः ।

प्रथमतया ग्रन्थसंख्या, विश्वामित्रेण पञ्चसहस्रग्रन्थसंख्या च कृतस्य पञ्चरात्रस्य काश्यपेन त्रिसहस्रग्रन्थसंख्या कृता मिति, विश्वामित्र-प्रवर्तकोक्तत् सप्तविंशतिभिरध्यायैः संक्षिप्तमिति च ग्रन्थविस्तरमधिकृत्य संहितायामस्यां निर्दिश्यते । यथा -

प्रथमतः पूर्वमाख्यातसमग्रग्रन्थसंख्यया [?]
तत्पुनर्विश्वामित्रेन मया पञ्चसहस्रकैः ॥
वाच्यं तत्र वक्ष्यामि संक्षेपात् कश्यपात्मज ।
सहस्रत्रयमानेन युष्मदर्थाय सुव्रत ।

[२, ३४,६]

सप्तविंशतिभिः प्रोक्तमध्यायैः कश्यपात्मज ।
विश्वामित्रेण संक्षिप्तमाख्यातं ग्रन्थं मया ॥

[२७, ५६] इति

एतदनुसारेण तेन्नपुरप्राच्यहस्तलिखितग्रन्थालयगतायां R 3960 क्रमसंख्योपेतायां ग्रन्थलिपि तालपत्रमातृकायां सप्तविंशाध्यायस्यान्ते

इति श्रीपाञ्चरात्रे महोपनिषदि विश्वामित्रसंहितायां

प्रायश्चित्तविधिर्नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

विश्वामित्रसंहिता समाप्ता ।

इति ग्रन्थान्तवाक्य [colophon] मुपलभ्यते । नान्यत्र कुत्रापि मातृकायां ग्रन्थसमाप्तिसूचकं ग्रन्थान्तवाक्यमुपलभ्यते । तथा च सप्तविंशत्यध्यायोपेता विश्वामित्रसंहिता सम्पूर्णा भवतीति वक्तुं शक्यते ।

विश्वामित्रसंहिताया मातृका आन्तरिकसाक्ष्यानुरोधेन द्विविधमापद्यन्ते । तासां काश्चन दत्तारोपणविषयकेण चतुर्विंशाध्यायेन सह विरमन्ति, काश्चित्तु प्रायश्चित्तविषयकेण सप्तविंशाध्यायेन समं विरामयन्ति ।

उपलभ्यमानानां मातृकाणां ABM मातृकाः चतुर्विंशत्यध्यायमात्रयुताः । तत्रापि सप्तमाध्याये [श्लो. ७३ -८७], अष्टमाध्याये [श्लो. २० -३८], एकोनविंशाध्याये [श्लो. ११८ -१३१] चैतेषु त्रिषु स्थलेषु विविध्य ग्रन्थपातः संदृश्यते । आसां तिसृणां पाठाः प्रायेण समानभावाः संदृश्यन्ते ।

K मातृकायां कतिपय एवाध्यायाः [१-६, १६-१८, २०,२२, २४ -२७] समग्राः समुपलभ्यन्ते । My मातृकायां पुनः प्रथमाध्यायस्य विभागः [श्लो. १-७३] नष्टः संदृश्यते । K मातृकागताः पाठाः क्वचित् ABM

मातृकाभिः यद्यपि My मातृकया च संवादिनो दृश्यन्ते । My मातृकाया मुद्रणाव्य-मानाः पाठाः प्रायः समादृताः समुपलभ्यन्ते । विवृणामहमात्र दिश्यते ।

१ ५-८ A· साधुर्नान्यजितेन्द्रियः
B· "
M· "
K· "
My· साधुरन्यो जितेन्द्रियः ।

२ १२-१३ A· स्तूपेन्मध्यमया वर्ण्यं साधेनुयुक्तिका
B· "
M· "
K· "
My· स्तूपेन्मध्यमया वर्ण्यं वा धनुर्युक्तिका

३ १४-१६ A· अथ शोभा विधानाय
B· "
M· "
K· "
My· अथशोभा विधानाय

४ १६-५८ A· प्रस्थी च समांकुरः ।
B· "
M· "
K· प्रस्थी च समांकुरः
My· "

४ १७-१०२ A. मध्ये च बलसंयुतम् ।

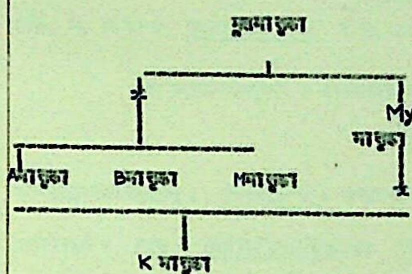
B. "

M. "

K. मध्ये पञ्चविंशत्यम् ।

My. "

तथा च अधोलिखिता रीत्या एता मातृकाः वर्गीकरणमर्हन्ति ।

२.१.४. विश्वामित्रसंहिताकालः

विश्वामित्रसंहिताया उल्लेखः संहितान्तरेषु न प्रचुरतरः । कपिञ्जलसंहितायां [१. ३२], पुरुषोत्तमसंहितायां [१. ३०], भारद्वाजसंहितायां [१. १६], मार्कण्डेयसंहितायां [१. ३२], विष्णुतन्त्रे [१. ६६] चैवमेषु पंचरात्र संहितासु अष्टोत्तरशतसंहितानां परिगणने विश्वामित्रसंहिता निर्दिश्यते ।

पंचरात्रकोशे प्रथिते रत्नत्रये, श्रुतास्थासु वा अन्यान्यनिर्देशेषु विश्वामित्रसंहिता ख्यातनामा संहितेति बहवः स्वीकुर्वन्ति । अत्र पाश्चात्यविदुषः डेनियल स्मिथ महोदयस्य वाक्यानि परिशीलनमर्हन्ति । तेन हि[11] " पुराणैः

11. See A Source book of Vaisnava Iconography, p.393.

पंचरात्रानुगा विधिः प्रचितैः वैखानसेतरसंहिता विश्वामित्रसंहिता प्रायः पंचरात्रा-नुयायोक्ता विधी, पञ्चोऽप्यर्वाचीना वा कृतिः स्यात् इत्यवधीयते । तत्रस्था-स्वभिप्रायः -

विश्वामित्रसंहिता प्रचितैः साक्षाद् अनुल्लिखितापि परंपरया उल्लिखितेव प्रतीयते । तथा हि -

पंचरात्ररक्षायां प्रचितपरोभिः वेंकटनाथैः [वेदान्तदेशिकैः] श्रीदेवैः [श्री. प. १२४८] सात्त्वतसिद्धान्तायां [पृ. ४४] विष्णुतन्त्रस्य

पुरुषार्थमुल्लिख्य च मतोपनिषदं तथा ॥

[वि. सं. ११. ३१]

इत्येतदुल्लोकाधमुद्धृतम् । विष्णुतन्त्रे च तन्त्रानुक्रमणे [१. ६६] विश्वामित्रतन्त्रं परिगण्यते । तथा च विश्वामित्रसंहितायाः विष्णुतन्त्रात् प्राचीनत्वं विष्णुतन्त्र-समकालिकत्वं वा प्रतीयते ।

इत्थं सात्त्वतसिद्धान्तायां परंपरया उल्लिखिता सेयं विश्वामित्रसंहिता पंचरात्रसंहितास्वन्यतमा कालनिर्धारणे दुर्लभप्रमाणापि क्रिस्ताब्दं ख्यातदशकात् प्राचीना स्यादिति वक्तुं शक्यते इत्यलमतिविस्तरेण ।

।

।

।

०

।

।

तृतीयोऽध्यायः

।

।

।

।

।

।

।

तुलनात्मकसमीक्षणम्

तृतीयोऽध्यायः

३. . . . . कुमारसम्भवीयानाम्

३. १. ० विषयनिर्धारितायाः संहितान्तरभेदः

पंचरात्रेऽपि प्रयुक्ताः संहितान्तरैर्विषया निर्धारिता बहुष्वंशेषु क्वचित् संवदति तथापि कतिपयविशिष्टविशेषेषु तद्भूयस्तयापि विलक्षणता । संहितेयं वाशिष्ठाराधनेषु पंचरात्रागमादिषु देवालयेषु प्रयुक्तोऽप्या पादप्रतिष्ठायां बहु संवादमावहति । वास्तुशिल्पादिषु कतिपयविषयेषु यथेष्टा संहिता विलक्षणा संवदते । अतएव संहितान्तरसंवादिनां विसंवादिनां च विचारः अनुपकल्पनायाः प्रस्तूयते ।

३-१. १ संहितावतरणम्

संहिताया अस्या अवतरणप्रकारोऽनितरसाधारणः । संहितारम्भे उपलभ्यमानः शिवाभिवर्णनपरो भागः

दिवो भित्त्वा निम्नं सुरनिकरं कुसुमैर्व्यक्ताविलं दिवि ।
गतोऽन्तःऽभ्यन्तरमधूलानां समोदं तत्र बभूव पावनम् ॥
[कु. सं. ५. १७]

इति महाकवि कालिदासप्रणीतकुमारसम्भवस्य भासते काव्यारम्भः । शिवाभिनिवेशिनां पंचाननानां, वासतिष्ठानां, पेशलानाम् , उपासनानाम् , वस्तुस्थानां ,दन्तो-द्भवितां पाशोपाख्यानानां भिर्वितो गुणः । संहितायाः काव्यारम्भ उपक्रमोऽपि नान्यत् गुणः [१. १ -२१]। नानाचार्यैर्मुनिभिः परिपूर्णेन पंचरात्रमहात्मोपि-

वायुभक्ता पञ्चरात्रप्रवर्तनेन गाधिसूनुना विश्वामित्रेण उपसन्नाय, विनयावनताय, बहुधाऽभिनिवेशनाद् व्यामुग्धचेतसे, तत्त्वज्ञानपिपासवे, भगवतोऽनन्यभक्ताय त्वायाभिरामाय च काश्यपाय बोधिताः पंचरात्रसिद्धान्ताः संहितायामस्यां अपि तु स्वीयतपसा संतोषिताद् ब्रह्मणः सकाशादधिगताः, निरूप्यन्ते । विश्वामित्रप्रोक्ता एते सिद्धान्ता न स्वकपोलकल्पिताः, ब्रह्मप्रोक्ता-स्त एते पंचरात्रसिद्धान्ताः वेदार्थज्ञानोपबृंहणनिमित्तं धाता नारायणादवाप विद्याः इत्येवं संहितायामस्यां [१. ३८-४१] पंचरात्रशास्त्रोद्गमव्याख्यानमुपलभ्यते । विश्वामित्रेण लोके प्रकाशिता एते च पंचरात्रसिद्धान्ताः विश्वामित्रसम्प्रदायेन गीयन्ते [१. ८०,१]

एवं नारायणमूलं पंचरात्रशास्त्रं नारायणाद् ब्रह्मणा अयुतग्रन्थैः, ब्रह्मणो विश्वामित्रेण पंचलक्षग्रन्थैः, विश्वामित्रात् काश्यपेन त्रिलक्ष-ग्रन्थैरेव श्रुतमिति क्रमशो ग्रन्थसंख्याह्रासः संलक्ष्यते [२. ३७,६]। संहिताया अस्या मूलतः प्रवक्ता भगवान् नारायण इति निर्दिश्य विश्वामित्रेण पंचरात्रशास्त्र-स्य भगवन्मुखनिर्गतत्वमभ्युपगम्यते [२. ११]।

३. २. पंचरात्रार्थविवेचनम्

पंचरात्रार्थविवेचनमत्रासामान्यया रीत्या क्रियते । पंचरात्र-पदे पंच + रा + त्र इत्येवं त्रयोंऽशाः । पंचेत्यस्य प्रथमोंऽशः पंचेन्द्रियाणां, पंचेन्द्रियविषयाणां, पंचभूतानां, तन्मात्राणां बोधकः; 'रा' इति द्वितीयोंऽशः आदानार्थकत्वात्[1] [illegible] बोधकः; 'त्र' इति तृतीयोंऽशः

---

१ रा-धातोरादानार्थकत्वं भ्वादीनां धातूनां सार्थनिर्देशं कुर्वतो भीमसेनाचार्यस्य संमतं स्यात् ? यतस्तैः हि 'रा दाने, ला आदाने [१०५७, १०५८] इति पठ्यते । " सार्थनिर्देशोपलक्षणम् । यथा च स्वर्गा भक्ता व्याकरणस्थाः इत्यादर्शात् । ' इति सि वैयाकरणाः पठन्ति [सि. कौ. पृ. १७]।

णानेपकारः । यथा च पंचरात्रं [पंचेन्द्रिय विषयभूतशब्दादीनामाधारभूतं] मनुष्याणां तद्वत् पंचरात्रमित्युच्यते [२, ३-४]। भगवन्मुखोद्गतस्याप्य पंचरात्रस्य मनुष्यमात्रत्राणहेतुत्वं च यथा विधिवत् संहिता निर्दिश्यते । पंचरात्रं निर्दिष्टं प्रवर्तितं पदान्तरं तु [२·६-८] / पाद्मादि संहितान्तरेण समानमुच्यते [पाद्म [ज्ञा.]१. ७३-४; अनि. १. ३४ -६]।

३ . ३ मन्त्रानुक्रमणम्

अस्मदभ्युपगतासु पंचरात्रसंहितासु अष्टात्रिंशदेव पंचरात्रमन्त्रानुक्रमणमुपस्थाप्यते । तासामष्टानामन्यतमा विष्वक्सेनसंहिता । सर्वास्वप्येतासु संहितासु परिगण्यमानानां मन्त्रागमानां उपक्रमोपसंहारादीनां गुणा नोपलभ्यते । मन्त्रपरिगणनावसरे विष्वक्सेनसंहिता वासुदेवम् [२, ३०, ३२] संकर्षणम् [२, १८,२४] च तिः पठति, प्रद्युम्न अनिरुद्धसंहितायामपि [२, ३३] सात्त्विकप्रभृत्युपलभ्यते ।

३. ४. गुरु शिष्यलक्षण विवेचनम्

पंचरात्रसिद्धान्ता गुरवः कुशाग्रबुद्धयः [२, ३३]। पंचरात्रानुरोधिनि कर्मणादि प्रतिष्ठान्तक्रियाकलापे आराधनादिकर्मविधये च गुरूणां दीक्षितानामेवाधिकारः । पंचरात्रोपदेशकः शिष्यदीक्षाप्रदानार्थं गुरुः साधारणैर्गुणैः सिद्धान्तानुरोधिना आचारेण च भूषितो ब्राह्मणः । दीक्षस्य विष्णुभक्तियोऽपि सवेदो जितेन्द्रियो गुरुः भक्तिमान्नो विहिताचारतः स्थिरधीः । शिष्यत्वाधाने न केवलं ब्राह्मणाः पुमांसो वा अधिकृताः अपि तु कल्याणगुणभूषिताः स्त्रियः शूद्राश्च । गुरु शिष्ययोर्लक्षण विवेचनं विष्वक्सेनसंहितायामन्या

कापि संहिता विस्तरेण करोति ।

पाद्मसंहितायां [क्रि. २४. ३-११] आचार्यपरीक्षणादीनां लक्षणं निर्दिश्यते अपि पंचरात्रोपदेशकस्य गुरोः शिष्यस्य वा लक्षणविषये न तथादरः प्रदर्श्यते । अहिर्बुध्न्यसंहितायां क्रमेण गुरोः शिष्यस्य च लक्षणं निर्दिश्यते [अ. सं. ३. ९-१८] विश्वामित्रसंहिता तु समग्रमध्यायं [३.२-४१] गुरुशिष्यलक्षणविषये विनियुञ्जाना संहितान्तरापेक्षया मुख्यत्वं लभते ।

३. ४. ० तत्त्वज्ञानम्

३. ४. १ भगवान्

पंचरात्रे उपवर्ण्यमानो भगवान् षड्गुणसम्पन्नः । निःसीमज्ञानम्, असाधारणमैश्वर्यम्, सर्वनियामिनी शक्तिः, असीमं बलम्, अपारं वीर्यं, तेजो-राशिः तेजः इत्येते गुणाः षड् भगशब्देनाभिधीयन्ते । षाड्गुण्यशब्देनाप्येषां षड्-गुणानां पंचरात्रे व्यवहारो दृश्यते । षण्णामप्येषां गुणानामाश्रय एव भगवत्पदेन परमात्मपदेन वा कीर्त्यते । सोऽयं भगवान् चतुर्भुजः किरीटी, शुद्ध-स्फटिकसंकाशः, पूर्णेन्दुकान्तिसमप्रभः, देवीभ्यां सेवितः सुनेत्रः, ह्रीश्रीकान्तयुतः, श्री-श्रीवत्सकौस्तुभधरः, शङ्खचक्रगदापद्मविभूषितश्चेति पंचरात्रसम्मतः [१-२-८] ।

३. ४. २ व्यूहसृष्टिः

व्यूहसृष्टिकामेन भगवता आत्मा द्विधा कृतः । तत्र विमलरूपः चिदात्मकः, द्वितीयो भक्तोपकारार्थं समभूत् । अनयोः प्रथमः परवासुदेव इति, द्वितीयः व्यूहवासुदेव इति नारायण इति वा पंचरात्रे व्यवह्रियते । परवासुदेवः सूक्ष्मः सन् व्यूहं सृजति । परवासुदेवात् व्यूहवासुदेवः, व्यूहवासु-

देवात् संकर्षणः ~~[illegible]~~, संकर्षणात् प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नादनिरुद्ध – इत्येवं व्यूहा-वतारः पंचरात्रे व्यूहपदेन, चतुर्व्यूहपदेन, चातुर्व्यूहपदेन वा अभिधीयन्ते । चत्वा-रोऽप्येते षड्गुणा चतुर्भुजाः शंखचक्रगदापद्मधारिणः । एषां प्रथमः वासुदेवः सम्पूर्णषाड्गुण्यः । परं तु संकर्षणे ज्ञानबल, प्रद्युम्ने बलाद्य, अनिरुद्धे ऐश्वर्यवीर्य-गुणान्यतापेक्षया आधिक्यमुपलभ्यते ।

अस्मात् चतुर्व्यूहात् क्रमेण केशवादिद्वादशमूर्तयः अधोक्षजादयश्चतुर्-यश्च भवन्ति । चतुर्व्यूह, द्वादशमूर्तयः, अष्टमूर्तयः- इत्येतेषां संकलितानां चतु-र्विंशतिविग्रहाणां पंचरात्रे चतुर्विंशतिमूर्तिरिति व्यवहारः । चतुर्विंशतिमूर्ति-मध्ये <u>विभवाभिधानानि</u> <u>प्रादुर्भावाभिधानि</u> न संभवन्ति । <u>प्रादुर्भावानां</u> विभवेन निर्दिश्यमानोऽयं विभागः [सा. २. ६-३४] <u>विभवाभिधानानां</u> संक्षेप निर्दिश्यते [३. २-२१]। अष्टमूर्तिविचारे <u>प्रादुर्भावविभवाभिधान</u>योरस्ति भा-भेदः । <u>प्रादुर्भावाभिधा</u> पुरुषोत्तम –अधोक्षज –नृसिंह – अच्युत – जनार्दन –उपेन्द्र – हरि –कृष्णाः अष्टमूर्तय इति [सा. २. २४-८], <u>विभवाभिधाः</u> अधोक्ष-नृसिंह – वामन – ~~[illegible]~~ भार्गव – जनार्दन – उपेन्द्र – हरि – कृष्णाः अष्टमूर्तय इति [४. २०, १] च अष्टमूर्तिनिर्दिशति ।

व्यूहवासुदेवात् ब्राह्मी –प्राजापत्या –वैष्णवी – दिव्या – आर्षी – मानुषी – आसुरी – पैशाची – इत्येता अष्टमूर्तयः, मत्स्य – कूर्म – वराहादिका अवताराः, पद्म – त्रैलोक्यमोह – श्रीकराई – श्रीहरि –अन्यादिरूपि-त्येताः पंचमूर्तयश्च संभूताः [४. २२, ३, ४]। एतासां पंचमूर्तीनां व्यूहस्थान स्थाने पुरुषः प्रादुर्भावा पठ्यते [सा. २. ३४]। अष्टमूर्तयः वासुदेवस्य समाप्ताः।

कर्णाभ्याम् ... - ... - ... - ...
... - ... , ... , ... , ...
... , ... , ... ।

वर्णितमस्ति – अक्षिभ्यां चक्षुर्जाताः , तस्मात् दिवाकरः, श्रोत्रात् सदैवानुस्मरणं जगत्, मुखाद् विश्वपतिः, मूर्धतः, ... , सुपर्णो ऽग्निः, चक्षुषो रविः, मनसश्चन्द्रमाः, श्रोत्राद् दिशः, नाभेर्नभः, पद्भ्यां भूमिः, प्राणाद् वायुः, अपानान्मृत्युः, शेफसो मेघः , ... कालभेदाः रोमकूपेभ्यः वनस्पत्य ओषध्यः, दक्षिणा यज्ञाः, मुखाद् ब्राह्मणाः, बाहुभ्यां क्षत्रियाः, ऊरुभ्यां वैश्याः पद्भ्यां शूद्राश्च संभूताः ।

एवं स्थूलसृष्टिनिर्माता भूत्वा विष्णुः क्षीरार्णवे अनन्तभोगिशय्यायां श्रीभूमिभ्यां सह ध्यानस्थः सन् योगिभिः ... सेव्यते । स्थूलसृष्टिरेषा पुराणेषु ... पाद्मादिसंहिता ... विस्तरेण ... वर्ण्यते । एवं च सृष्टिक्रमः स्थूलसृष्टिक्रम इत्यभिधीयते ।

३. ५. २ ब्रह्मसृष्टिः

क्षीरार्णवनिकेतनेन भगवता नारायणेन विनोदकामेन स्वस्य नाभिकमलात् ... ब्रह्मा संभूतः । भगवता नारायणेन लोकसृष्ट्यर्थमादिष्टो ब्रह्मा सनकादीन् ससर्ज । ब्रह्मणा प्रजासृष्ट्यर्थमादिष्टा अपि सनकादयः प्रजासृष्टौ न प्रावर्तन्त । तेभ्यः क्रुद्धाद् ब्रह्मणो ललाटात् कश्चन पुरुषः उदभवत् । "नाम मह्यं देहि" इति रुदनात् स रुद्रनामा अभवत् । ततोऽयं

पितुर्ब्रह्मणः तपसा आत्मानं महतात्मनेन द्विधाकृत्य मिथुनात् कृत्स्नमपि च प्रजा-सर्गोऽभवत्। वीतरागेभ्यः सनकादिभ्यः सृष्ट्यकरणाद् रुष्टात्मा सृष्टिविस्तारार्थं ब्रह्मा मरीचि-अत्रि-पुलह-पुलस्त्य-भृगु-दक्षादीनाम् प्रजापतीन् ससर्ज। तेभ्यः प्रजापतिभ्यः स्थावरजङ्गमात्मकं जगदुत्पद्यत इति ब्रह्मसृष्टिर्विस्तरेण निर्देशितायां [३. ३-११] निर्दिष्टो। तथा च पद्मगर्भादिदिव्यसृष्टिः, ब्रह्मादि-कर्तृकत्वात्सृष्टिरिति द्विविधः सृष्टिक्रमः पाद्मादिसंहितान्तरवत् संहितायामस्या-मुपलभ्यते।

३. ४. ३ सृष्टिस्थितिलयविवेचनम्

भगवान् रजः सत्त्व तमः इति गुणत्रयाश्रयात् ब्रह्मविष्णुशंकरात्मकं मूर्तित्रयमाश्रित्य जगत्सृष्टिस्थितिलयात्मकं कार्यं करोति। रजोगुणाधिष्ठाता ब्रह्मा सृष्टौ, सत्त्वगुणसंश्रयो विष्णुः पालने [स्थितौ], तमोगुणाश्रयः शंकरो लये च प्रसिद्ध इति, ब्रह्मविष्णुहरेषु वस्तुतो न भेद इति, गुणत्रयभेदेन मूर्तित्रयधारी भगवानेव गुणादिभागयाम्य कृत्स्नस्य जगतः सृष्ट्यादि-सामर्थ्यम् उपकल्पयतीति च जगत्सृष्ट्याद्यधिकृतानां त्रिमूर्तीनां कार्यविभेदेन विवेचनं संहितायामस्यां [४. ११-२४] क्रियते।

३. ४. ४. प्रकृतिपुरुषादिविवेचनम्

लोकोऽयं प्रकृतिपुरुषात्मकः नारायण-स्येच्छानुरोधेन जायते, तिष्ठति, वर्धते नश्यति च। त्रिगुणा अविनाशिनी च प्रकृतिः पुरुषसंयोगात् चराचरात्मकं जगत् सूते। प्रकृतेर्महान्; महतो वैकारिक-तैजस-भूतादिभेदेन त्रिविधोऽहंकारः; सात्त्विकाद् वैकारिकादहंकारात् पञ्चज्ञानेन्द्रि-

याणि; राजसात् तैजसादहंकारात् पंचकर्मेन्द्रियाणि; तामसात् भूतादेरहंकाराच्छब्दतन्मात्रं; तस्मादाकाशः; आकाशात् स्पर्शतन्मात्रं; तस्माद्वायुः; वायोः रूपतन्मात्रं; तस्मादग्निः; अग्नेः रसतन्मात्रं; तस्मादापः; अद्भ्यो गन्धतन्मात्रं; तस्मात् पृथिवीत्येवमहंकारादिन्द्रियाणि पंचमहाभूतानि तन्मात्राणि च समभवन्। एते च महदाद्या विशेषान्ता विकाराः पार्थक्येन सृष्टिकर्मण्यसमर्थाः सन्तः अंशैः ऐक्यमाप्य अण्डमुत्पादयामासुः। तत् तोयमध्ये ब्रह्मणा अधिष्ठितम्। तदेवं सृष्टिनिदानभूतायां प्रकृतावेवं जगत् उत्पन्नं जायते।

इत्थं जगदुत्पत्तिविषयका वेदान्तिनां सांख्यानां च केषांचित् सिद्धान्ताः पाद्मा—[चा. ४. ९-२२]—दिशैलीमिव विश्वामित्रसंहितायामपि चतुर्थाध्याये [४.२७-४२] निरूप्यन्ते।

३. ६.०. मन्त्रोद्धारः

विश्वामित्रसंहितायाः षष्ठे सप्तमे चाध्याये मन्त्राणां प्रणवादीनामुद्धारप्रकारो निर्दिश्यते। " मन्त्रो मान्त्रस्य वाचकः" [६. ७६] इत्यादिना मन्त्राणां गोपनीयतामनुमन्यद्भिः पांचरात्रिकैः प्रायः सर्वेऽपि मन्त्रा गुप्तरूपेण एव निर्दिश्यन्ते। मन्त्रोद्धारविषयके पंचरात्रागमे अतीव निपुणा एव तेषां मन्त्राणां स्वरूपमवगन्तुं प्रभवन्ति। गुप्तस्वरूपाणां मन्त्राणां स्वरूपनिर्धारणे मन्त्रोद्धारविषयको भागो नितान्तमुपकरोति। मन्त्रस्वरूपनिर्देशावसरे तन्मन्त्रगता वर्णाः साक्षात् न क्वापि निर्दिश्यन्ते प्रत्युत तत्पर्यायवाचकैः पदान्तरैः। यथा –

" प्रथमं विष्णुमुद्धृत्य श्रीधरं तदनन्तरम् ।

एकीकृत्यात्मदेवी मन्दरं तदनन्तरम्

एष प्रणव इत्युक्तः षडक्षरमन्त्रपूरकः । " इति

[६. ३,४]

एवं अत्र निर्दिश्यमानं प्रणवस्वरूपं न सर्वविदितम्, अपि तु वर्णसंज्ञाभिरेव, यतो हि प्रणवस्वरूपे वाक्येऽस्मिन् विष्णुपदेन अकारः, धरपदेन उकारः, एकीकृत्योच्चारणमित्यनेन ओ [अ + उ] कारः, मन्दरपदेन म् -कारश्चाभिप्रेतो । तथा च " ओम् " इत्येतत्प्रणवस्वरूपमिति वाक्यार्थः संपन्नो । विष्णवादिपदैरभिधीयमानानामकारादिवर्णानामवगतिः संकेतार्थमन्त्रवर्णाभिधानाधीना वर्तते । अमरकोशादिकोशा अपि, न साक्षादुपयुक्ततामुपयान्ति । वर्णसंज्ञास्तत्तद्भावः परिशिष्टभाग: पाठकैर्द्रष्टव्याः [८. १,२]

प्रणवादीनां मन्त्रविशेषाणां च ऋषिच्छन्दोदेवता-बीजविनियोगादिकमन्त्रादिनिर्देशेन सह पुरश्चरणप्रकारोऽपि मन्त्रोद्धारप्रकरणेऽस्मिन् विधीयते । प्रणव -अष्टाक्षर -द्वादशाक्षर-संकर्षण -प्रद्युम्न - अनिरुद्ध - अग्निप्राकार - विष्णुगायत्री - श्रीअष्टाक्षर - लक्ष्मीनारायण - षण्मूर्ति - चतुर्मूर्तिमन्त्र-मात्रविषयकः [अष्टाविंशतिमन्त्रमात्रपरिमितः] सत् संक्षिप्तोऽपि मन्त्रोद्धार-परोऽयं भागः संक्षिप्तपुरश्चरणमन्त्रोद्धारविषयकभागापेक्षया स्पष्टतरः प्रतीयते । अत्रोपलभ्यमाना प्रणवव्याख्या, अष्टाक्षरव्याख्या च साधैवमवगन्तव्या । तथा हि -

३. ६. १. प्रणव : [ओंकारः]

प्रणवे अकारः, उकारः, मकारः -इति त्रयोंऽशाः । तेष्वाकारो विष्णुवाचकः, उकारोऽधारणवाचकः, मकारो जीववाचकः । एवं त्र्यक्षराणामंशानां संयोगतो निष्पन्नः प्रणवः " विष्णो नारायणश्चैव " एवंविधेनभणितो [६.१९-२०]।

३. ६. २. <u>अष्टाक्षरः</u> [<u>ओं नमो नारायणाय</u>]

अष्टाक्षरमन्त्रे नारायणपदे "नार" इति "अयन" इति द्वौ भागौ । अमरकोषे 'नारा' इत्यनेन नराणां संघातः, नराणां सूनवः, आपो वा उच्यते । नाराणाम् अयनमिति, नारा आप्यन्ते अनेन इति वा नारायणपदस्य विग्रहः[2] । एतेन नारायणशब्दो भगवान् नर-संघातानां, नरसूनूनां, अपां वा अयनम् [आश्रयः] इति, नारायणशब्देन भगवता नरसंघाताः, नरसूनवः, आपो वा आप्यन्ते [उपेयन्ते] इति वाऽवगम्यते । तथा च "अहं नारायणीयो न भवेयम्" इति, "नमो नारायणाय [नारायणमभिवन्दे] करोति" इति वा अर्थः अष्टाक्षरमन्त्रात् प्रतीयते [६.३९-४१]।

सृष्टिस्थितिसंहृत्यात्मकानां त्रिविधानां न्यासानां अधिकारिणः प्रकाराश्च संहितायामस्यां मन्त्रोद्धारप्रकरणे विवृतीक्रियन्ते [६.२३-६९]।

३. ६. ३. <u>विष्णुगायत्री</u>

षष्ठेऽध्यायेऽस्मिन् मन्त्रोद्धारप्रकरणे विष्णुगायत्री-स्वरूपकथनपरे भागे मन्त्रस्वरूपनिर्णये एतेन ईषदनूद्यते ।

ओं नारायणाय विद्महे, वासुदेवाय
धीमहि, तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।

इति विष्णुगायत्री सर्वत्र प्रसिद्धतया दृश्यते । परं तु विश्वामित्रसंहितागताः विष्णुगायत्र्यक्षरगताः श्लोकाः पुनर्मन्त्रस्वरूपमीषद्विकारयन्ति । यथा -

२. आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।
ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ [मनु. I. 10]

उद्गीथं पूर्वमुद्धृत्य मन्त्रस्याष्टाक्षरस्य तु ॥

आद्यः [आद्य ?] पदे पंचवर्णस्थितः कुर्म्भ सविष्णुकम् [?]।

वैराजं मन्दयुतं साग्नेयमुद्धरेत् ॥

संग्रामरणसंयुक्तं दीप्तिमन्तं समुद्धरेत् ।

द्वादशाक्षरमन्त्रस्य पंचवर्णानुद्धरेत् ॥

धीमतीति पदं योजयित्वा विद्धं विष्णुसंयुतम् ।

भद्रपाणियुतं पश्चात्सोमयुतं पठेत् ॥

रुद्रं पञ्चरक्षितं वाम्नं पुष्पसंयुतम् ।

सत्यधरं सर्मयुतं पठित्वा स्वर्न्सकम् ॥

पश्चिमाग्निविष्णुभ्यामुद्धृत्य प्रेतनायकम् ।

वासुदेवात्मकान्त्यमिदं प्रथमसंयुतम् ॥

चतुर्थिं सति [दि ?] देव [वि ?] युक्तां वैराजमुद्धरेत् ।

देवं [जो ?] विष्णुनायकोऽमृतेशं समुद्धृतः ॥

[७, २१-३७] इति ।

उपरितनश्लोकगतेन

उद्गीथमित्यनेन	ॐ
अष्टाक्षरस्य पंचवर्णा इत्यनेन	नारायणाय
कुर्म्भ सविष्णुकमित्यनेन	न् + ॠ
वैराजं मन्दयुतं साग्नेयमित्यनेन	ए + र् + य
संग्रामरणसंयुक्तं दीप्तिमन्तम् [illegible] इत्यनेन	ह् + प

ऽपदत्तानारम्भस्य पञ्चमवर्णमित्यनेन	वासुदेवाय
धीमहीति षष्ठमित्यनेन	धामहि
विद्महे विष्णुसंयुक्तमित्यनेन	यु + उ
ब्रह्मपा विद्महे [ऽपोऽन्] पञ्चमं सोममयुक्तमित्यनेन	यु + यु + ओ
धत्ते पञ्चमयुक्तमित्यनेन	यु + इ
शान्तं षुडुसंयुतं स्तोत्रं संयुतमित्यनेन	यु + ण् + उः
पञ्चमवर्णविष्णुभ्या मित्यनेन	यु + ई + ब
प्रेरणायां वासुदेवनामाद्यमित्यनेन	यु + वो
वर्णि प्रथमसंयुतमित्यनेन	द + ब
चतुर्थीं लाविदेव [दिदेव ?] मित्यनेन	यु + ञा
षेताक्षमित्यनेन	यु

इत्येवं विष्णुगायत्रीमन्त्रानां वर्णानां सात्वतसंहितासंदिभिधानान्मन्त्रयुग्मम् इति

विदुः संशते है दीपकस्य मित्यनुक्तान्मन्त्राणुकपाठः न सुलभम्, अपि तु

ग्रन्थात्मकौरात -शान्त [३०,३] यो: कल्पकारयशियावदश्योः स्थाने सार-

भाकारयधविशादशयो: वैधस-वकृपयो रुपादान एव सुलभम् ।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्परे पञ्चमे तु [७.२५,७] ग्रन्थ-

लोपोऽस्मा भिरनुश्वरे यतो हि उपलभ्यमानाभ्यां कोशाभ्यां कृत्स्नं मन्त्रस्वरूपं

नायाणवे । श्रीकरभ्यानारम्भस्यामश्वो भाग [७.३५-७] मय संहितायामन्यां

---

३ संहितेयं कार्यक्रमव्यावी पत्रौ तां पितृगणाभ्यतां = द्राविडानां परिवारेषु प्रभाविता स्यादुपा ?

न स्पष्टार्थः । मन्त्रान्तराणां स्वरूपनिर्देशको भागस्तु [६.३,४, २१-३१, ७.२-६, १०-२, ३३-४, ४८-६४] गूढपदैः संकेत्यते ।

३.७ वर्णसंज्ञाः

पांचरात्रसंहितासु यथाकार्यं मन्त्रोद्धारो विधीयते । परं तु मन्त्र-स्वरूपनिर्धारणसौकर्यार्थमपि वर्णानामपि कतिपयासु संहितासु निर्दिश्यन्ते । अस्मदुपलब्धानां संहितानां मध्येऽपि संहितासु वर्णानामभिधेयको भाग उपलभ्यते । तासां प्राचीनतमेषु विष्वक्सेनसंहिता । एतस्याष्टमाध्याये [८.११-३४] निर्दिश्यमानानि प्रणवादिमन्त्राणां वर्णानां वर्णसंज्ञानां च पर्यायवाचकानि जयाख्यसंहितायां [६.३३-७५], पाद्मसंहितायां [४.२३,९-२८], अहिर्बुध्न्य-संहितायां [१७.४-२१], लक्ष्मीतन्त्रे [२५.३-२८], श्रीप्रश्नसंहितायां [२१.३३.-४८] च निर्दिश्यमानैः पर्यायवाचकैर्मिलितं संवादानि दृश्यन्ते । वर्णसंज्ञाविषये विष्वक्सेनसंहिताभागे मातृकावर्णनम्, तत्र मातृका-कर्णनम्, ततो मन्त्रोद्धारस्थलेषु मन्त्रोद्धारक्रमो निर्दिश्यते [८.३-१७]। प्रणवस्य स्वराणां, स्पर्शानाम्, अन्तःस्थानाम्, ऊष्मणां च प्रत्येकं देवतास्वरूपं वर्ण्यन्ते । तथा च वर्णसंज्ञादिनिर्देशकोऽयमध्यायो मन्त्रस्वरूपजिज्ञासूनां साहाय्याय कल्पते ।

३.८ दीक्षाविधानम्

पांचरात्रविहितकर्मणां विप्रसिद्धान्तक्रियाकलापे गुरुमुखाद्दीक्षि-तानामेवाधिकार इत्येवं पांचरात्रसिद्धान्तः

" तस्मात् कृत्वा गुरुमुखाद् दीक्षामात्मीय यत्नतः ।
कर्मणां विप्रसिद्धान्तं सर्वं कर्म समाचरेत् ॥
[३.३७]

इत्यनेन विष्णुसंहितायां समर्थयति । कपिञ्जलसंहितायां दीक्षित एव चित्रशि-खि, आचार्यत्वं पद इति, पञ्चरात्रीति, पाञ्चरात्रिक इति, गुरुरिति, भागवत इति, पाञ्चरात्रिक इति च कीर्त्यते [१. ८९,१०]। दीक्षितो वैष्णवः शम-दम-दान-स्वाध्याय-इन्द्रियनिग्रह-शुचि-पूजा-स्तुति-ध्यानात्मना अष्टविधं विधिमनु-तिष्ठन् भागवत इति व्यपदिश्यते । नानादिक्षाकुण्डभावनाय भावतः सर्वेषु दीक्षितानां भागवतपदेन व्यपदेशः पञ्चरात्रेऽपि [१.१२-४]। तथा च पञ्चरात्रसंहितायां दीक्षाया अनिवार्यत्वं प्राधान्यमुक्तं भवति ।

दीक्षाया आदाने न केवलं ब्राह्मणाः, अपि तु चातुर्वर्ण्य-मप्यधिकारमर्हति । अत एव दीक्षार्थमग्निकुण्डकल्पनविधौ वर्णभेदानुरोधेन कुण्ड-कल्पनविधिः प्रदिश्यते [१.६-८]। आचार्यः [गुरुः] अन्यथाऽपि पावित्र्यात् शिष्यान् भगवत्समाराधनाशिक्षया अन्यथा मोक्षहेतुभूतया दीक्षया दीक्षयतीति पञ्चरात्रम् [१. ३६,७]। विष्णुसंहितायामुपवर्णितानां दीक्षाप्रकारः पाद्मसंहितायां [चर्यापादे दीक्षाध्याये] वर्णितेन दीक्षाप्रकारेण मिलति संवदति । दीक्षाप्रकारस्य प्रायः सर्वास्वपि पञ्चरात्रसंहितासु यथायथमुपवर्णित एव, दीक्षितानां परार्थयजनेऽधिकारानुबन्धः । दीक्षायामन्यां दीक्षितस्य नामनिर्धारणं, प्रणवादिमन्त्रोपदेशः, आचारशिक्षणं च क्रियते [१. ६१-८३]। दीक्षितानां स्त्रीणाम् अनुलोमजानां च प्रणवेन स्वाभाकारैव रहितं विष्णु-नामध्यानमुपदेश्य [१.७०,३] इत्यनेन स्त्रियः अनुलोमजा च प्रणवादिमन्त्रोपदेशे-ऽनधिकृता इति सिद्धं भवति । एवं कपिञ्जलसंहितायां विधिवद्दीक्षितो ब्राह्मणः परार्थयजने आचार्यतां वहति ।

२. ९. नित्याराधनम्

नित्याराधनं भगवदाराधनमिति पाञ्चरात्रागमः।

पाञ्चरात्रे नित्याराधनस्य विशिष्य प्राधान्यम्। आसनादि। मन्त्रमुच्यते। तदिदं नित्याराधनमादौ स्नानपूर्वकमुपक्रम्यते। स्नानस्य वारुण्य स्नानादि -दिव्य -वारुण -आग्नेय -मान्त्र -मानस संज्ञाः षड्भेदाः संहितामध्ये। १०.४ -१७। निर्दिश्यन्ते। अस्य स्नानभेदानुपूर्व्याः/पाद्मसंहितागताम् आनुपूर्व्यां विपर्ययो यतो हि पाद्मसंहितायां [च. ३.२-११] वारुणं दिव्यम्, आग्नेयं, वायव्यं, पार्थिवं, मानसं, मान्त्रमित्येवम् आनुपूर्व्या स्नानभेदा निर्दिश्यन्ते। एतेषां लक्षणानि सुष्ठु वर्णितानि संलक्ष्यन्ते। स्नानानन्तरकार्येषु नित्याराधनाङ्गेषु भूतशुद्धि -न्यासशुद्धि -योगपीठ- प्रकल्पन -आवाहनानुष्ठानसमर्पण-आवरण [परिवार] देवताप्रकल्पन -स्नानालं- कारभोजनाद्युपचारार्पणपूर्वकनिवेदनादिषु एतेषु संहितेयं सदा दिव्यानुष्ठाने।

२.१० अग्निकार्यम्

पाञ्चरात्रे चतुःस्थानार्चनं प्रमुखतया स्वीक्रियते। कुम्भे, मण्डले, वह्नौ, बिम्बे-चेत्येषु चतुर्षु स्थानेषु क्रियमाणं भगवदर्चनं चतुःस्थानार्चनमित्यभिधी- यते। चतुःस्थानार्चनान्तर्गतमग्निकार्यमिदम् दीक्षायां, प्रोक्षणे, प्रतिष्ठायाम्, उत्सवे, प्रायश्चित्ते, स्नपने, पवित्रारोपणे, पुष्पारोपणे, दमनारोपणे -त्येवं व्याख्यानं विधीयते। तत्राग्निकार्यस्य प्रकारो विशदनिर्दिष्टायाम् पञ्चदशाध्याये सम्यगुपलभ्यते। अग्निकुण्डकल्पन -समिधादियागोपकरणोपयोग- अन्वाधान -पर्युक्षण -अग्निज्वलन -अग्निसंस्कार -अग्न्याराधन - होमादिविधि- विधेयभूताः अग्निकार्याङ्गभूताः मुख्यांशाः पाद्मसंहितायामपि [पादम् च.७] संहितायामस्यां सुस्पष्टमुपलभ्यन्ते।

३. ११ नित्योत्सवः [पवित्रारोपणम्]

नित्याराधनानित्या पवित्रारोपणात्पराधीनो नित्योत्सवः प्रायः सर्वासु च पंचरात्रसंहितासु निर्दिश्यते । नित्योत्सवोऽयं परिवारदेवतापरिचिन्तकः । नित्योत्सवप्रकरणेऽस्मिन् पादुकादीनां द्वारदेवतानां, चण्डादिद्वारपालानाम्, आवरणदेवानां च स्वरूपमुपवर्ण्यते । विश्वामित्रसंहितायां नित्योत्सवपरो भागः [१२] पाद्मसंहितया नित्योत्सवविषयकेण भागेन [च.४] तुलनां साम्यमावहति ।

३. १२.०. मुद्रादर्शनम्

पंचरात्रसंप्रदाये भगवदाराधने मुद्रादर्शनस्यानिवार्यता विधीयते। मन्त्रजपस्येव मुद्रादर्शनस्यापि गोपनीयता निर्दिश्यते [१३.३.४, पाद्म [च] २२.३, पु ३३.२.३, वि.७.३२.३, कपि. २७.३,पर. १३.३६]। वैखानससंप्रदाये जपध्यानकालयोर्मुद्रादर्शनं पांचरात्रिकैः वैशिष्ट्येन क्रियते, अपि तु, विना मुद्रादर्शनं मंत्रजपितं पूर्णं भगवदाराधनं न स्यादित्यप्युच्यते इति निर्दिश्यते [१३. ३.४]।

अंगुलिसमायोगभेदेन बद्धा विन्यस्ता मुद्रा दुष्टानां मुदं द्रावयति, देवान् प्रीणयति च [१३.२.३]। मुद्रापदे दुष्टानां मुदाते मुदः, द्रावणो द्रावणस्य बोधकात् इत्यभिप्रयन्ति तान्त्रिकाः । अनुकूलद्रावणपूर्वकं देवप्रीतिजनकः अं अंगुलिसमायोगविशेषो मुद्रेति पांचरात्रिणां मतम् [१३.२.३; पाद्म [च.] २२.२.३; पु. ३३. २; अप्र. ५४. ६२,३; वि ७.३५.६; ई.२३. २,३; पर. १५.२; विष्व १९. ६,७]। विष्णुसंहिता मुद्राणामानन्त्यं निर्दिशति [७.३६]।

मुद्रासंख्यानिर्णये प्रमाणं न किंचिदुपलभ्यते । किं तु मुद्रालक्षण-निर्देशिकानां संहितानां परिशीलनेन भगवदाराधनोपयोगिन्यो मुद्राः एकचत्वारिंशदधि-कशतमित्यवगम्यते । अस्मदुपलब्धानां पञ्चाशदधिकशतसंहितानां केवलमष्टादश-स्वेव संहितासु मुद्रालक्षणादिकं निर्दिश्यते । तथा हि -

विश्वामित्र - सनत्कुमार - अहिर्बुध्न्य - पाद्म - लक्ष्मीतन्त्र - नारदीय - पौष्कर - विष्णुतन्त्र - श्रीप्रश्न - विष्णु - मार्कण्डेय - ईश्वर - कपिञ्जल - परम - विष्णुतिलक - अगस्त्य - सात्त्वत - विष्वक्सेनसंहितासु अष्टादशसु संहितासु [१७.६-१०३; सनत् [ब्र.रा.] २.१-१७; ५.८.६-११३; १८.४९-५१; १७. २२७-४; २७. १५३-६१, १६३-९; ३१. ६-८; पाद्म [च.] २२. ५-७३; ल. तं. ३१. ३७-९; ३३. ६-८१; नार. ६. २-५०; पौ. ३३. ४-४१; वि. तं. ४३. १२-६४; श्रीप्र. ५४. ६६-१२८; वि. ७. १-५७; मा. ३१. १-८८; ई. २४. ५-७१; कपि. २७. ४-२६; पर. १२. ६-३५; वि. ति. ४. ६७-८८; अग. १८. २२-४१; सा. १७. ९७-१०६; विष्व. ११. २११; १९. ७-१८; २६. ५७. ८] भगवदारा-धनोपयोगिन्यः अञ्जल्यादि-कूर्मपर्यन्ता मुद्रा उक्ताः । एतासां मुद्राणां संकलना-न्ते संयोज्यते यत्र या प्रथमतः उपलब्धास्मिन् विश्वामित्रसंहितायां, ततो निर्दिश्य-मानमुद्रासंख्यायाः अवरोहक्रमोपदर्शिकासु सनत्कुमारादिविष्वक्सेनान्तासु संहितासु च लक्ष्यमाणा मुद्राविशेषाः अकारादिवर्णक्रमानुरोधेन तत्संहिताध्यायश्लोकसंख्या सह संगृह्यन्ते । तत्र निर्दिश्यमानानां (एकचत्वारिंशदधिकशतसंख्याकानां) मुद्राविशेषा-णां सप्तसप्ततिमिता मुद्राविशेषा विश्वामित्रसंहितायां, चतुस्त्रिंशन्मुद्राः : सनत्कुमारसंहितायां, एकोनविंशतिर्मुद्रा अहिर्बुध्न्यसंहितायां, अष्टपञ्चाशन्मुद्राः पाद्म-

संहितायां, पंचदशमुद्राः सात्वततन्त्रे, चतुर्दशमुद्राः भारद्वाजसंहितायां, षट्दशमुद्राः पुरुषोत्तमविष्णुतन्त्रयोः, एकोनविंशतिमुद्राः श्रीप्रश्न-संहितायां, सप्तविंशतिमुद्राः विष्णुसंहितायां, षड्विंशतिमुद्राः मार्कण्डेयसंहितायां, चतुर्विंशतिमुद्राः ईश्वरसंहितायां, त्रयोविंशतिमुद्राः कपिञ्जलसंहितायां, द्वात्रिंशन्मु-द्राः पद्मसंहितायां, अष्टादशमुद्राः विष्णुतिलके, सप्तदशमुद्राः जयाख्यसंहितायां, अष्टौमुद्राः सात्वतविष्वक्सेनसंहितयोः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च सनत्कुमारसंहितायाम् अधिकसंख्याकाः सात्वत विष्वक्सेनसंहितयोरुपलभ्यमानाः अष्ट मुद्राः निर्दिश्यन्ते ।

एतासां चत्वारिंशदधिकशतपरिमितानां मुद्राणां विष्वक्सेन संहिताविशेषसंहिताभिरष्टादशभिरधिकाः क्रियन्ते। मुद्रा न क्वापि दृश्यते । मुद्राणां सूचीयं हि निर्दिश्यमानाः - शङ्ख - चक्र - गदा - नेत्र - पद्ममुद्राः पंच पंचसु; गदामुद्रैका द्वादशसु; आवाहन-सुरभिमुद्रे द्वे एकादशसु; पार्थ -कुम्भमुद्रे द्वे चतुर्दशसु; श्री -विनायमुद्रे द्वे त्रयोदशसु; विष्वक्सेन - गरुडमुद्रे द्वे नवसु; कौस्तुभमुद्रैका अष्टासु; ग्रास-दीप -धूप -पुष्टि -श्रीवत्स -वनमाला -धाराख्यमुद्राः सप्त सप्तसु; अग्नि -अंजलि - आसन -अंकुश -ध्यान -शरव -धनुष -पुष्प -प्रार्थना -मुसल - योग -वज्र -व्याख्यामुद्रास्त्रयोदश षट्सु; गन्ध -कुम्भ -गन्ध -प्रतिमा — गोमुख -रथिर -वैष्णव - स्नानमुद्रा अष्टौ पंचसु ; अग्नि-प्राकार -अन्नासन -अभय -आराधना -धर्मादि -धान्यवन -आमलक -ध्वज -नृसिंह -न्यास -पाद -प्रणाम -ब्राह्मी -माला -शङ्ख -विघ्नराज -विष्णु -विसर्जन - वृष्टिमुद्राः एकोनविंशतिस्त्रिषु; अनिरुद्ध -अभिवादन -आधारशक्ति -उभयांगुष्ठ -किरीट -कुर्णकालाग्नि -क्षीराब्धि -गांग -गुरु -दण्ड -दय -जय -पृथिवी-प्रचण्ड-प्रद्युम्न-यामुन-नन्दिनी-अक्ष-वागीश्वरी-विजय-शङ्खनिधि-ध्यान -पद्मनिधि/-शंनिधि -संहार -सिंह -सिद्ध -संमुद्रा अष्टाविंशतिर्द्वयोः;

अंकुश +अच्युत/-कौटि -चक्रपाद -गणेश -ध्वजा -पक्षिराज -पद्म -पितृगण -भू-

-वासुदेव
भागवती -महायोनि -मृगी -योनि -लिङ्ग -वामन/-वर -वीरभद्र -शङ्खनिधि -सत्य

-अच्युत
-साङ्गत्य -स्थापनमुद्रा इत्येकत्रिंशतौ ; अङ्गुष्ठ/-अञ्जलि -अनुचर -अर्घ्य -अर्ध -

अविनाशन -अशनि -आयाम -आशा [?१]२ - आधार्य -आसन -आसन -

उदर -उपांशु -ऊर्ध्व -ऊर्ध्व -कपित्थ -कमल -कर्ण -कलश -कलिङ्ग -कवच -काल -

कुम्भ -कुम्भादि -कूर्म -कूर्म -कृष्ण -केशवादि -कौर -क्षुद्र -गौर -गोदर्श -ग्रामक

[?] -गुह -चातुरात्म्य -चिद्भास्कर -चेष्टा -जगदानन्द -जननी -जालन्ध -ज्वालन -

तोमर -तोरण -त्रिशिख -दण्ड -दर्पण -देविक -दम्भ -नवाकृति -नाग -निर्विशि -

निर्वाण -नृप -परम -परमेष्ठि -परिवारक -पशु -पाणि -पाद -पाश -पुण्डरीक

-प्राप्ति
-पुष्प -प्रणव -प्रदीप -प्रबुद्ध - प्राण/-प्रापण -बलि -बाहु -बीज -बुद्ध -ब्रह्मा-

यति -भद्रभद्र -भुज -मत्स्य - मत्स्यावतारादेवता- मन्त्र -मधु -महाबल -महाभ -

महावीरभि -मुख - मौनादि -रत्न -रति -राम -लक्ष्म्यादि -लोक -वज्र -वरुण-

-विस्तीर्ण
मण्डल -पाश [?] -वायु -वामनादि -वासुदेव -विष्ण्वादि/-वैनतेय [?]-वैष्णवी -

व्यूह -व्योम -शङ्ख -शान्त -शार्ङ्ग -शेष - श्री - श्रीवृक्ष -श्वेत सदोष -संख्या-

संनिरोधिनी -संवाद -सङ्कोचकरणी -सर्व -सर्वतोमुखी -सर्वसिद्धिप्रदा -सांकेत -

सामान्य -सिद्धि - सेना -सोम -स्कन्दादि [?] -स्वस्तिक -स्वातन्त्र्य -स्वाहा -

एकोनत्रिंशद्   कचत्वारिं-
हयशीर्ष -हविष् -हस्तमुद्राः त्रिकूर्मीत्युपचितिकार्ये प्रत्येकमेकैकस्याम् -हस्त्येनैकानि-

शद्भुतफिञ्चमुद्राः वर्त्यन्ते । तथा च संहितायां तत्र -शङ्ख -चक्र -पद्म -गदा -शार्ङ्ग-

इन्दु -खड्ग -खेट -गदा -नागपाश -सुदर्शन -विष्वक्सेन -गरुडादिकाश्चतुर्दश मुद्राः

विशिष्य प्रस्तुतरहस्या सन्तीति वक्तुं शक्यते, यतो वा अन्यतो गत्वा मुद्रालक्षण-

विधा विधानामासाम् अष्टादशसंहितानां मध्ये [पंचाशत् प्रतिशत] संहिताभिः एतदतिरिक्ता मान्या अपि मुद्रा अंगीक्रियते ।

मुद्राणामासां विनियोगविषयः पुनः स्वविस्तरेणाग्रे, सर्वक्रियासाधनांगतयैवाभिधेये च यथावकाशमुपदिश्यते । सनत्कुमारसंहितायां तु विनियोगे मुद्रालक्षणनिर्देशात्पूर्वं यदपि

मुद्राणामपि सर्वासां विनियोगविधिक्रमः ।
स कृत्यविस्तारे तु द्रष्टव्यः क्रमयोगतः ॥

[सनत् [ऋ.पि.] २. ९८]

इति मुद्राविनियोगक्रमः प्रभागः स्वतन्त्रं प्रस्तूयते, तथापि उपलभ्यमानायां सनत्कुमारसंहितायां सोऽयं भागो नोपलभ्यते । तथा च मुद्राणामासां विनियोगो यथाशैवं द्रष्टव्यो भवति ।

मुद्रालक्षणनिर्देशिकानाम् अष्टादशसंहितानामन्यतमायां विश्वामित्रसंहितायां संहितान्तरापेक्षया स्पष्टतया रीत्या मुद्रालक्षणानि निर्दिश्यन्ते । मुद्रालक्षणपरे सप्तविंशे अध्याये द्वात्रिंशत् पर्यन्ताः [संहितान्तरोक्तानुपूर्व्यनुसारिण्यः] समासतो निर्दिष्टा उपदिश्यन्ते । तासां मुद्राणां परिचयात्मकोऽभ्यासः प्रस्तूयते । विश्वामित्रसंहितायां च निर्दिश्यमानानां तासां मुद्राणां लक्षणे संहितान्तरैः सह विवादस्थलं नोपदर्श्यते । मुद्रालक्षणानामुत्कर्षाय तत्तल्लक्षणवाक्यानुरोधि रेखाचित्रं पार्श्व एव यथाक्रममुपस्थाप्यते । रेखाचित्रकल्पने च विश्वामित्रसंहितावाक्यान्येव प्रमाणत्वेन स्वीक्रियन्ते । निर्दिष्टलक्षणानामपि धर्म-शङ्ख-चक्र-कुम्भ-अभिवादन-अग्नि-आच्छादनी -

वनमाला – लक्ष्मीवान – धर्मादि – ध्वजा – सर्वार्थसाधनीमुद्राणां [दशानां]
रेखाचित्रकल्पनं क्रोडीकृतमयाभिव्यज्यते । अथविष्णूनां पंचबिन्दुमुद्राणां
रेखाचित्राणि – प्रथमभागे पञ्चपंचाशन्मुद्राणां, द्वितीयभागे [मुद्रितायां विश्वा-
मित्रसंहितायां] द्वादशमुद्राणाम् इत्येवं – प्रदर्श्यन्ते ।

भगवदाराधने प्रदर्शनीयानां मुद्राणां काश्चन वामेन हस्तेन, काश्चन दक्षिणेन हस्तेन, काश्चन उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां च प्रदर्श्यन्ते [जय. १३. ४४-५] मुद्रादर्शनात् पूर्वमपि करावुभावपि प्रक्षाल्य, पंचाङ्गैरर्चितो-
ष्य, गुरुमन्त्रैरपि [१३.७-६]

[रेखाचित्रं मुद्रितं द्वितीयभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

३. १२. १ कुम्भमुद्रा

दक्षिणहस्तस्य मध्यमानामिकयोर्मध्ये अङ्गुष्ठं समावर्त्य प्रोक्ष्य मुष्टिं कृत्वा, हृत्पदे स्थापनं कुम्भमुद्रेत्युच्यते [१३.६-७]। सनत्कुमार – विष्णुतिलक – अगस्त्य – विश्वामित्रसंहिता स्वष्टौ भिन्ना चतुर्षु संहितासु कुम्भमुद्रा निर्दिश्यते । पारमेश्वराणि लक्ष्मीतन्त्र – विष्णुतन्त्र मार्कण्डेय – ईश्वर – कपिञ्जल – सात्वत संहिताः विश्वामित्रसंहिता विवदन्ति । हस्तद्वयेन निरन्तरयोः संपुटीकरणं, हृदये स्थापनं च कुम्भेति ईश्वरसात्वतसंहितयोः [ई.२४.२१; सा.१५.१००,१] निर्दिश्यन्ते । लक्ष्मीतन्त्रादिषु कपिञ्जलसंहितायां च कुम्भलक्षणमान्य-
स्पष्टार्थान्युपदृश्यन्ते [ल. तं. ३४. १७-८; वि.तं. ६३.३७; मा. ३१.१.१८; कपि. २७. ४]। विष्णु अष्टौ संहिता पारमेश्वराणि विश्वामित्रसंहितावदेव दृश्यन्ते [[illegible] ४. ८. १२-३; पाद्म [च] २२.४-६; नार.६.६-७; पु.३३.३७;

श्रीप्र. ५३. ७४.६; वि.ख. १६.७; पर. १३. ६]।

३. १२. २ ऊर्णमुद्रा

कुम्भमुद्रावन्मुष्टिं कृत्वा, कनिष्ठां च मुष्टिं विरलं स्थापयित्वा, तर्जन्या अंगुष्ठाग्रस्पर्शं ऊर्णमुद्रेत्यभिधीयते [१२.८]। कुम्भमुद्रावदियमपि सनत्कुमार-विशिष्टसंहिताव्यतिरिक्तासु चतुर्दशसु संहितासु वर्ण्यते। पाद्म-विष्णु-मार्कण्डेय-पुरुषसंहिता पदलक्षणे विवक्षितसंहितया समाना भिन्नाश्च प्रतिभान्ति [पाद्म [च.] २२.६,७; वि.ख.१७.८; मा. ३१. १०,१; पर. १३.७]। संहितान्तरगतानि पदलक्षणवाक्यानि स्पष्टार्थानि न दृश्यन्ते [ज. ८.१०; नार. ६. ७,८; स. सं ३२. १९; पु. ३२. ३८; वि. सं ६३. ३८; श्रीप्र. ५३. ७६,७; ई. २३. ३३,३; कपि. २७. ४; सा १७. १०१,२]।

३. १२. ३ शिखामुद्रा [शिखा विश्व मुद्रिते चित्रविभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

ऊर्ध्वांगुष्ठं मुष्टिं कृत्वा, अंगुष्ठाग्रेण शिखोपरिस्पर्शः शिखामुद्रेति वर्ण्यते [१२. ९]। सनत्कुमार-मार्कण्डेय-विष्णुतिलक-आनन्द-विष्वक्सेनसंहिता विना सर्वासु संहितासु शिखामुद्रा निर्दिश्यते। उपर्युक्त संहितान्तरगतलक्षणं विवक्षितसंहिता नोपदृश्यते परं यत्र स्थाने मुष्टिं कृत्वा तर्जन्या उत्थापनं शिखामुद्रेति वर्ण्यते [ज. ८.१७,६; स. सं ३३. २०,१]। विष्णुसंहितादिषु शिखामुद्रालक्षणवाक्यं स्पष्टार्थं नोपलभ्यते [वि. सं ६३. ३९; ई. २४.३२,३; सा १७. १०१.२]। अवशिष्टाः सप्त संहिताः पदलक्षणे विवक्षितसंहितया समाना भिन्नाश्च [पाद्म [च.] २२.७,८; नार. ६. ८,९; पु.३३.३८; श्रीप्र ५३. ७७,८; वि. ७.१८,९; कपि.२७.६; पर.१३.८]।

३.१२.४ शङ्खमुद्रा

पाद्मेतरा मार्कण्डेय-विष्णुतिलक-अगस्त्यसंहिता विना पंचदशस्वपि संहितासु वर्ण्यते, तासु च केवलामपि संहितायामेतल्लक्षणमस्याः स्पष्टमुपदृश्यते [१२. २०,१; सन० [अ० लि०] ३.२६,७; अ. ८.१७-९; पाद्म.[च.] २२.८, ९; भार. ६.९,१०; ल.सं.३४.२२,३; पु.३३.३९; वि.सं. ६२.४०; शेष. ४४.७९,८०; वि. ७.१९,२०; ई.२४.२२,३; कपि. २७.७; पर. १३.९; भा.१७. १०१.२; विष्व. ११.१०]।

३.१२.५ चक्रमुद्रा

अङ्गुष्ठाग्रेणापि मुष्टिं बद्ध्वा, स्वमूर्ध्नि परिभ्रामयन्त्या अङ्गुष्ठस्य तिर्यक्प्रसृतेरुच्यते [१३.११,२]। सनत्कुमार-विष्णुतिलक -अगस्त्यसंहिता विना पंचदशसु संहितासु चक्रमुद्रा वर्ण्यते। पाराशर -पाद्म-लक्ष्मीतन्त्र-पुरुषोत्तम श्रीप्रश्न -विष्वक्सेनसंहिता पाठलक्षणे विशिष्टसंहितासंवादमुपयान्ति [अ.८.२२,१; पाद्म [च.] २२.१०,१; ल. सं ३४. २७,८; पु. ३३. ४०,१ ; शेष.४४.८०,१; विष्व. ११. ११,२]। संहितान्तरेष्वेतल्लक्षणवाक्यानि स्पष्टार्थानि नोपलभ्यन्ते [भार. ६.१०,१; वि. सं. ६२. ४१; वि. ७. २०,१; भा. ३१. ११,२; ई.२४. २२,३ ; कपि. २७.८; पर. १३.१०; भा. १७. १०१.२]।

३.१२.६ ध्वजमुद्रा [ऐषा चित्रं मुद्रिते शिष्टविभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

अधोमुख्याः शिखामुद्रायाः स्वमूर्धोर्ध्वे निवेशनं ध्वजमुद्रेत्यभिधीयते [१२.१३]। अश्वमुद्रावदियमपि मुद्रा सनत्कुमारसंहितां विना पंचदशसु संहितासूपदिश्यते। अनेकार्थे नेयमुद्रेत्यभिधीयते। पाद्म-पुरुषोत्तम -श्रीप्रश्न -विष्णु -मार्कण्डेय -कपिञ्जल -परमसंहिता पाठलक्षणे विशिष्टसंहिता संवादमभियन्ति [पाद्म [च.] २२.११,२; पु.३३.४०; शेष.४४.७८; वि. ७.२१,२; भा. ३१.१२,३; कपि. २७. ९; पर. १३.११]। पाराशरलक्ष्मीतन्त्रे स्वोक्तलक्षणे विशिष्टसंहितया मुद्रा विभक्तो वक्तो वा स्यात्: उत्तानितस्य कनिष्ठिकयोरुपरि अधोमुखस्य दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकाङ्गुल्योर्निवेशनं वामाङ्गुल्यधोभागे दक्षिणमध्यमानामिकयोः क्रमेण वामाङ्गुष्ठोपरि

संयोज्य, दक्षिणतर्जन्युपरि वामकरमध्यमानामिकयोर्मध्ये दक्षिणाङ्गुष्ठाधोभागे प्रवेश्य, अङ्गुष्ठस्य हस्ततलस्य भेदान्निर्गतं उत्थापनं च भैरवमुद्रेति निर्दिश्यते [ज. ८. २०,१; प. सं ३४. २५,६]। गारुडीया दिव्यादिहस्तपदेषु चतुर्मुद्रालक्षणपदानि पाद्यानि अप्यवर्ताणि संदृश्यन्ते [नार. ७. ११,२; वि. सं ४३. ११३; सं. २४ . ३२, ३; सा. १७. १०१,२; विष्व. १९. १२,३]।

कूर्मादिचतुरन्ताः पञ्चैता मुद्रा अन्यासमुद्रा इत्यभिधीयन्ते। एतास्य मुद्रा दक्षिणकरेण क्रियमाणा मन्त्रन्यासे विनियुज्यन्ते [१३. १३,४]।

३. १२. ७. अग्निप्राकारमुद्रा [रे. चि ४ १]

दक्षिणकराङ्गुष्ठं मध्यमादितयस्य मध्यगतं कृत्वा, मध्यमादित्रयेणाङ्गुष्ठं पिधाय, तर्जनीमुन्नतीकृत्य, दक्षिणकरस्य स्वदेहं परितः प्रदक्षिणं भ्रामणमग्निप्राकारमुद्रेति निगद्यते [१३. १४,४]। भूशुद्धौ आत्मरक्षणे अग्निप्राकारमुद्रा विनियुज्यते [१०.२८, १३,१६] विश्वामित्र-पाद्म-श्रीप्रश्न-विष्णुतिलकाभिकासु अन्यास्वेव संहितासु इयमुपदिश्यते। पाद्मा विश्वमत्स्येरक्षणे विश्वामित्रसंहिता संवादेऽपि [पाद्म [च.] २२. १२,३; श्रीप्र. ३४,७०,१; वि. सि. ४. ६६८,९]।

३. १२. ८ योगमुद्रा [रे. चि. २]

नाभेरधस्ताद् वामकरं प्रसृतीकृत्य, तदुपरि उत्तानस्य दक्षिणकरस्य न्यासो योगमुद्रेत्युच्यते [१३. १८,७]। भूशुद्धौ, योगाभ्यासे, तत्त्वशोधने च

---

४ रेखाचित्रेषु उपयुक्तानि पारमेश्वरसंहितायाश्च [पा. [क्रि.] ३, १२] प्रमाणत्वेन अत्राभिदर्शितानि ।

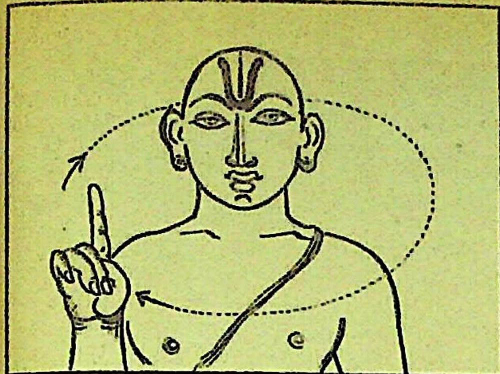
योगमुद्रा विनियुज्यते [१०.३०, १३, १९.२०]। विश्वामित्र -सनत्कुमार -पाद्म-शौनक -विष्णुमित्र -विष्वक्सेन -संहितासु शब्दोऽयं संहितासु प्रथमं निर्दिश्यते। विष्वक्सेनसंहितायामपि सनत्कुमारसंहितायामपि एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहिता समानाभिप्रायापि संवदन्ते [सनत् [ऋषि] २, ८७,८; पाद्म [च.] २२, १३,५; शौप्र. ५३,७२; वि.मि. ३. ६७७,८]। किंतु विपरीताभ्यां कराभ्यामूर्ध्वमुखाभ्यां योगमुद्रेति विष्वक्सेनसंहिता वर्णयति [विष्व. ११. २११]।

३. १२. ९. योगसंपुटमुद्रा [रे. चि. ३]

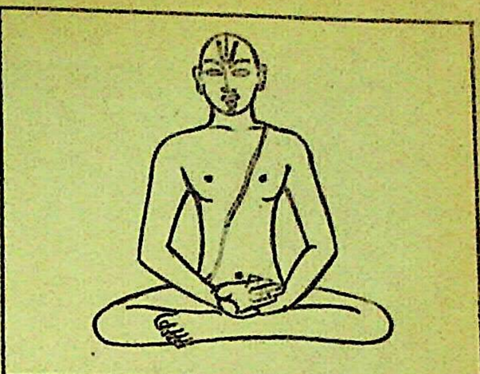
योगमुद्राकरद्वयस्य प्रमुखीकरणं, तदुपरि दक्षिणकरस्य समायुक्तं निवेशनं च = योगसंपुटमुद्रेति कथ्यते [१३, १८,१]। योगाभ्यासे तत्त्वन्यासे ऐषा विनियोगमर्हति [१३, १९,२०]। विश्वामित्र-पाद्म -शौनक - विष्णु -परमसंहितापंचक एवैषा वर्ण्यते। पाद्मशौनकसंहिते एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितया संवदतः [पाद्म [च.] २२, १५ -७; शौप्र. ११, ७३]। करौ परस्परं बद्ध्वा अंगुष्ठयोरूर्ध्वीकरणं योगसंपुटमुद्रा भवति, ध्यानन्यासयोः सा विनियुज्यते इति वदन्त्यौ विष्णु-परमसंहिते एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितया विवादयुते: [वि. ७. २३, पर १४. १४]

३. १२. १० कुम्भमुद्रा

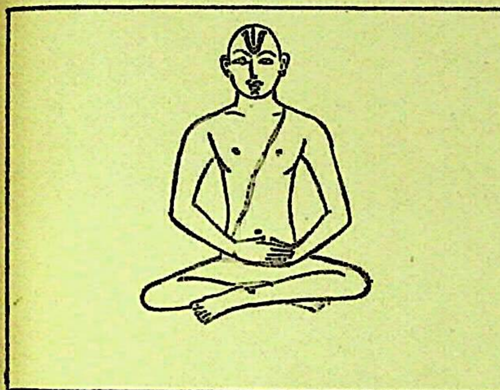
योगसंपुटमुद्राया ऊर्ध्वमुखीकरणं अंगुलिमध्ये छिद्रीकरणं च कुम्भमुद्रेत्यभिधीयते [१३, २०,१] स्नाने च कुम्भमुद्रा विनियोक्तव्या [१३, २१]। योगसंपुटमुद्रावत् कुम्भमुद्रापि विश्वामित्रादिसंहितापंचके एवोपदिश्यते।

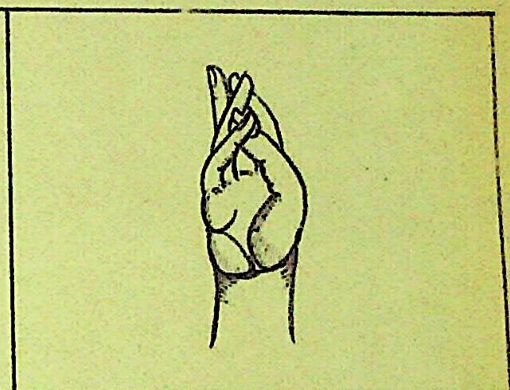
१. अग्निप्राकारमुद्रा [Text-p.६६]
१३. १४, ५.

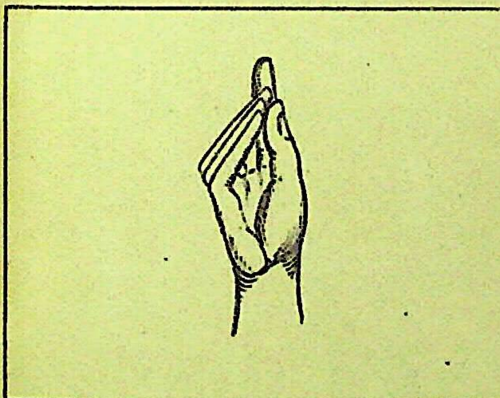
२. योगमुद्रा [Text-p.६६,७]
१३. १६,७.

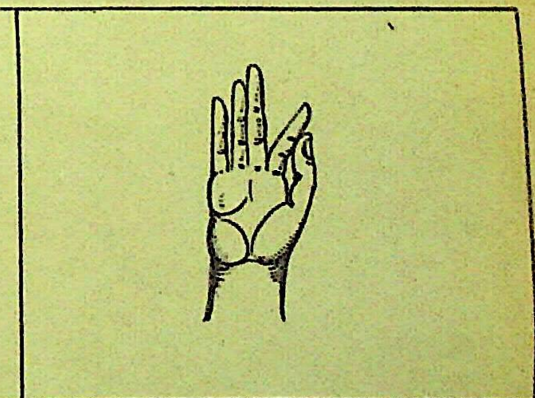
३. योगसंपुटमुद्रा [Text-p.६७]
१३. १७-९.

४. संहारमुद्रा [Text-p.६८]
१३. २१,२.

५. सृष्टिमुद्रा [Text-p.६८]
१३. २३,४.

६. ज्ञानमुद्रा (तत्त्वमुद्रा) [Text-p.६८,९]
१३. २५

पाद्मसंहितैव कुम्भमुद्रालक्षणे विश्वामित्रसंहितासाम्यमस्तीति [पाद्म [च.]२२. १७,८]। श्रीप्रश्नसंहितायां अंगुष्ठयोरुन्नतो दर्शनं कुम्भमुद्रेति विष्णुपरमसंहितयोः योगांगुष्ठमुद्रया अंगुष्ठाकृत्य स्थितिं कथनं कुम्भमुद्रेति च कीर्त्यते [श्रीप्र.३४. ११०; वि. ७.२३; पर. १४. १७]।

३. १२. ११ शंखमुद्रा [रे. चि. ४]

दक्षिणहस्ते वामस्य अनामिकाङ्गुष्ठेन, अंगुष्ठेन कनिष्ठि-काग्रवेष्टनं शंखमुद्रेति व्यपदिश्यते [१३, ३१,२]। शंखध्वनिरे देवतोत्थाने च शंखमुद्रा विनियोज्या [१३. ३२,३]। विश्वामित्र-पाद्म-पुरुषोत्तमसंहितासु अस्य विनियोगो निर्दिश्यते। पाद्मपुरुषोत्तमसंहिते उभे अपि लक्षणे विश्वामित्रसंहितासंवादं भजतः [पाद्म [च.] २२.१८-२०; पु. ३३. ३४-६]।

३. १२. १२ मुष्टिमुद्रा [रे. चि. ५]

दक्षिणहस्ते सर्वासां विना अङ्गुष्ठमङ्गुलीनां संहरणं मुष्टि-मुद्रेत्याख्यायते। जपाङ्गे, सन्ध्यायां च मुष्टिमुद्रा प्रदर्श्यते [१३, ३३,४]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तमसंहितासु चतसृषु मुष्टिमुद्रा कीर्त्यते। सनत्कुमारस्य दिशमपि लक्षणे विश्वामित्रसंहितासंवादमनुभवति [सन [ऋ वि] २. २४,६; पाद्म [च.] २२. २०,१; पु. ३३. ३५,७]

३. १२. १३ ज्ञानमुद्रा [रे . चि. ६]

दक्षिणहस्ते तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोजनं ज्ञानमुद्रेत्युच्यते [१३. ३४]।

विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-मार्कण्डेय-विष्णुतिलकसंहितासु

पादस्य वामकुञ्चा कीर्त्यते । पाद्मविष्णुतिलकयोरनुलक्षणं विश्वामित्रसंहितावदनु-याति [पाद्म [च.] २२. २३; पु. २२.३३ ; मा. ३१. १४; वि. ति.१.६८०]।
सनत्कुमारसंहितायामेतल्लक्षणवाक्यं नोपलभ्यते व्यक्तार्थम् [सन० [ऋ पि.] २. ८९]

३. १२. १३ उत्सङ्गा [दे. वि. ६]

वामकुञ्चैव उत्सङ्गेति च व्यपदिश्यते [१३. २४]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्न-विष्णुतन्त्रेषु पादस्य उत्सङ्गा प्रयुज्यते। पाद्म पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्नसंहिता लक्षणे विश्वामित्रसंहिता समानाभिप्रायाः संदृश्यन्ते [पाद्म [च.] २२.२२; पु २२.३४; श्रीप्र. ४३.२३,२]। योगमुद्राया हृदये संनिवेशं उत्सङ्गेति सनत्कुमारसंहिता निर्दिशति [सन० [ऋ पि.] २.८८]। [अत्र प्रायुक्तं विष्णुमुद्रायां योगमुद्रालक्षणं [३. १२. ८] पाठकैः परामृष्टव्यम्]। विष्णुतन्त्रे स्वोक्तलक्षणवाक्यमस्पष्टार्थमनुभूयते [वि. तं. ६२. ३७]। ध्यान्यासे मार्जने, अर्घ्यविधाने च उत्सङ्गा विनियुज्यते [पाद्म.[च.]२२. २२; श्रीप्र. ४३. ७२,४]।

३. १२. १४ न्यासमुद्रा [दे. वि. ७]

ऊर्ध्वमानयोरप्यधोऽपि उत्सङ्गयोर्मध्यमाभ्यां करमध्यस्पर्शने न्यासमुद्रेति कथ्यते [१३. २६]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-विष्णुतिलकसंहितासु तत्स्वरूपेण न्यासमुद्रा कीर्त्यते। विष्णुतिलकं विना संहितात्रयमपि विश्वामित्रसंहितावदनु-मेतल्लक्षणं भवति [सन०.[ऋ पि.] २. ९२ ; पाद्म [च.] २२. २३,४]। विष्णुतिलके तु वामकुञ्चाया एव न्यासमुद्रेति अभिधानं दृश्यते [वि. ति. १.६९७]।

[... अथ प्रायुक्तं मानुद्रावरणं मार्गे : मत्स्याद्युक्तम् [३. १२-१३]। मन्त्र-न्यासे न्यासमुद्राया विनियोगः [विश्वा. १३. २७]।

३. १२. १६ पद्ममुद्रा [रे. चि. ८]

हस्तयोः तर्जनीमध्यमयो अंगुष्ठेन स्पर्शः, मध्यमा विस्तारस्य विस्तारणं च पद्ममुद्रेत्यभिधीयते [१३, २७, ८]। पद्मासने पद्ममुद्रा प्रदर्श्यते [१३, २८]। विश्वामित्र -पाद्म -श्रीप्रश्नसंहितासु त्रिसृष्वेव पद्ममुद्रा निर्दिश्यते। पाद्म श्रीप्रश्नसंहिते उभे अपि एतल्लक्षणे विश्वामित्रसंहितासाम्यमुपेतः [पाद्म [च.] २२, २४, ६; श्रीप्र. ४३. ११२, ७]।

३. १२. १७ ब्राह्मीमुद्रा [रे. चि. ९]

हस्तयोः समस्ता विरलो भिः संपुटीकरणं ब्राह्मीमुद्रेति व्यपदिश्यते [१३. २९]। विश्वामित्र-सनत्कुमार -पाद्म -पुरुषोत्तम-संहितासु चतसृष्वेवोपदिश्यते। सनत्कुमारसंहितायामप्येतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितासमानाभिधायकमुपदृश्यते [सन. [ऋषि] २. ३३; पाद्म [च.] २२. २६, ७; पु. ३३. १३, ४]।

३. १२. १८ विष्णुमुद्रा [रे. चि. १०]

हस्तयोः अंगुष्ठद्वयस्य, तर्जनीद्वयस्य, कनिष्ठिकाद्वयस्य अग्रतः संयोजनं विष्णुमुद्रेति कथ्यते [१३. ३०]। ब्राह्मीमुद्रेव विष्णुमुद्रापि विश्वामित्रसंहितायामुपमात्रे निर्दिश्यते। पाद्मपुरुषोत्तमसंहिते एतल्लक्षणे विश्वामित्रसंहितावदेव निर्दिशतः [पाद्म [च.] २२. ३१, ८; पु. ३३. १९] सनत्कुमारसंहितागतमेतल्लक्षणमत्यल्पमर्थं दृश्यते [सन. [ऋषि.] २.३३]।

७. न्यासमुद्रा [Text - p. ६९, ७०]
१३ · २६.

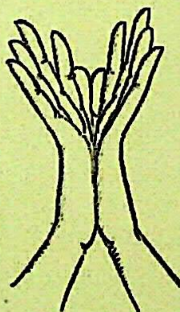

८. जपमुद्रा [Text - p. ७०]
१३ · २७, ८.

९. ब्राह्मीमुद्रा [Text - p. ७०]
१३ · २९.

१०. विष्णुमुद्रा [Text - p. ७०]
१३ · ३०.

११. रुद्रमुद्रा (उभयाङ्गुष्ठमुद्रा)
१३ · ३१. [Text - p. ७१]

१२. विघ्नराजमुद्रा [Text - p. ७१, २]
१३ · ३३.

३. १२. १९ कच्छपमुद्रा [रै. वि. ११]

करयोरङ्गुष्ठाग्रयोः संयोजनं कच्छपमुद्रेति कथ्यते [१२. २१]। विष्णुक्रमे कच्छपमुद्रापि विश्वामित्रसंहितावदुक्ता एव वर्त्तते। सनत्कुमारादि-संहितात्रयमपि पाञ्चरात्रे विश्वामित्रसंहितासंवादमभ्येति [सनत् [ऋ. त्रि.] २. ३४; पाद्म [च.] २२. २८, ९; पु. २२. १६]।

३. १२. २० उभयाङ्गुष्ठमुद्रा [रै. वि. ११]

कच्छपमुद्राया एव उभयाङ्गुष्ठमुद्रेति व्यपदेशान्तरम् [१२. २१]। किं तु कच्छपमुद्रानिर्देशकानां संहितानां पुरः पाञ्चरात्रसंहितानाम् अस्या निर्देशो नो-पलभ्यते। अस्यास्तेऽङ्गुष्ठमुद्रा एव [सनत्. [ऋ. त्रि.] २. ३४; पाद्म [च.] २२. २८, ९]। यथा केषं संहितान्तराणामपि।

३. १२. २१ अभिवादनमुद्रा

हस्ताभ्यां श्रोत्रे पिधाय दक्षिणकरस्य प्रसारणमभिवादन-मुद्रेति कीर्त्यते, पितृणामभिवादने त्वनभिवादनमुद्रा विनियुज्यते [१२. ३२]। विश्वामित्र-पाद्म-श्रीप्रश्नसंहितासु त्रिष्वपि निर्दिश्यते। पाद्मसंहिता पाञ्चरात्रे विश्वामित्रसंहितया समाना दृश्यते [पाद्म. [च.] २२. २९, ३०]। किं तु पाणिभ्यां श्रोत्रयोः पिधानं, नामगोत्रोच्चारणपूर्वकं व्युत्क्रमेण पादग्रहणं चाभिवादनमुद्रेति निर्दिशन्ती श्रीप्रश्नसंहिता [श्रीप्र. ४४. ५५, ७] पाञ्चरात्रे विश्वामित्रसंहितया विवदति।

३. १२. २२ विस्मयमुद्रा [रै. वि. १३]

पादमध्ये वामहस्ताङ्गुलिं विन्यस्य दक्षिणकरस्य प्रसारणं

विस्मयाख्येति कथ्यते [१३. ३३]। <u>विश्वामित्र</u>-<u>पाद्म</u>-<u>विष्णु</u>-<u>मार्कण्डेय</u>-संहितासु सद्धुल्लेखमुपदिश्यते। <u>पाद्मसंहिता</u> लक्षणे <u>विश्वामित्रसंहिता</u> समानाभिप्राया दृश्यते [पाद्म.(च) २२. ३०,१]। <u>विष्णुसंहितायां</u> पेनाख्यमुद्रेति <u>मार्कण्डेयसंहितायां</u> विस्मेयमुद्रेति भेदं वर्तते। उभयत्रापि लक्षणवाक्यानि अस्पष्टार्थान्युपलभ्यन्ते [वि. ७. ३१; मा. ३१. २८,१]

३. १२. २३ <u>भागवतमुद्रा</u> [दे. चि. १३]

हृदये तर्जनीमध्यमयोः अंगुष्ठयोः संयोजनं भागवतमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ३४]। <u>विश्वामित्रसंहितायां</u> <u>पाद्मसंहितायां</u> चेति द्वयोरेव संहितयोरेषा निर्दिश्यते। लक्षणं <u>पाद्मसंहिता</u> <u>विश्वामित्रसंहितयोर्भिन्नं</u> लक्ष्यते [पाद्म (च.) २२. ३१,२]।

३. १२. २४ <u>वाराहमुद्रा</u> [दे. चि. १४]

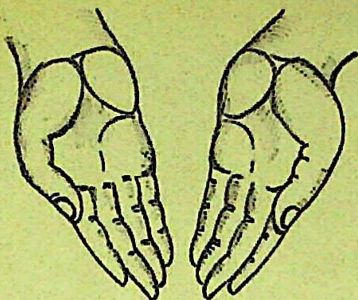
हस्तद्वयेन संपुटकरणं वाराहमुद्रेति कीर्त्यते [१३, ३५]। <u>विश्वामित्र</u>-<u>ब्रह्माण्ड</u>-<u>पाद्म</u>-<u>नारदीय</u>-<u>विष्णुधर्म</u>-<u>मार्कण्डेय</u>-<u>कपिञ्जलसंहितासु</u> सर्वासु वाराहमुद्रा प्रयुज्यते। लक्षणं <u>पाद्मसंहितैव</u> <u>विश्वामित्रसंहिता</u>-संवादिनी लक्ष्यते [पाद्म (च.) २२.३२,३]। <u>ब्रह्माण्डसंहितायाम्</u> कनिष्ठस्य वामहस्तस्य अंगुष्ठेन मध्यमानामिकयोः संयोजनं, तर्जनीकनिष्ठिकयोः प्रसारणं च क्रोडमुद्रेति वर्ण्यते [ब्र. ८. २८-३०]। संहितान्तरेषु लक्षणवाक्यमस्पष्टार्थमुपलभ्यते [नार. ६. ४१; वि. धं ६३. ४७, ८; मा. ३१. ६-९; कपि २७. १४, ५]।

३. १२. २४ <u>अग्निमुद्रा</u>

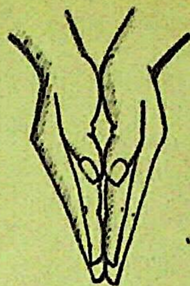
दक्षिणकरे समप्रसारणं, तन्मध्ये अग्निचिन्तनं, अथाङ्गुष्ठस्य तस्य कनिष्ठमूले न्यासश्च अग्निमुद्रेत्यभिधीयते [१२, ३४-५]। <u>विश्वामित्र-सनत्कुमार-जयाख्य-पाद्म-पौष्कर-ईश्वरसंहितासु</u> अस्याः लक्षणं निर्दिश्यते। <u>पाद्मसंहिता</u> कूर्मकः, <u>ईश्वरसंहिता</u> चैतस्य लक्षणे <u>विश्वामित्रसंहिता</u>साम्यमुपैति [पाद्म [च.] २२, ३२-४; ई. २३, ४२,३]। <u>ईश्वरसंहितायां</u> त्रिकोणाग्निमुद्रालक्षणं [ई. २३, ६२,३] तु <u>पौष्करसंहिता</u>नुसारि मन्यते। तयोः मध्यमाङ्गुष्ठयोः, अङ्गुष्ठकनिष्ठिकयोः संयोगं तर्जन्यादित्रयस्य अग्निशिखावदूर्ध्वीकृत्य निवेशनं अग्निमुद्रेति <u>जयाख्यसंहिता</u> अभिधत्ते [ज. १३, २२४-६]। <u>पौष्करसंहितायां</u> वामकराग्रे त्रिकोणाग्नि ध्यानपूर्वकं हस्तोपरिन्यासं दहनमुद्रेति कीर्त्यते [पौ. ३३,२५]। <u>सनत्कुमारसंहिता</u>यां तु कपुद्रा ऊर्ध्वीकृततर्जनी सा अग्निमुद्रेत्युच्यते [सन [ऋ षि.]२. ७३]।

३. १२. २५ <u>आप्यायनीमुद्रा</u>

वामकरे पाणितलस्य विस्तृतस्य, तन्मध्ये दक्षिणः, तस्माद्... अङ्गुष्ठः, तर्जन्यास्य चतुर्थस्य च ग्रन्थस्य ध्यानमाप्यायनमुद्रेति व्यपदिश्यते [१२, ३७-९]। <u>विश्वामित्र-पाद्म-पौष्कर-ईश्वरसंहितासु</u> अस्याः लक्षणं कीर्त्यते। एतल्लक्षणे <u>पाद्मसंहिता</u> <u>विश्वामित्रसंहिता</u>यां विनिर्दिश्यते [पाद्म [च.] २२, ३४-७]। संहितान्तरयोः पुनः वामकरे चोत्पीडनमध्ये तत्र दक्षिणकरं तथोऽधाङ्गुष्ठेन वामकरेण कृत्वा निधाय आप्यायनीमुद्रेति कथ्यते [पौ. ३३, २६,७; ई. २३, ६३,३]

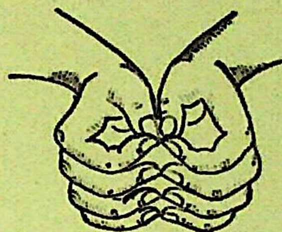
१३. भागवतीमुद्रा [Text - p. ७२]
१३. ३४.

१४. वाराहमुद्रा [Text - p. ७२]
१३. ३५.

१५. सौरभेयीमुद्रा [Text - p. ७४]
१३. ३९-४१.

१६. पद्ममुद्रा (पङ्कजमुद्रा) [Text - p. ७५, ६, ९०]
१३. ४५-७; ८९.

१७. चक्रमुद्रा [Text - p. ७६, ७]
[illegible]

१८. धनुर्मुद्रा [Text - p. ७८]
[illegible]

३. १२. २७ सौरभेयीमुद्रा [धेनुमुद्रा] [ई. वि. ४४]

कराभ्यां संश्लेष्य दक्षिणमध्यमां वामतर्जन्या, वाम-मध्यमां दक्षिणतर्जन्या च संश्लेष्य, दक्षिणकनिष्ठिकायाः वामानामिकया, वामानामिकायाश्च दक्षिणकनिष्ठिकया संयोगेन सौरभेयी मुद्रा निष्पद्यते [१३. ३९ -४१]। विश्वामित्रसंहितायामेतल्लक्षणाभावेऽप्यमृतीकरणार्थमुपयुज्यते। सनत्कुमार-नारदीय -विष्णु -कपिल -परम -सात्त्वत -विष्वक्सेनसंहिता विना पञ्चदशसु संहितासु समुपदिश्यते। पाद्म -पुरुषोत्तम -मार्कण्डेय -विष्णुतिलक -अगस्त्यसंहिता व्यतिरिक्तानां विश्वामित्रसंहितायामादृश्यन्ति [पाद्म [च.] २२. ३८ -४०; पु. २३. २८,९; ना ३१. ४३,४; वि. ति. ३. ४३२,३; अ. १८. २२,२]। संहितान्तरेषु कामधेनुमुद्रेत्यभिधेयनामाया अस्या लक्षणान्यन्यथा निर्दिश्यन्ते [प. ८. ११३ -४; स. सं. ३४ -८७ -९; वि. सं. ६३. २३,४; श्रीप्र. ४४. १०० -२; ई. २५. ४४ -६]। अर्घ्यार्पणे, भोज्यान्नोपचारे चैषा विनियुज्यते [१०. ८३, १७४]।

३. १२. २८ आवाहनमुद्रा [देवताधिष्ठं मुद्रिते विशेषभागे मुद्राप्रकरणे दृष्टव्यम्]

अङ्गुष्ठेन तर्जनीं कृत्वा तस्य तर्जनिकायाम् आवा-हनमुद्रेति निर्दिश्यते [१३. ४१,२]। सनत्कुमार -नारदीय -विष्णुतत्त्व -मार्कण्डेय-परम -सात्त्वत - विष्वक्सेनसंहिता विना पञ्चदशसु संहितासु समुपदिश्यते। पाद्म पुरुषोत्तम -श्रीप्रश्न-विष्णुतिलकसंहिता व्यतिरिक्ताभ्यो विश्वामित्रसंहितातो भिन्न:, संलक्ष्यन्ते [पाद्म [च.] २२. ४०,१; पु. २३. २९; श्रीप्र. ४४. १०२,३; वि. ति. ३. ४८३]। कपिलसंहितायां करतलानीकृत्य अङ्गुलीनां किंचित् कोचनमावाहन-

नुद्देशुच्यते [कपि. २७.१७]। ब्राह्म्यादिसंहितासु मुद्रालक्षणवाक्यं स्पष्टार्थं नोपलभ्यते [ब. ८. १११; ब्र. सं. ३४. ८४; ई. २४. ६६; वि. ७. ६,७; अग. १८. २२,३]।

३. १२. २१ प्रणाममुद्रा [वैराग्यं मुद्रिते विजयभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

पिठसिताया आचाल्मुद्राया हृदये विन्यासे च स्थापनं प्रणाममुद्रेति व्यपदिश्यते [१७. ४३]। विश्वामित्र-पाद्म-श्रीप्रश्न-परम-संहितासु लक्षणमेवं नास्ति। पाद्मादिसंहितास्वस्यैतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितासंवादमुपैति [पाद्म [च.] २२. ४९-५३ श्रीप्र. ४४. ४९, ५०; पर. १४. १३]।

३. १२. ३० पद्ममुद्रा [वै. वि. १६]

मणिबन्धयोः संयोजनम्, अंगुलीनां प्रसारणं मध्ये कुंचनं, तन्मध्ये अंगुष्ठयुगलस्य कर्णिकावत् स्थापनं च पद्ममुद्रेति कथ्यते। तस्यादि- संनिधापने एषा विनियुज्यते [१३. ४५-७]। सनत्कुमार-सात्वत-विष्वक्सेन संहिता अस्याय पंचदशस्यापि संहितान्येषा नास्ति। ब्राह्म्य लक्ष्मीतन्त्र-विष्णुतन्त्र-मार्कण्डेय-ईश्वर-आनन्दसंहिताः पद्ममुद्रालक्षणे विश्वामित्रसंहिता विवदन्ति [ब. ८. ३६; ब्र. सं ३६. २६; वि.सं ६३. ४९,५०; मा ३१.४,६; ई. २०. ३०; अग. १८. ३१,२]। ब्राह्म्य-लक्ष्मीतन्त्र-ईश्वरसंहितासु अंगुष्ठयोः संगतौ अंगुलीनां विरलीकरणे च पद्ममुद्रा संभवत इति निर्दिश्यते। अंगुष्ठद्वयस्य मध्ये मिलनम्, अंगुलीनां कुण्डलीकरणं च पद्ममुद्रेति आनन्दसंहिता अभिधत्ते। विष्णुतन्त्रमार्कण्डेयसंहितयोरेतल्लक्षणवाक्यं स्पष्टार्थं नोपलभ्यते। पाद्म-नारदीय-पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्न-विष्णु-कपिंजल-परम-विष्णुतिलकसंहितासु

पञ्चोपलक्षणं विश्वामित्रसंहितायामपि संदृश्यते [पाद्म [च.] २२. ३४ –६; नार. ६. २७; पु. ३३. १०; श्रीप्र. ४३. ८२–३; वि. ७. २४; कपि. २७. १८; पर. १४. १६,७; वि. ति. ३. ६६९ –७१]।

३. १२. ३१ शंखमुद्रा [रेखा चित्रं पुस्तिके द्वितीये भागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

दक्षिणाङ्गुष्ठं वाममुष्टिगतं कृत्वा, वामाङ्गुष्ठेन दक्षिण-तर्जनीं संयोज्य दक्षिणकरेण विष्णोरभिषिञ्चनमुष्टिबन्धनं शंखमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ६७ –९]। आराधनोपचारे शंखमुद्रा विनियुज्यते [१०. १०७]। सनत्कुमार –ब्रह्म-सुन्दर – कपिंजल –सात्त्वत –विश्वामित्रसंहिता विना त्र्योदशसु संहितासु वर्णोपलभ्यते । पाद्म-नारदीय –पुरुषोत्तम –विष्णु –मार्कण्डेय –परम –विष्णुतिलकसंहिताः यथा पञ्चलक्षणां विश्वामित्रसंहिता संवदन्ति [पाद्म [च.] २२. ३६ –८; नार. ६. २३,४; पु. ३३,४; वि. ७. २८ –३०; मा. ३१. ३,४; पर. १३. २० –२; वि. ति. ३. ६६३,४]। प्रश्न –श्रीप्रश्न –ईश्वरसंहिताः वामाङ्गुष्ठस्य दक्षिणमुष्टिना ग्रहणं, दक्षिणाङ्गुष्ठवामतर्जन्योः संयोजनं, वाममध्यमादित्रयस्य दक्षिणकरपृष्ठे न्यसनं च शंखमुद्रेति निर्दिशन्ति [प्र. ८. ३७ –९; श्रीप्र. ४४. ८९,९०; ई. २४. ३१ –३]। विष्णुतन्त्रे अगस्त्यसंहितायां पञ्चलक्षणायाः शङ्खमुद्रायाः संदृश्यते [वि. तं. ६२. ४९; अग. १८. २७,८]।

३. १२. ३२ चक्रमुद्रा [रे. चि. १७]

तिर्यक् निवेशितस्य करद्वयस्य मणिबन्धतर्जन्योः मण्डलीकरणं चक्रमुद्रेति कथ्यते [१३. ४९, ५०]। मूलमुद्रा, पवित्रारोपणे, ध्वजारोहणारोपणे चेयं विनियुज्यते [१०. ३९, २४. ६४, २४. ८४]। कपिंजल –सात्त्वत –विश्वा-

पद्मसंहितां विहाय पञ्चस्वपि संहितासु कङ्कोपदिश्यते । पाद्म-नारदीय-पुरुषोत्तम-विष्णु-पद्मसंहिता लक्षणे विश्वामित्रसंहितासंवादकमप्यस्ति [पाद्म.[च.] २२. ४८, ९; नार. ६. २४; पु. २२. ५,६; वि. ७. २६; प. १२. १७,८]। प्रसारितयोर्द्वयोरङ्कन्द प्रणतं कङ्कोति जयाख्येश्वरसंहितयोः [ज. ८. ३९,४०; ई. २२.३३,४]; दक्षिणकनिष्ठिकायामामाङ्गुष्ठे, दक्षिणाङ्गुष्ठस्य वामकनिष्ठिकायां च निवेशनं, तिर्यक्प्रसरणं च कङ्कोति सनत्कुमारविष्णुतिलकसंहितयोः [सनत्. [ऋषि.] २. ४१,२; वि. ति. ३. १४७-८]; करद्वयेऽङ्गुलीनां प्रसारणं सव्यापसव्यभ्रामणं च कङ्कोति श्रीप्रश्नसंहितायां [श्रीप्र. ५४. ८७,८] वर्णयन्ति । लक्ष्मीतन्त्र-विष्णुतन्त्र-मार्कण्डेय-अगस्त्यसंहितासु केवललक्षणमात्रमस्याप्युदाहरणानि संदृश्यन्ते [ल. तं. ३९. ३७-९; वि.सं. १३. ५८,९; मा ३१. ३; अ. १८. २१,२०]।

२. १२. २३ गदाङ्कुश [रेखाचित्रं मुद्रिते द्वितीये भागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

करद्वयेन मुष्टिबन्धने, मध्यमाङ्गुल्योर्ध्वीकरणे, संयोजने, मुष्टिपूर्वयोः संयोजने च गदाङ्कुशेति ईश्वरे [१३. ९१,२]। लक्ष्मीतन्त्र-विष्णुतन्त्र-कपिंजल-विष्णुतिलक-सात्वत-विष्वक्सेन-संहिताः अपहाय षट्स्वपि संहितासु एषा निर्दिश्यते । सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्नसंहिता लक्षणे विश्वामित्रसंहिता-संवादिन्यः संदृश्यन्ते [सनत् [ऋषि] २. ३२,३; पाद्म [च.] २२. ४९-५१; पु. २२. ६,७; श्रीप्र. ५४. ९१,२]। दक्षिणकरेण मुष्टिबन्धनं तस्य वामाङ्गुष्ठमूर्ध्नि निक्षेपणं च गदाङ्कुशेति जयाख्य-ईश्वरसंहितयोः दृश्यते [ज. ८. ४१,२; ई. २४. ३५,६]। संहितान्तरेषु तु लक्षणमात्रमस्या-

ऽन्यार्थकुब्जकुब्जको [नार. ६. २६; वि.३.३७, ना. ३१. १२,४;पर. १४. १०; ज. १८. ३०]।

२. १२. ३४ धनुर्हस्त [रै. वि. १८]

दक्षिणकरे मध्यमया ऽङ्गुष्ठमध्यतो धनुरिति कथ्यते [१३,३३]

विश्वामित्र-सनत्कुमार -पाद्म -नारदीय -पुरुषोत्तम -परमसंहितासु नाद्दृश्येयम् उपदिश्यते। पाद्मपुरुषोत्तमसंहिते यथाक्रमं विश्वामित्रसंहितासां विन्दौ दृष्टे [पाद्म (च.) २२. ७१; पु. ३३. ७,८]। संहितान्तरेषु पुनरेतल्लक्षण- धारयान्यानुपालायनि प्रतीयन्ते [सनत्. (ऋ. सि.) २. ४४; नार. ६. ३०; पर. १४. २३] चापमुद्रेति, शार्ङ्गमुद्रेति च नामान्तरेणैषा कथ्यते।

२. १०. ३३ अङ्कुश + रै. वि. ४८।

[illegible]

२. १२. ३५ मुसलमुद्रा [रैवा पि मुद्रिते द्वितीये भागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

वामकरे ऽङ्गुष्ठमुत्कृष्य, इतराङ्गुलिभिर्मुष्टिं बद्ध्वा, वामाङ्गुष्ठं दक्षिणकरेण बद्ध्वा, दक्षिणाङ्गुष्ठस्य उत्थापनं मुसलमुद्रेति कथ्यते [१३, ३३,४]। विश्वामित्र-सनत्कुमार -पाद्म -नारदीय -पुरुषोत्तम -विष्णुतन्त्रसंहितासु नाद्यै- नैषा दृश्यते। पाद्मपुरुषोत्तमसंहिते यथाक्रमं विश्वामित्रसंहितासाम्यमुपेतः [पाद्म (च.) २२. ७२,३; पु. ३३. ८,९]। संहितान्तरेष्वेतल्लक्षणमङ्कुशार्थकु- ब्जको [सनत्. (ऋ. सि.) २. ४०,१; नार. ६. २८; वि. तं. ६३. १०,१]।

२. १२. ३६ मुद्गर [रै. वि. १९]

दक्षिणकरे ऽङ्गुष्ठान्यौ विहाय त्रिसृभिरङ्गुलीभिर्मुष्टिबन्धनं,

नताग्राया दक्षिणाया अंगुष्ठेन बन्धनं च सङ्कुरेखुच्यते [१३, ३२,६]। विश्वामित्र-पाद्म -नारदीय -पुरुषोत्तम -विष्णुतन्त्र -परमसंहितासु शङ्खमुद्रैवोपदिश्यते। पाद्मसंहितामात्रे लक्षणे विश्वामित्रसंहितां संवदति [पाद्म [च.] २२,७३,४]। संहितान्तरेष्वन्यलक्षणमप्यस्याः स्पष्टार्थं दृश्यते [नार. ६. २९; पु. ३३. ९; वि. सं. ६३. ५१,२; पर. १३. २२]।

३. १२. २७ कनकाङ्कुशा

कटुकां सम्यविरचां अंगुलीनां अंगुष्ठेनाग्रस्य अंगुष्ठ-मुखकोटरणं कनकाङ्कुशेति कथ्यते [१३. ३६,७]। विश्वामित्र -पाद्म -परम-तन्त्र -नारदीय -पुरुषोत्तम -श्रीप्रश्न - अनन्तसंहितासु लक्षणमेव निर्दिश्यते। पाद्म -पुरुषोत्तम -श्रीप्रश्नसंहिता लक्षणे विश्वामित्रसंहिता संवदन्ते [पाद्म [च.] २२. ७४,६; पु. ३३. ११; श्रीप्र. ४४. ८६,७]। अन्यस्मिन् विष्णु पुराणलक्षणमप्यस्पष्टार्थं दृश्यते [क. सं. ३३ -३५ -४; नार. ६. ३१,७; जय. १८. ३७,८]।

३. १२. २८ वरदमुद्रा [रे. चि. ३०]

दक्षिणकरस्य पराङ्मुखीकरणं वरदमुद्रा भवति [१३. ३७,८]। विश्वामित्र-ब्राह्म - लक्ष्मीतन्त्रेषु नियोगे(वै) कथ्यते। ब्राह्मलक्ष्मी-तन्त्रे लक्षणे विश्वामित्रसंहितामनुवदतः [ब्रा. ८. १०४,५; ल. तं ३४,५८,१]। निर्याणमुद्रायां पदानि नियोगो निर्दिश्यते [१३. ३७]

३. १२. २९ अभयमुद्रा [रे. चि. ३१]

उत्थमानस्य वामकरस्य पराङ्मुखीकरणमभयमुद्रेत्युच्यते

[३. ५७.८]। विश्वामित्र-व्यास-लक्ष्मीतन्त्र-विष्णुतिलकसंहितासु अस्यामुद्रा निर्दिश्यते। व्यासलक्ष्मीतन्त्रे लक्षणं विश्वामित्रसंहितावत् दृश्यते [ल. ८. १०४.५, वि. सं ३५. ७१]। विष्णुतिलके तु लक्षणभेदेन कुरङ्गाक्षीः पद-पद्माभिमुखीकरणम् अङ्गुष्ठेपि स्पृश्यते [वि. ति. ३. ६८३.४]। नियोगप्रकरणे अस्या विनियोगो निर्दिश्यते [१२. ३३,३३]।

३. १२. ३० गदामुद्रा [ऐतां दिशं मुद्रिते दिशाये भागे मुद्राप्रकरणे दृष्टव्यम्]

हस्तौ पृष्ठतः संयोज्य, कनिष्ठिके मिथो बन्धयित्वा, तर्जन्यौ पृष्ठवत् संयोज्य, अङ्गुष्ठयुग्मं पादयुग्मवत् धृत्वा, मध्यमानामिके मिथो यमि-दक्षिणतः पद्मयुग्मवत् गदामुद्रेत्यभिधीयते [१३, ३९-६१]। मन्त्रोद्धारे ध्यानादिकं ~~अस्य गदामुद्रेत्यभिधीयते। [४४, ४५-४६] मन्त्रोद्धारे ध्यानादिके~~ गदाध्यानप्रकरणेऽस्या विनियोग उपदिश्यते [१७, ४४]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-नारदीय-पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्न-विष्णु-ब्रह्म-शाण्डिल्य-संहितासु अस्तु गदामुद्रा प्रस्तूयते। नारदीय श्रीप्रश्नसंहितयोः पञ्चमुद्रेत्यभि-धीयते। अपरत्र गदामुद्रालक्षणम् नारदीयसंहितायां [ना. १८. ३७,६] विना सनत्कुमारसंहितायामपि लक्षणं विश्वामित्रसंहितावद् दृश्यते [सनत्. ब्रह्मरात्र ३. ७२,३; पाद्म [च.] २२. ४३-८; नार. ६. ३४, ६; पु. ३३. १२,३; श्रीप्र. ४४. ९३,४; वि. ७. ३१,२; ब्र. १३. २१-६]।

३. १२. ४१ विष्वक्सेनमुद्रा [वै. वि. ३३]

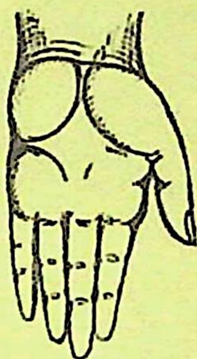
दक्षिणकरे अङ्गुष्ठेन कनिष्ठिकाग्रं संगृह्य तर्जन्या वर्जि विष्वक्सेनमुद्रेत्युच्यते [१३, ७२]। सनत्कुमार-विष्णुतन्त्र मार्कण्डेय-कपिञ्जल-

१९· खड्गमुद्रा [Text – p. ७८,९]
१३·५५,६·

२०· वरदमुद्रा [Text – p. ७९]
१३·५६,८.

२१· अभयमुद्रा [Text – p. ७९,८०]
१३·५७,८.

२२· विष्वक्सेनमुद्रा [Text – p. ८०,१]
१३·६२·

२३· अनन्तमुद्रा [Text – p. ८१]
१३·६३·

२४· चण्डमुद्रा [Text – p. ८१]
१३·६४·

गुह्य – विष्णुतिलक – अगस्त्य – शाश्वत – विष्वक्सेनसंहिता प्रभृतय विश्वामित्रादि-संहितान्तरे षण्ना दर्श्यते । पाद्म – पुरुषोत्तम – श्रीप्रश्नसंहिता प्रभृतयाणे विश्वामित्रसंहितासाम्यं भजन्ति [पाद्म (च.) २२. ४९; पु. ३३. १४; श्रीप्र. १३. १७,८]। विष्णुसंहितायां तु नाभाग्रे वामकनिष्ठ्यापनं विष्वक्सेनमुद्रेति निर्दिश्यते [वि. ७. ३०,१]। वामकरकनिष्ठिका विरचं मध्यमायां विधाय, तत्पृष्ठे अंगुष्ठं निधाय, प्रोन्नतीकृतावशिष्टाङ्गुल्या नाभाग्रे स्थापनं दक्षिणकरे कनिष्ठिका दिक्षिणं मुष्टीकृत्य तर्जन्या अंगुष्ठाग्रे निरोधनं तदेवोपलक्ष्य वासुदेवस्य प्रोक्तीकरणं च विष्वक्सेनमुद्रेति जयाख्यसंहितायामुपदिश्यते [ज. ८. १०७-१०; स. सं ३४. ८१-४; मार. ६. ३७, ८; ई. २४. ४६-९]।

३. १२. ४२ अनन्तमुद्रा [रे. चि. २२]

दक्षिणकरे मध्यमाग्राणां विस्तानां अंगुष्ठानामूर्ध्वाभिमुखीकरणम् अनन्तमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ६३]। विश्वामित्र – पाद्म – पुरुषोत्तम – विष्णु – परमसंहितासु पंचविधैव दर्श्यते । पाद्मादिषूपक्रमप्रयोजनयोः विश्वामित्रसंहिताम्बा दि संबध्यते [पाद्म [च.] २२. ६०,१; पु. ३३. १२; वि. ७.३३; पर १४. २७]।

३. १२. ४३ दण्डमुद्रा [रे. चि. २३]

वामकरे तर्जनीमूर्ध्वीकृत्य कनिष्ठिका दिक्षयत्याग्रे अंगुष्ठस्थापनं दण्डमुद्रेति कथ्यते [१३. ६४]। विश्वामित्र – जयाख्य – लक्ष्मीतन्त्रेषु निर्दिष्टेयमुपदिश्यते । जयाख्य लक्ष्मीतन्त्र प्रतिपादने विश्वामित्रसंहितया दिना दृश्यते [ज ८.८४; ल. तं ३५. ६०]।

३. १२. ४३ प्रचण्डमुद्रा [रै. चि. २४]

दक्षिणकरे सर्वासां ऊर्ध्वीकरणं, कनिष्ठिका विश्लथाग्रे अंगुष्ठस्थापनं च प्रचण्डमुद्रेति कथ्यते [१३, ४४]। इयं वज्रमुद्रावद् त्रिरत्न मित्र-विशिष्टिताऽपि च निर्दिश्यते। व्याख्यातमीमांसायोरैक्यलक्षणे त्रिरत्न मित्रसंहिता संवादः संलक्ष्यते [४. ८. ४७ ८४; ए. पं. ३७. ६१]।

३. १२. ४४ वज्रमुद्रा [रै. चि. २६]

वामकरे मध्यमाया उत्थापने वज्रमुद्रा कथ्यते [१३, ४५]। एषा त्रिरत्न मित्र-व्याख्या -मीमांसयोः त्रिष्वेव निर्दिश्यते। व्याख्यातमीमांसयोः ऐक्यलक्षणे त्रिरत्न मित्रसंहितासाम्यमुपैति [४. ८. ८४, ए. पं ३४. ६१]।

३. १२. ४६ विघ्नमुद्रा [रै. चि. २७]

दक्षिणकरे मध्यमाया उत्थापने विघ्नमुद्रा भवति [१३, ४६]। एषापि वज्रमुद्रावद् त्रिरत्न मित्रसंहिता विश्व यथोपदिश्यते। एकलक्षणे व्याख्यातमीमांसयोः त्रिरत्न मित्रसंहिता संवादः [४. ८. ८६; ए. पं. ३४. ६२]।

३. १२. ४७ गणमुद्रा [रै. चि. २८]

वामकरे अनामिकाया उत्थापनं गणमुद्रेत्युच्यते [१३, ४८]। एषा त्रिरत्न मित्रसंहितायां व्याख्यातमीमांसयोरेव निर्दिश्यते। व्याख्यातमीमांसयोरैक्यलक्षणे त्रिरत्न मित्रसंहितासाम्यमनुभूयते [४. ८. ८७; ए. पं. ३४. ६२]।

३. १२. ४८ वाकुलमुद्रा [रै. चि. २९]

दक्षिणकरे अनामिकाया उत्थापनं वाकुलमुद्रेत्यभिधीयते

२५. प्रचण्डमुद्रा [Text - p. 82]
१३. ६५.

२६. जयमुद्रा [Text - p. 82]
१३. ६५.

२७. विजयमुद्रा [Text - p. 82]
१३. ६६.

२८. गाङ्गमुद्रा [Text - p. 82]
१३. ६६.

२९. यामुनमुद्रा [Text - p. 82, 3]
१३. ६७.

३०. शङ्खनिधिमुद्रा [Text - p.
१३. ६७.

[१३,६७]। नाभिमुद्रावदियमपि विश्वामित्रसंहितायाम् नोपदिश्यते। ईश्वरसंहितायां लक्ष्मीतन्त्रेऽपि एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितातोऽन्यद् भवति [ई. ८. ८७; ल.तं. ३४. ६२]

३.१२. ४९ शङ्खनिधिमुद्रा [रे. चि. ३०]

वामहस्ते कनिष्ठिकाया उत्थापने शङ्खनिधिमुद्रा कथ्यते [१३,६७]। एषा विश्वामित्र-ईश्वर-लक्ष्मीतन्त्रेषु निर्दिष्टा वर्तते। ईश्वरसंहितालक्ष्मीतन्त्रयोरेतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितातोऽपि दृश्यते [ई. ८. ८८; ल. तं. ३४. ६३]।

३.१२. ५० पद्मनिधिमुद्रा [रे. चि. ३१]

दक्षिणहस्ते कनिष्ठिकाया उत्थापनं पद्मनिधिमुद्रेति कथ्यते [१३,६८]। इयमपि शङ्खनिधिमुद्रावद् विश्वामित्रसंहितायाम् एव निर्दिश्यते। ईश्वरलक्ष्मीतन्त्रे एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितातः भिन्नतः [ई. ८. ८९, ल.तं.३४.६४]।

३.१२.५१ वज्रमुद्रा [रे. चि. ३२]

दक्षिणकरे कौष्ठानामियोः स्थापनं वज्रमुद्रेति कथ्यते [१३,६९]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-विष्णुतन्त्र-मार्कण्डेय-कपिञ्जलसंहितासु प्रायशोऽस्याः उपलभ्यते। सनत्कुमार-पाद्मसंहिते एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहिता-संवादिन्यौ लक्ष्येते [सन. [ऋ. मि.] ७.८.; पाद्म.[च.] २२. ४२]। संहितान्तरेषु एतल्लक्षणमन्यथा दृश्यते [वि. तं. ६३. १६; मा. ३१. ३६,७; कपि. २७.२०]।

३.१२. ५२ मुष्टिमुद्रा [रे. चि. ३३]

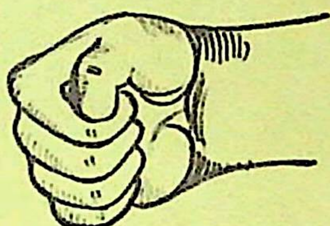
दक्षिणकरे वेष्टिताङ्गुष्ठे मुष्टिबन्धनं मुष्टिमुद्रेत्युच्यते [१३,७०]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्न-मार्कण्डेय-कपिञ्जलसंहितासु सम्यगेवेयमुपदिश्यते। सनत्कुमार-पाद्म-कपिञ्जलसंहिता एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितासंवादिन्यो दृश्यन्ते [सन. [ऋ. मि.] ७.१; पाद्म [च.] २२.६२; कपि. २७. १९]।

३१· पद्मनिधिमुद्रा [Text - p. ८३]
१३· ६८.

३२· वस्त्रमुद्रा [Text - p. ८३]
१३· ६८.

३३· मुष्टिमुद्रा [Text - p. ८३,४]
१३· ६९.

३४· स्नानमुद्रा [Text - p. ८४]
१३ - ६९.

३५· गन्धमुद्रा [Text - p. ८४]
१३· ७०.

३६· पुष्पमुद्रा [Text - p. ८४, ५]
१३· ७०.

संहितान्तरेषु पुराणलक्षणयायथाच्यस्फुटार्थानि प्राप्यन्ते [पु. ३३, १६; अग्नि. ३४, ११३, मा. ३१, २६]।

३. १२. ४३ ज्ञानमुद्रा [रे. चि. ३४]

दक्षिणकरे अंगुष्ठमूर्धनि कनिष्ठिका विनिर्मुक्ता: ज्ञानमुद्रेति कथ्यते [१३, ६९]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-विष्णुतन्त्र-कपिञ्जलसंहितासु पंचस्वेवैषा प्राप्यते। विष्णुतन्त्रे नवलक्षणयायथार्थं दृश्यते। [वि. तं. ६३, १८]। संहितान्तराणि स्वोपलक्षणे विश्वामित्रसंहितासंवादीनि संवदन्ते [सनत् [ऋषि.] ३, २; पाद्म [च.] २२, ६३; कपि. २७, ११]।

३. १२. ४४ गन्धमुद्रा [रे. चि. ३५]

दक्षिणकरे अंगुष्ठमूर्ध्नि अनामिकाया नियुक्तौ गन्धमुद्रा भवति [१३, ७०]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-कपिञ्जलसंहितासु पंचस्वेवैषा दृश्यते। पुरुषोत्तमसंहितायामेतल्लक्षणयायथास्फुटार्थमुपदृश्यते [पु. ३३, १७]। संहितान्तराणि स्वोपलक्षणे विश्वामित्रसंहितया समानाभिप्रायाणि दृश्यन्ते [सनत् [ऋषि.] ३, ३; पाद्म [च.] २२, ६३; कपि. २७, २०]।

३. १२. ४५ पुष्पमुद्रा [रे. चि. ३६]

दक्षिणकरे अंगुष्ठमूर्ध्नि मध्यमाया नियुक्तौ पुष्पमुद्रा संभवते [१३, ७०]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-विष्णुतन्त्र-कपिञ्जलसंहितासु षट्स्वेवैषा निर्दिश्यते। सनत्कुमारादिसंहिताप्रमाण्येतल्लक्षणे

विश्वामित्रसंहितायाः संज्ञाप्युपैति [अनु. [अ पि.] २. ३; पाद्म [च.] २२. ८८; पु. ३३. १७.८]। संहितान्तरयोरै लक्षण वाक्यमप्यस्यार्थं लक्ष्यते [वि. सं. ६३. २१,२; कपि. २७. २१]

३. १२. ५६ यज्ञोपवीतमुद्रा [रे. चि. ३७]

दक्षिणकरे अंगुष्ठमध्यमयोरग्रसंयोगेन यज्ञोपवीतमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ७१]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-विष्णुतन्त्र-मार्कण्डेय-कपिंजलसंहितासु सम्यग्वैवमुपदिश्यते। अस्पष्टलक्षणो विष्णुतन्त्रमार्कण्डेयसंहितयोः [वि. सं. ६३. २०,२१; मा. ३१. ११] विना सनत्कुमारसंहिताग्रस्थाऽपि पदलक्षणो विश्वामित्रसंहितायां विन्यः संलक्ष्यते [अनु. [अ पि.] २.७.; पाद्म [च.] २२. ६४,५; पु. ३३.१८,१; कपि. २५. २४,४]। यज्ञसूत्रमुद्रेत्यपि कथ्यते [मा. ३१. ११]।

३. १२. ५७ शाकल्पमुद्रा [रे. चि. ३८]

दक्षिणकरे अंगुष्ठकनिष्ठिकयोरग्रसंयोगेनम् शाकल्पमुद्रेति व्यपदिश्यते [१३. ७१,२]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-मार्कण्डेय-कपिंजलसंहितासु तद्वस्थैवेना निर्दिश्यते। सनत्कुमारसंहितायामपि पदलक्षणो विश्वामित्रसंहिता संज्ञापि उद्धृयते [अनु [अ पि.] २. ८.; पाद्म [च.] २२. ६५; पु. ३३. १९,२०; मा. ३१. २०; कपि. २७. २५]। विश्वामित्र पाद्मसंहितास्यामन्यैवेना मुद्रा शाकल्पमुद्रेति व्यपदिश्यते।

३. १२. ५८ पुष्पमुद्रा [रे. चि. ३९]

उभये अंगुष्ठयोरूर्ध्वीकरणे तदराङ्गुलिमणवस्थ अग्रयसिकरे घ

धूपमुद्रा संज्ञायते [१३, ७२,३]। विश्वामित्र – सनत्कुमार – पाद्म – पुरश्चार्णव – विष्णुतन्त्र – कपिञ्जल – विष्णुतिलकसंहितासु सप्तस्वेव धूपमुद्रा प्रयुज्यते । सनत्कुमारादिष्वं कपिञ्जलसंहितातिरिक्तासु विश्वामित्रसंहितासंवादयुतेति [सन॰ [अ॰ चि॰] २. ८; पाद्म [च.] २२. ८८; पु. ३३. ३०,१; कपि. २७, २३,१] तन्त्रान्तरेणो विष्णुतन्त्रप्रयुक्तार्थमुन्नयते [वि. सं. ४३. २२,३]। विष्णुतिलके तु सव्योदय हस्तयोः कनिष्ठानामिकयोऽङ्गुष्ठाः संयुज्य, अङ्गुष्ठेन तर्जनीमूलस्पर्शः, पुरोऽवस्थापनहस्तयोः प्रसारणं च धूपमुद्रेत्युच्यते [वि. ति. ३. ४७२,४]।

३. १२. ५९ दीपमुद्रा [रे. चि. ३०]

वामहस्ते उपर्युपरिभ्यां मध्यमानामिकाकनिष्ठिकाभ्यामङ्गुष्ठस्य संयोजनं, दक्षिणहस्ते तर्जन्यनामिकाकनिष्ठिकानामङ्गुष्ठेन संहरणं च दीपमुद्रेत्यभिधीयते [१३, ७३ –४]। विश्वामित्र – सनत्कुमार – पाद्म – पुरश्चार्णव – कपिञ्जल – विष्णुतिलक – विष्णुसंहितासु सप्तस्वेवेयमुपदिश्यते । सनत्कुमारादिसंहितास्वस्याऽस्यास्तल्लक्षणवाक्यानि विशिष्टार्थानि प्रतीयन्ते [सन॰ [अ॰ चि॰] २. ७–८; पाद्म [च.] २२. ८७ –९; पु. ३३. ३१,२; कपि. २७. २१–३; वि. ति. ३. ४७३–६; विष्ण. ११. १३–४]। वक्ष्यमाणदिशापर्यन्ता मुद्रा उपचारार्पणे विनियुज्यन्ते ।

३. १२. ६० प्रतिमामुद्रा [रे. चि. ३१]

दक्षिणकरे अङ्गुष्ठमूर्ध्वीकृत्य विष्टाभिरङ्गुलिभिर्मुष्टिबन्धनं प्रतिमामुद्रेति कीर्त्यते [१३, ७८,७]। विश्वामित्र – सनत्कुमार – पाद्म – पुरश्चार्णव – श्रीप्रश्नसंहितासु पञ्चस्वेवेयं प्रयुज्यते । सनत्कुमारादिसंहिताप्रयुक्तमस्या लक्षणं

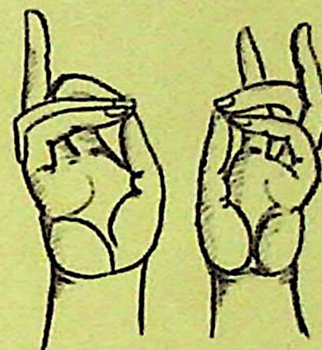
३७. यज्ञोपवीतमुद्रा [Text - p. ८५]
१३. ७१.

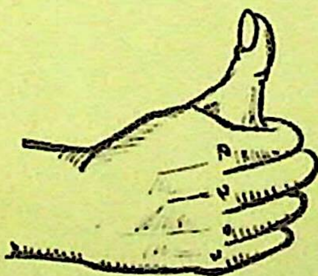
३८. आकल्पमुद्रा [Text - p. ८५]
१३. ७१, २.

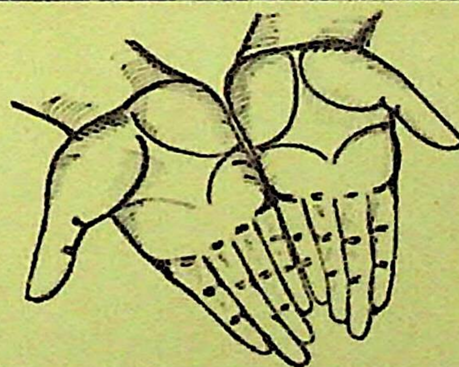
३९. धूपमुद्रा [Text - p. ८५, ६]
१३. ७२, ३.

४०. दीपमुद्रा [Text - p. ८६]
१३. ७३-५.

४१. प्रतिमामुद्रा [Text - p. ८६, ७]
१३. ७६, ७.

४२. स्वागतमुद्रा (प्रार्थनामुद्रा; ध्यानमुद्रा)
१३. ७७, ८. [Text - p. ८७, ८]

विश्वामित्रसंहितायामपि दृश्यते [लघु (अ.जि.) २. १२,३; पाद्म [च.] २२. ६९,७०; पु. ३३. ३३; श्रीप्र. ४४. १०४,४]।

३. १२. ६१ स्वागतमुद्रा [रे. चि. ४२]

उच्छ्रायस्य उत्तानीकरणम्, अंगुलीनां प्रसारणम्, अंगुष्ठस्य पृथक्करणं च स्वागतमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ६७,८]। मुद्रेयं आवाहनानुपदं विनियुज्यते [१०. १०४]। विश्वामित्र-सनत्कुमार-पाद्म-पुरुषोत्तम-श्रीप्रश्न-कपिंजलसंहितासु पाद्यार्थेयमुपदिश्यते। पाद्म-पुरुषोत्तमसंहिते एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितासंमतं दिश्यतो दृश्यते [पाद्म [च.] २२. ७०,१; पु. ३३. ३४]। संहितान्तरगतान्येतल्लक्षणवाक्यान्यपि उदाहर्तुमपि प्रतीयन्ते [सनत्कुमार (जि.) २. ११; श्रीप्र. ४४. १०४,६; कपि. २७. २६]।

३. १२. ६२ प्रार्थनामुद्रा [रे. चि. ४३]

स्वागतमुद्रैव प्रार्थनामुद्रा भवति [१३. ६८]। विश्वामित्र-पाद्म-श्रीप्रश्न - विष्णु -परम -विष्णुतिलकसंहितासु पाद्यार्थेयं कीर्त्यते। पाद्मसंहितायां विना [पाद्म [च.] २२. ७१] श्रीप्रश्नाद्यन्यत्रोऽपि संहिता एतल्लक्षणं विश्वामित्रसंहितां न संवदन्ति। यथा हिमाभौ कूर्परयुग्मनिवेशनं, मणिबन्धात् करद्वयस्य संयोजनं, ततः किंचित्करद्वयस्य धारणं च प्रार्थनामुद्रेति श्रीप्रश्नसंहितायां [श्रीप्र. ४४. १०७,८]; उत्तानितस्य करद्वयस्य अंगुलीकरणं प्रसारणं च प्रार्थनामुद्रेति विष्णुपरमसंहितयोः [वि. ७. ३४, पर. १२. ९१]; मणिबन्धयोः संयोजनम् अंजलीकरणम् च प्रार्थनामुद्रेति विष्णुतिलके [वि.

वि. ध. ६८४.४] च कार्या ।

३. १२. ६३ ध्यानमुद्रा [रे. चि. ४२]

ध्यानमुद्रा ध्यानमुद्रापि भवे भवति [१३. ७८] विश्वामित्र -पाद्म -विष्णुसंहितासु त्रिप्रकारेण निर्दिश्यते । पाद्मसंहिता ध्यानमुद्रालक्षणे विश्वामित्रसंहितया समाना भिन्नाया दृश्यते [पाद्म.(च.) २२. ७१]। विष्णुसंहितायां तु अभयमुद्रैव ध्यानमुद्रेत्यभिहितेति [वि. सं. ४. ६८४]। [अभयमुद्रालक्षणं पूर्वोक्तं ३. १२ -३१ अत्र वाचकैः पराद्रष्टव्यम्]।

३. १२. ६४ ग्रासमुद्रा [रेखाचित्रं पुस्तिकायाः द्वितीयभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

दक्षिणकरे अंगुष्ठपंचकाग्रसंयोजनं ग्रासमुद्रेत्युच्यते [१३.७९, ८०]। विश्वामित्र-सनत्कुमार -पाद्म -पुरुषोत्तम -विष्णुतन्त्र -श्रीप्रश्न -विष्णुसंहितासु सर्वत्रैव ग्रासमुद्रा प्रयुज्यते । भोजनासनोपचारे, अग्निकार्ये,पद- मान्नादिनिवेदने चैव विनियुज्यते [१०. १३४; ११. ४३; १३. ७१]। अत्रत्य- ग्रासमुद्रालक्षणं विष्णुतन्त्रं [वि. तं. ६३. ७४.४] विना सनत्कुमारसंहिता- दीनामपि लक्षणे विश्वामित्रसंहितालक्षणसदृशमेव दृश्यते [सनत् [ऋषि.] २. १६.७; पाद्म [च.] २२. ७२, ३; पु. ३३. २२,३; श्रीप्र. ४४. १११; वि. सं. ३.६८०.६]। विष्णुसंहितायां स्वेना महाग्रासमुद्रेति कथ्यते ।

३. १२. ६५ धान्यवलनमुद्रा [रेखाचित्रं पुस्तिकायाः द्वितीये भागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

दक्षिणकरे सर्वाङ्गुलिमिश्रितयोर्धारणं, मध्यमानामिकयोः शिरसि अंगुष्ठयोजनं च धान्यवलनमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ८०,१]। ग्रीष्मादि-

प्राप्यानां त्वनेन धाम्यस्तवमुद्रा विनियुज्यते [१३, ८१]। विश्वामित्र-पाद्म-शैप्रश्न-विष्णुसंहितादिषु ग्रन्थेष्वेषा वर्ण्यते। पाद्मसंहितायामस्या-लक्षणे विश्वामित्रसंहितावदेव दीयते [पाद्म [च.] २२, ७२,३; शैप्र. २३, ११२,३; वि. सं. ४. ४६८,९]। विष्णुसंहिते त्वियम् आवाहनमुद्रेति व्यपदिश्यते।

३. १२. ६६ आधारचक्रमुद्रा [चित्रं मुद्रितं चित्रभागे मुद्राप्रकरणे द्रष्टव्यम्]

हस्तद्वयेन अङ्गुष्ठमन्तर्निधाय मुष्टिमुष्टिद्वयं कृत्वा, वाम मुष्टेरुपरि दक्षिणमुष्टेः अधूर्ध्वं निक्षेपणम् आधारचक्रमुद्रेति कथ्यते [१३, ८२,२]। विश्वामित्र-श्वाष्ठ्य-पद्मसंहितेषु निर्दिष्टैव निर्दिश्यते। श्वाष्ठ्य-संहिता लक्षणे विश्वामित्रसंहितावदेव दीयते [श्वा. ८. १९,४०] पद्म-संहिते तु वामहस्तेन पुष्ठस्थिताङ्गुष्ठं मुष्टिद्वयं कृत्वा, अधोमुखीकृताय वाममुष्टेरुपरि अधोमुखीकृतस्य दक्षिणमुष्टेः स्थापनम् आधारचक्रमुद्रेत्यभिधीयते [पं.सं. ३३,३८,९]।

३. १२. ६७ कूर्मासनमुद्रा [दे. चि. २३]

उभयोर्न निवेशितमुष्टिका आधारचक्रमुद्रा [दक्षिण मुष्ट्युपरि अधूर्ध्वं वाममुष्टिस्थापनं] कूर्मासनमुद्रेति वर्ण्यते [१३, ८३]।

इयमपि विश्वामित्र-श्वाष्ठ्य-पद्मसंहितेषु निर्दिष्टोपदिश्यते। अस्यास्तल्लक्षणं पद्मसंहितायां विहाय [प. सं. ३३, ३९] श्वाष्ठ्यसंहितायामस्या लक्षणे विश्वामित्र-संहितालक्षणमेवेति [श्वा. ८. १९,४०]।

३. १२. ६८ अनन्तासनमुद्रा

अधोमुखौ वामकरौ प्रसार्यमानाभिः मध्यमापृष्ठौ कृत्वा,

मध्यमाया अग्रकरणे अंगुष्ठकनिष्ठिकयोः प्रसारणे च कर्तरीमुद्रा भवति [१२, ८४-५]। विष्णुमित्र-व्याख्य-लक्ष्मीतन्त्र-ईश्वरसंहितासु चतुर्थ्येवैषा वर्णिता। व्याख्या विशिष्टिताख्यमध्ये लक्षणं विष्णुमित्रसंहिता समानमनुष्ठाय [प. ट. ४१-२; ल. सं. ३१. ३०-२; ई. २३. ४५-६]

३. १२. ६९ मुष्टिमुद्रा [रे. चि. ४४]

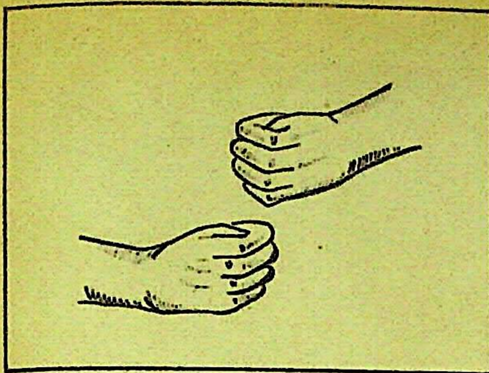
हस्ताभ्यां मुष्टियुग्मं विधाय, मध्यमांगुलिद्वयं संश्लेष्य, अंगुष्ठतर्जनीयुगलस्य प्रान्ते संयोजने स्थिते भेदने च मुष्टिमुद्रा भवति [१२, ८६,७]। विष्णुमित्र-व्याख्य-लक्ष्मीतन्त्रेषु त्रिष्वेवैषं निर्दिश्यते। व्याख्य-लक्ष्मीतन्त्रे एतल्लक्षणे विष्णुमित्रसंहितासंवादमुपैति [प. ट. ४७-९; ल. सं ३१. ४२-६]

३. १२. ७० शीर्षाविमुद्रा [रे. चि. ४५]

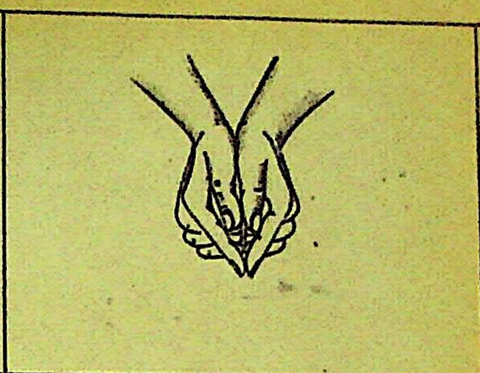
हस्ते मणिबन्धौ संयोज्य अंगुष्ठाग्रद्वयाङ्गुलीगणस्य मध्यमेन्यान्योन्यसंयुक्तीकरणं, कुञ्चितीकरणं, तन्मध्ये अंगुष्ठयुगलस्य निराधारं प्रसारणं च शीर्षाविमुद्रेत्युच्यते [१२, ८७-९]। विष्णुमित्र-व्याख्य-लक्ष्मीतन्त्रेषु त्रिष्वेवैषा वर्णिता। व्याख्य-लक्ष्मीतन्त्रे एतल्लक्षणे विष्णुमित्रसंहितासंवादमुपयुङ्क्ते [प. ट. ६९-७१; ल. सं. ३१. ३६-८]।

३. १२. ७१ पंकजमुद्रा [रे. चि. १६]

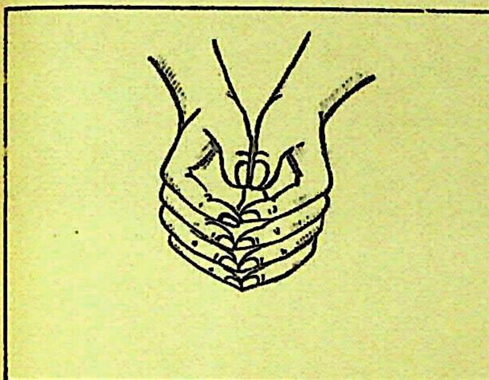
पद्ममुद्रा पंकजमुद्रेति संज्ञान्तरेण च ज्ञायते। विष्णुमित्र-व्याख्यसंहितयोरेतदेवैषं कथ्यते [१२, ८९]। पद्ममुद्रालक्षणं पूर्वं निर्दिष्टं [३. १२. ३०] यावदेव पदाक्रान्तमस्ति। एतल्लक्षणे द्वयोरप्यनयोः संहितयोरैकमत्यं दृश्यते [१२, ८९; प. ट. ७१]।

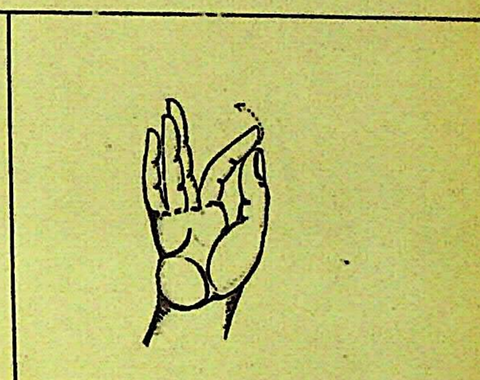
४३·कूर्मकालाग्निमुद्रा [Text - p. ८९]
१३·८४·

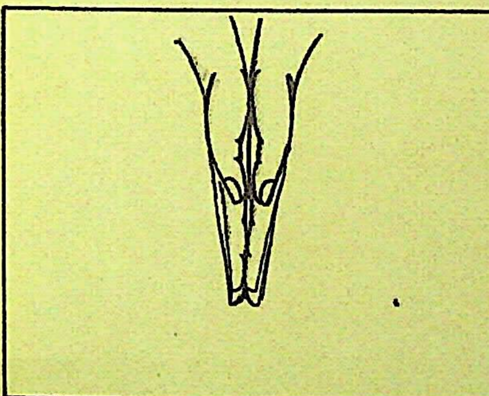
४४·पृथिवीमुद्रा [Text - p. ९०]
१३·८६,७·

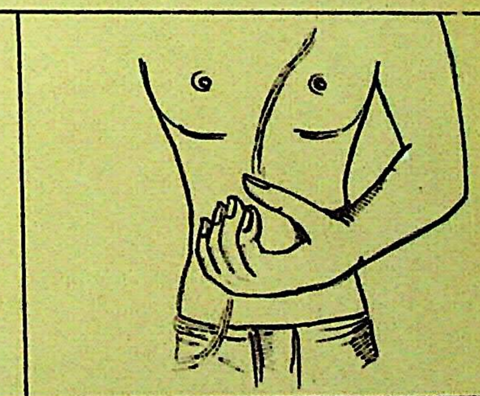
४५·क्षीराब्धिमुद्रा [Text - p. ९०]
१३·८७-९·

४६·धामत्रयमुद्रा [Text - p. ९१]
१३·९३,४·

४७·हंसमुद्रा [Text - p. ९१]
१३·९४,५

४८·शक्तिमुद्रा [Text - p. ९२]
१३·१००,१·

धर्मचिह्न

करद्वयं संमुखीकृत्य तर्जन्यादिप्रयुक्तस्य यथाक्रमं संमुखीकरणम् अङ्गुष्ठयुगलेन संयोजनं च धर्मचिह्नेति कथ्यते [१२. ७० -२]। विष्णुमित्र - उपाध्याय -सोमशम्भु -ईश्वरसंहितासु धर्मचक्रेति निर्दिश्यते।" अधोमुखं करद्वयम्" इत्यस्य [१२. ७०] स्थाने व्याख्यादिष्वपि लक्षणे " करसंयोजन " मिति पाठः विष्णुमित्रसंहिता निर्दिशति [४. ८. ७२ -४; ३. सं ३४. ९९ -४१; ई. २२. ४०-२]। सोमशम्भु ईश्वरसंहितायां धर्मस्यार्थविपदेन धर्मचक्राकारः धर्मविषयक आकारः कथ्यते।

३. १२. ७३ धागमुद्रा [रे. चि. ४६]

दक्षिणकरे तर्जन्यङ्गुष्ठयुगलं संयोज्य, शिष्टाङ्गुलित्रयं पुनः प्रसार्य तर्जन्यङ्गुष्ठयोगस्य धौः धौर्विकासनं धागमुद्रेति व्यपदिश्यते [१३. १३. ४]। विष्णुमित्र -उपाध्याय -सोमशम्भु -ईश्वरसंहितासु धागमुद्रैव वर्ण्यते। व्याख्यादिष्वन्यलक्षणे विष्णुमित्रसंहितायामपि संकेतः [४. ८. ५६ -८; स. सं. ४१. ५३ -४; ई. ३४. ५४,५]

३. १२. ७४ शंखमुद्रा [रे. चि. ४७]

हस्तयोः प्राप्तिकरणं शंखमुद्रेति निगद्यते [१२. ११,४]। विष्णुमित्र-उपाध्याय -मार्कण्डेयसंहितासु शिङ्खमुद्रैव निर्दिश्यते। उपाध्यायसंहिता लक्षणे विष्णुमित्रसंहिता समाना भिन्नाया दृश्यते [४. ८. ७८,१]। मार्कण्डेयसंहितायाम् लक्षणाधारमन्यपदार्थमुपयुज्यते [मा. ३१. ३०,१]।

३. १२. ७४ वराहमुद्रा

अधोमुखस्य वामहस्तस्य मध्यमां दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठिकया गृहीत्वा, दक्षिणाङ्गुष्ठस्य उन्मीलनं तर्जन्या योगेन मुष्टिबन्धनं च वराहमुद्रेति कीर्त्यते [१२. ९९,७]। विष्वक्सेन-ब्रह्मसंहितयोरेवोभयोरनेन प्रस्तूयते । तत्र लक्षणं ब्रह्मसंहिता विष्वक्सेनसंहितायां भिन्नं कीर्त्यते [७. ८. ८. ८-९]।

३. १२. ७५ सर्वार्थसाधनीमुद्रा

अधोमुखस्य वामकरस्योपरि चतुर्भिरङ्गुलिभिः दक्षिणकरस्य स्थापनं, तत्र विष्णोरावाहनं च सर्वार्थसाधनीमुद्रेत्यभिधीयते [१३. ९८,१]। मुद्रेयं विष्वक्सेनसंहितामात्रगोचरा ।

३. १२. ७७ धनुर्मुद्रा [दे. चि. ९८]

स्वहस्ताभिमुखे वामहस्तस्याङ्गुलीनामन्तःकरणं, विहायां तर्जन्यादि-अङ्गुलीनां प्रान्ते संयोजनं, तत्समुखे अङ्गुष्ठस्पर्शनं च धनुर्मुद्रेति कथ्यते [१३. १००-१]। विष्वक्सेन-सनत्कुमार-वशिष्ठ-ब्रह्माण्ड-ईश्वरसंहितासु पंचस्वेव धनुर्मुद्रा प्रस्तूयते । तत्रलक्षणं अस्पष्टार्थं सनत्कुमारसंहितायां [ब्रह्म [ऋ पि] ३. ४८,२०.] भिन्नं वशिष्ठादिष्वपि विष्वक्सेनसंहितायां दि कीर्त्यते [३. ८. १-१२; ७. सं. ३४. ७-९; ई. २३. ३६-८]।

तदित्थं भगवदाराधनोपयोगिन्यो मुद्रा दिव्यविवर्जिताः सप्त-सप्ततिर्मुद्राः संहितान्तरापेक्षया स्पष्टतया चान्या विष्वक्सेनसंहितायामस्यां प्रस्तूयन्ते । यथा च मुद्रालक्षणविज्ञानं पाञ्चरात्रमतीयं विष्वक्सेनसंहिता मुख्यं उपकारकं स्यात् इति स्वमत्या निरधिक्रियते ।

–०–०–०–०–०–०–०–

३. १२. ७८   पञ्चरात्रसंहितासु निर्दिश्यमानानां मुद्राणां सूचीपत्रम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
क्रम संख्या	मुद्रायाः नाम	विश्वा.	लक्ष्मी. [क्रि.लि.]	ज.	पाद्म. [च.]	ल. सं.	मार.	पु.	वि.सं.	श्रीप्र.	वि.	ना.	ई.	कपि.	पर.	वि. ति.	अग.	सा.	विष्व.	
१	अग्नि, [वह्नि]५	१३/३५-७	२/७५	१५/२२४-६	२२/३३-५	–	–	३२/२५	–	–	–	–	२४/४२,३; ६५,५	–	–	–	–	–	–	–
२	अग्निप्राकार -	१३/१४,५	–	–	२२/१२,३	–	–	–	–	५३/५७,१	–	–	–	–	–	४/७६८,१	–	–	–	
३	अंकुश -	–	२/१६	८/४९,५०	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४	अत्यङ्कुश-	–	–	१४/४९-५२	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
५	अच्युत-	–	–	–	–	–	–	–	–	–	७/१०,१	–	–	–	–	–	–	–	–	
६	अंजलि-	–	–	–	२२/५६	–	–	–	–	–	७/१,२	–	२४/४९	२७/१०,१	–	४/६८१,३	–	–	१९/१५-७	
७	अनन्त -	१३/६३	–	–	२२/६०,१	–	–	३३/१२	–	–	७/३२	–	–	–	१४/२७	–	–	–	–	
८	अन्नासन-	१३/८४-६	–	८/६१-३	–	३४/४०-३	–	–	–	–	–	–	२४/४७-९	–	–	–	–	–	–	
९	अनामिक-[प्राण-]	–	२/२१,२	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१०	अनिरुद्ध	–	–	८/५४	–	–	६/५,१९	–	–	–	७/१०,१	–	–	–	–	–	–	–	–	

५ संहितासंज्ञानभांऽशो निर्दिष्टानां संख्यानामुपरितना अध्यायस्य । पटलस्य । परिच्छेदस्य, अधस्तना श्लोकस्य च सूचिका इति पाठकैरवगन्तव्यम् ।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२४	आधारयष्टि-	१३/८२,३	-	८/५९,६०	-	३४/३८,९	-	-	-	-	-	४	-	-	-	-	-	-	-	-
२५	आप्यायनी-	१३/३७-९	-	-	२२/३४-७	-	-	३३/२६,७	-	-	-	-	२४/४३,४	-	-	-	-	-	-	-
२६	आवाप्न-	१३/४१,२	-	८/१११	२२/४०,१	३४/८५	-	३३/२९	-	५४/१०२,३	७/६,७	-	२४/६६	२७/१७	-	४/६८३	१८/२२,३	-	-	
२७	आसन-	-	-	-	-	-	-	-	६३/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२८	उदर-	-	-	-	-	-	६/१२,३	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२९	उपांग-	-	-	-	-	३४/२९,३०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३०	उपयागुच्छ [गुच्छ-]	१३/३१	२/३५	-	२२/२८,१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३१	ऊरु-	-	-	-	-	-	६/१५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३२	ऊर्ध्व-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	७/३५,६	-	-	-	-	-	-	-	-	
३३	कपित्थ-	-	-	८/२६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३४	कमल-(पद्म-)	-	-	-	०२२/३४,६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	०पर्णं नास्ति।
३५	कर्णि-	-	२/१०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३६	कलस-	-	२/९५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३७⊕	कवच-	१३/१०,१	२/९६,७	८/१७-९	२२/८,९	३४/२२,३	६/९,१०	३३/३९	६३/४०	५४/७९,८०	७/१९,२०	-	३४/२२,३	२५/५	१२/९	-	-	१७/१०१,२	१९/१०	

⊕ अत्र उद्धरणकारेण कवचस्य कल्किनस्य पौर्वापर्यविपर्ययः कृतः।
वाचकैः प्रथमं कल्किन-, तदनन्तरं कवच-, इतिक्रमेण पठ्यताम्।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२४	आधारवलि-	१३/८२,३	-	८/५९,६०	-	३४/३८,९	-	-	-	-	-	५	-	-	-	-	-	-	-	-
२५	आप्यायनी-	१३/३७-९	-	-	२२/३४-७	-	-	३३/२६,७	-	-	-	-	२४/४३,४	-	-	-	-	-	-	-
२६	आवापन-	१३/५९,२	-	८/१११	२२/४०,९	३४/८४	-	३३/२९	-	४४/१०२,३	७/६,७	-	२४/६६	२५/१७	-	४/८८३	१८/२२,३	-	-	
२७	आसन-	-	-	-	-	-	-	-	६३/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२८	उदर-	-	-	-	-	-	६/१२,३	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२९	उपांग-	-	-	-	-	३४/२९,३०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३०	उभयाङ्गुष्ठ [पाद-]	१३/३१	२/३५	-	२२/२८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३१	ऊरु-	-	-	-	-	-	६/१५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३२	ऊर्ध्व-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	५/३५,६	-	-	-	-	-	-	-	-	
३३	कपिल-	-	-	८/२६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३४	कमल-[पद्म-]	-	-	-	० २२/४५,६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	०स्थलं नास्ति।
३५	कर्मन्-	-	२/१०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३६	कलश-	-	२/९५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
३७®	कवच-	१३/१०,१	२/९६,७	८/१७-९	२२/८,९	३४/२२,३	६/९,१०	३३/३९	६३/४०	४४/७९,८०	७/११,२०	-	२४/२२,३	२५/५	१४/९	-	-	१७/१०१,२	१९/१०	

® अत्र उद्धरणकारेण कवचस्य कल्किनश्च पौर्वापर्यविपर्ययः कृतः।
वाचकैः प्रथमं कल्किन्-, तदनन्तरं कवच-, इतिक्रमेण पठ्यताम्।

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
३८ कल्किन्-		–	–	–	–	–	६/४८,१	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
३९ काव्य-		–	–	–	–	–	–	–	६३/३७,६	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४० काल-		–	२/७२	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४१ किरीट-		–	–	–	–	–	–	३३/३०,१	–	३४/८२	–	–	२४/२३,५	–	–	–	–	–	–	
४२ कुन्द-		–	३/६६,७	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४३ कुम्भ		१३/३०,१	–	–	३२/१७,८	–	–	–	–	४४/११०	७/३४	–	–	–	१४/१४	–	–	–	–	
४४ कुम्भादि-		–	–	–	–	–	६/३४	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४५ कूट-		–	२/४९,५०	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४६ कूर्म-		–	–	–	–	–	६/४०	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४७ कूर्मकालाग्नि-		१३/८४	–	८/४९,६०	–	३४/३९	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४८ कृष्णा-		–	–	–	–	–	६/४४,६	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
४९ केशादि-		–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	२४/९-११	–	–	–	–	–	–	
५० केदार-		–	–	–	–	–	–	–	६३/३२,३	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
५१ कोटि-		–	–	–	–	–	–	–	० ६३/३६	–	७/१४,६	–	–	–	–	–	–	–	–	० सम्पूर्ण नासिका।
५२ कौस्तुभ-		–	–	८/३१-३	–	३४/३१-३	–	३३/३२,३	–	५४/८४,६	७/४४-६	–	२४/२४-७	–	१४/४०	–	१८/३३-४	–	–	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
५३	नीराविधि-	१३/८७-१	-	८/६९-७१	-	३४/३६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
५४	लुङ्ग-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	१९/७-९	
५५	लोकपाल-	-	-	८/८१,२	-	३४/५६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
५६	खड्ग-	१३/४४,६	-	-	२२/४३,३	-	६/२९	३३/९	६३/५१,२	-	-	-	-	-	१४/२४	-	-	-	-	
५७	गणेश-	-	-	८/८९-९३	-	३४/६४-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
५८	गदा-	१३/५१,२	२/४३,४	८/८१,२	२२/४९-५१	-	६/२६	३३/६,७	-	५४/९१,२	७/२७	३१/१४,५	२४/३५,६	-	१४/१९	-	१८/३०	-	-	
५९	गन्ध-	१३/७०	२/२	-	२२/६३	-	-	३३/१७	-	-	-	-	-	२६/२०	-	-	-	-	-	
६०	गरुड-[विनतेय]	१३/५९-६१	२/५२,३	-	२२/४६-८	-	६/३५,६	३३/१२,३	-	५४/९३,४	७/३९,२	-	-	-	१५/२२-६	-	१८/३५,६	-	-	
६१	गांग-	१३/६६	-	८/८७	-	३४/६२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
६२	गौर-	-	२/८५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
६३	गुरु-[गुर्वादित्य]	-	-	८/९८,९	-	३४/७३,४	-	-	-	-	-	-	२५/५९,६०	-	-	-	-	-	-	
६४	गोकर्ण-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/३५,६	-	-	-	-	-	-	-	
६५	ग्रापक-[?]	-	२/५१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
६६	ग्राम-[महाग्राम-]	१३/७९,८०	२/१६,७	-	२२/७२,३	-	-	३३/२२,३	६३/५४,५	५४/१११	-	-	-	-	-	२/४८०,१	-	-	-	
६७	पुल-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/२३-४	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
६८	पशु-	१३/४९,५०	२/४९,२	८/३९,१०	२२/४८,९	३१/३७-९	६/२५	३३/५,६	६३/५८,१	५४/८७,८	७/२६	३१/३	३२/३३,४	-	१४/१०,८	३/११४-८	१८/२१,३०	-	-	
६९	षण्ड-	१३/६४	-	८/८४	-	३४/६०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७०	पाषुदारम्य-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	२४/४-८	-	-	-	-	-	-	
७१	विद्यापान-	-	-	-	-	३४/५४,५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७२	वंशा-	-	-	-	-	-	६/१६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७३	वप-	१३/२७,८	-	-	२२/२५,६	-	-	-	-	५४/११२,५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७४	वप-	१३/६५	-	८/८५	-	३४/६९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७५	वया-	१३/१६,७	-	८/६-९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७६	वामदाग्न्य-	-	-	-	-	-	६/५४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७७	भाग-	१३/२५	२/८९	-	२२/२३	-	-	३३/३३	-	-	-	३१/८६	-	-	-	३/६२७	-	-	-	
७८	स्तव-	१३/२५	२/८९	-	२२/२२	-	-	३३/३४	६३/२७	५४/७२,५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
७९	सर्पिणी-	-	२/१२,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
८०	सार्ध्य-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/१,२	-	-	-	-	-	-	-	
८१	हालक्य-	-	-	-	-	-	-	-	-	५४/९८-१००	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
८२	लोपद-	-	२/६८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
८३ चीरण-		-	२/४०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
८४ त्रिखिका-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३४/९८-१००	-	
८५ दण्ड-		-	-	-	-	-	-	-	६३/४८.९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
८६ दर्पण-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/२२.३	-	-	-	-	-	-	-	
८७ दीप-		१२/७३-४	२/२-४	-	२२/६७-९	-	-	३३/३९.२	-	-	-	-	-	२७/२१-३	-	४/६७४-७	-	-	११/१२-४	
८८ देहलि-		-	-	-	-	-	-	-	६३/४९.६७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
८९ दन्त-		-	२/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
९० धनुष्-[चाप-कार्मुक-]		१३/४३	२/४७	-	२२/४१	-	६/३०	३३/७.८	-	-	-	-	-	-	१४/२२	-	-	-	-	
९१ धर्मादि-		१३/९० -२	-	८/७२-४	-	३४/४९-५१	-	-	-	-	-	-	२४/४०-३	-	-	-	-	-	-	
९२ धान्यधन-[कोश-आदिविनाश-]		१३/८०.१	-	=	२२/७३.४	-	-	-	-	३४/११२.३	-	-	-	-	-	४/६७८.९	-	-	-	
९३ धारक-		१३/१३.४	-	८/७६-८	-	३४/४२-४	-	-	-	-	-	-	२४/३३.४	-	-	-	-	-	-	
९४ धूप-		१२/७२.३	२/६	-	२२/६६	-	-	३३/२०.१	६३/२२.३	-	-	-	-	२७/२२.४	-	४/६७४.४	-	-	-	
९५ ध्यान -		१३/७८	-	-	२२/७१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	४/६२४	-	-	-	
९६ ध्वज-		-	३/२०.१	-	-	-	-	-	-	-	७/४८	३१/२७.६	-	-	-	-	-	-	२५/२७.८	
९७ नमस्कृति-		-	-	-	-	-	-	-	-	३४/६८.[illegible]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
९८ नाक-		-	२/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
९९ निर्भि पि-			२/७६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१०० निर्णिय-		-	२/७८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१०१ नृत-		-	२/८४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१०२ नृसिं-		-	-	-	-	-	६/४३,३	-	६३/३६,७	-	-	-	२४/१६-२०	२७/१३,५	-	-	-	-	-	
१०३ नेत्र -[चक्षुस्-]		१३/१३	-	८/२०,९	२२/१९,२	३४/२५,६	६/११,२	३३/४०	६३/५३,३	४४/७८	७/२१,२	३१/१२,३	२४/३२,२	२७/९	१४/११	-	-	१७/१०१,२	११/१३,२	
१०४ न्यास -		१३/२६	२/९२	-	२२/२३,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	४/४८७	-	-	-	
१०५ पक्षिराज-		-	-	८/४२-६	-	-	-	-	-	-	-	-	२४/३९-४१	-	-	-	-	-	-	
१०६ पंकज-[पद्म-]		१३/८९	-	८/७१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१०७ पद्म-		१३/४५—७	-	८/३६	२२/४३-६	३४/३६	६/२७	३३/१०	६३/५९,५०	४४/८२,४	७/२४	३१/५,६	२४/३०	२७/१८	१७/१६,७	४/६६९-७१	१८/३१,२	-	-	
१०८ पद्मनिधि-		१३/६८	-	८/२२	-	३४/६४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१०९ परम-		-	२/४७,८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११० परमेष्ठिन्-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	७/८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	
१११ परिचारक-		-	-	-	-	-	-	-	६३/५६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११२ पशु-		-	२/१७,८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
११३	पाणि-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	७ ३१/४०	-	-	-	-	-	-	-	चरणं-पाणि
११४	पाद-	-	-	-	-	-	६/२६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११५	पाद-	-	-	-	-	-	-	-	६३/१५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११६	पाद-	-	२/१४	८/४६-८	-	३४/३७-९	-	-	६३/५३,५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११७	पितृगण-	-	-	८/९९-१०१	-	३४/७३-५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
११८	पुरुषार्थादि-[?]	-	-	-	-	-	-	-	-	-	७/१०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	
११९	पुष्प-	१३/७०	२/३	-	२२/६४	-	-	३३/१७,८	६३/२१,२	-	-	-	-	२७/२९	-	-	-	-	-	
१२०	पृथिवी-	१३/८६,७	-	८/६७-९	-	३४/४३-६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२१	पृष्ठ-	-	-	-	-	-	६/१३	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२२	प्रकाण्ड-	१३/६५	-	८/८५	-	३४/६१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२३	प्रजा-	-	२/२६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२४	प्रणाम-	१३/४३	-	-	२२/४१-३	-	-	-	-	५४/६९,७०	-	-	-	-	१२/१३	-	-	-	-	
१२५	प्रतिमा	१३/५६,७	२/१२,३	-	२२/४९,५०	-	-	३३/२३	-	५४/१०२,५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२६	प्रदीप-	-	-	-	-	-	-	-	६३/२३,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१२७	प्रसून-	-	-	८/५३	-	-	६/३,४,११	-	-	-	७/१०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
१२८	प्रभु-	-	२/२९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१२९	प्राण-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/२९	-	-	-	-	-	-	-	-
१३०	प्राप्ति-[प्रप्ति-]	-	२/२४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३१	प्रापण-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/१७,८	-	-	-	-	-	-	-	-
१३२	प्रार्थना-	१३/७८	-	-	२२/७९	-	-	-	-	४४/१०७,८	७/३४	-	-	-	१४/२९	४/४२८,४	-	-	-	
१३३	वलि-[पुष्टि-]३	-	-	-	२२/६१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३४	बाहु-	-	-	-	-	-	- ६/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३५	बीज-	-	२/३२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३६	बुद्-	-	-	-	-	-	६/३६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३७	ब्रह्मांजलि-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	५/४-६	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३८	ब्राह्मी	१३/२९	२/३३	-	२२/२८,७	-	-	३३/१४,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१३९	भक्त-	-	-	-	-	-	-	-	६३/१३	-	-	३१/२१,२	-	-	-	-	-	-	-	-
१४०	भद्रभद्र-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/१५,७	-	-	-	-	-	-	-	-
१४१	भागवती	१३/३४	-	-	२२/३१,२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
१४२	भूत-	-	-	-	-	-	-	-	६३/४४,६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
१३३	मत्स्य-	-	-	-	-	-	६/३९,४०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१३४	मत्स्याश्चन्यदेवता-	-	-	-	-	-	६/५०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१३५	मन्यु-	-	२/९४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१३६	मरुत्-	-	२/५८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	१८/३६,७	-	-	
१३७	महावय-	-	-	८/५४-६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१३८	महायोनि-	-	-	२७/१५५-६१	-	३४/१०-२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१३९	महाश्री-	-	-	-	-	३४/४-६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४०	महासौरभि-	-	-	-	-	-	-	-	६३/२६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४१	माता-	-	२/५९-६०	८/३४,५	-	-	-	-	-	-	७/३७	-	२३/२७-९	-	-	-	-	-	-	
१४२	मुख-	-	२/५५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४३	मुष्टि-	१३/६९	२/१	-	३२/६२	-	-	३३/१६	-	५४/११३	-	३१/२६	-	२७/१९	-	-	-	-	-	
१४४	मुक्त-	१३/५३,४	२/६०,१	-	२२/५२,३	-	६/२८	३३/८,९	६३/३०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४५	मृणी-	-	२/१९,२०	३१/६-८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४६	मोहार्थिन्-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	७/४१,२	-	-	-	-	-	-	-	-	
१४७	यज्ञोपवीत-(उपवीत)-	१३/७१	२/७	-	२२/६४,५	-	-	३३/१८,९	६३/२०,२१	-	-	३१/१९	-	२७/५४,४	-	-	-	-	-	
											-	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
१३८	याकुन-	१३/६७	–	८/८५	–	३४/६३	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१३९	योध-	१३/१६,७	२/८७,८	–	२२/१२,५	–	–	–	–	४४/५७	–	–	–	–	–	४/६७७,८	–	–	११/२११	
१४०	योगकुट-	१३/१८,९	–	–	२२/१५-७	–	–	–	–	४४/७२	७/२३	–	–	–	१४/१४	–	–	–	–	
१४१	योनि-	–	–	–	–	–	–	–	–	–	७/१२-४,३७	–	–	–	–	–	१८/३९,४०	–	–	
१४२	रता-	–	२/१०	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४३	रति-	–	–	–	–	–	६/२२	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४४	रान-	–	–	–	–	–	६/४४	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४५	रुद्र-[उमापुच्छ-]	१३/३१	२/३४	–	२२/२८,९	–	–	३३/१६	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४६	रुम्यादि-	–	–	–	–	३४/१५-७	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४७	लिंगि-	–	२/७३,४	–	–	–	–	–	–	–	५/४०	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४८	लोह-	–	२/८६	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१४९	वनमाला-	१३/४६,७	–	–	२२/५५,६	३४/४३-५	६/३१,२	३३/११	–	४४/८६,७	–	–	–	–	–	–	१८/३७,८	–	–	
१५०	वन्दिनी-	–	–	–	–	–	–	–	६२/३४,५	–	७/२-४	–	–	२७/११	–	–	–	–	–	
१५१	वमन-	–	२/७९	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१५२	वरदा-	१३/५७,८	–	८/१०४,५	–	३४/७८,१	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
१७३	वरुण-	-	२/७६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१७४	वत्स-	-	२/६४,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१७५	वस्त्र-[पट-]	१३/४८	२/८	-	२२/६२	-	-	-	६३/१९.	-	-	३१/३५,७	-	२५/२०	-	-	-	-	-	
१७६	वागीश्वरी [अटरवती]-		-	८/६२-७	-	३४/६९-७२	६/२२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१७७	वाप-[बी?]	-	२/८६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१७८	वामन-	-	२/७१,२	-	-	-	६/४३,४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१७९	वायु-	-	२/७६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८०	वाराह-[क्रोड-]	१३/३४	-	८/२८-३०	२२/३२,३	-	६/४१	-	६३/४७,८	-	-	३१/६-९	-	२५/१३,४	-	-	-	-	-	
१८१	वाल्या दि-	-	-	-	-	-	६/३२-३	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८२	वासुदेव-	-	-	८/४२	-	-	६/२,१७,८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८३	विघ्नराज-[वैनायकी]	१३/३३	-	-	२२/३०,१	-	-	-	-	-	७/३१	३१/२८,९	-	-	-	-	-	-	-	
१८४	विजय-	१३/६६	-	८/८६	-	३४/६२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८५	विष्णु-	१३/३०	२/३४	-	२२/२७,८	-	-	३३/१४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८६	विष्ण्वा दि-	-	-	-	-	-	६/३८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
१८७	विष्वक्सेन-	१३/६२	-	८/१०७-१०	२२/४६	३४/८१-४	६/३७,८	३३/१४	-	४४/१७,८	७/४०,९	-	२४/४६-९	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
१८८	तिर्यञ्च्-	–	–	८/११२.३	–	३४/८६.७	–	–	–	५३/११५.६	–	–	३३/५०.१	–	–	–	–	–	–	
१८९	तिरश्चीर्ण-	–	२/२९	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९०	धेनुक- [?]	–	२/९	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९१	ऊर्ध्वा-	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	३४/१२-५	–	–	–	–	–	–	
१९२	व्यूह-	–	२/६५	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९३	व्योमन्-	–	२/५४.५	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९४	पणिस -	१३/१०७-२	२/४८.८०.१	८/९-१२	–	३४/७-९	–	–	–	–	–	–	२४/३४-८	–	–	–	–	–	–	
१९५	पङ्क-	–	२/७३-५	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९६	स्तो-	१३/३७-९	–	८/३७-४	२२/४६-८	–	६/२३.४	३३/४	४३/४९[?]	५४/८९.९०	७/२८-३०	३१/४.५	२४/३१-३	–	१७/३०-२	५/१६४.५	१८/२५.८	–	–	
१९७	स्वेनिधि-	१३/६७	–	८/८८	–	३४/६३	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
१९८	पद-	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	३१/२०	–	–	१४/२३	–	–	–	–	
१९९	धान्त-	–	–	–	–	–	–	–	४३/५२.३	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
२००	धारुर्ग-	–	–	–	–	–	६/२०.१	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
२०१	शिरा-	१३/९	–	८/१५.६	२२/७.८	३४/२०.१	६/८.९	३३/३८	४३/३९	५४/७७.८	७/१८.१९	–	२४/२२.३	२७/६	१४/८	–	–	१७/१०१.२	–	
२०२	धार्य-	१३/८	–	८/१४	२२/६.७	३४/१९	६/७.८	३३/३८	४३/३८	५४/७६.७	७/१७.१८	३१/१०.१	२४/२२.३	२७/७	१४/७	–	–	१७/१०१.२	–	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२०३	कर्णवेध-	-	-	-	-	-	-	-	-	२४/१७,६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२०४	शी-	-	-	-	-	-	६/२१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२०५	शीधीरु-	-	-	८/८३-४	-	३४/४७-५०	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२०६	शीघस्त-	-	-	-	-	-	-	३३/३१,४	-	४४/८३-४	३/५३	-	२४/२४	-	१४/२०	-	१८/३६,७	-	-	
२०७	शेपूरा-	-	२/६२-४	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२०८	स्तोभ-	-	२/२७,८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२०९	संकर्षण-	-	-	८/४३	-	-	६/२,१८	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२१०	संध्या-	-	२/१२	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२११	संनिधि-	-	-	-	-	-	-	-	-	४४/१०६,७	३/७,८	-	२४/६७	-	-	-	१८/२४	-	-	
२१२	संनिरोधिनी-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	१८/२४	-	-	
२१३	संवाद-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	२१/३७	-	-	-	-	-	-	-	
२१४	संहार-	१३/२१,२	-	-	२२/१८-२०	-	-	३३/३४-६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२१५	सकलीकरणी-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	१८/२६	-	-	
२१६	सत्य-	-	-	८/४९,२	-	-	-	-	-	-	७/१०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	
२१७	सर्ग-	-	२/४६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२१८	सर्वौषधि-	-	-	-	-	-	-	-	६३/२८-३१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२१९	सर्वधनधनी-	१३/९ ८,९	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२२०	साक्षी-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/३९-४१	-	-	-	-	-	-	-	
२२१	सांमुख्य-(संमुखी-करणीय)	-	-	-	-	-	-	-	-	४४/१०९	-	-	२४/६८,९	-	-	-	१८/२४	-	-	
२२२	सामान्य-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/४२	-	-	-	-	-	-	-	
२२३	सिंह-	-	२/२८,९	८/३४-६	-	-	-	-	-	-	-	३१/१३,४	-	-	-	-	-	-	-	
२२४	सिद्ध-	-	-	८/१०३	-	३४/७७,८	-	-	-	-	-	-	२४/६१	-	-	-	-	-	-	
२२५	सिद्धि-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	२७/१४,६	-	-	-	-	-	
२२६	सृष्टि-	१३/२३,४	२/२४,६	-	२२/२०,९	-	-	३३/३६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२२७	सेना-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/३२-४	-	-	-	-	-	-	-	
२२८	सोम-	-	२/७७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२२९	सौरभेय-(सुरभि)	१३/३९-४१	-	८/११३-४	२२/३८-२०	३४/८७-९	-	३३/२८,९	६३/२४,४	४४/१००-२	-	३१/४३,४	२४/४४-६	-	-	४/६७२,२	१८/३२,३	-	-	
२३०	स्थापना (नीत)	-	-	-	-	-	-	-	-	४४/१०३,४	-	-	-	-	-	-	१८/२३	-	-	
२३१	स्नान-	१३/८९	२/२	-	२२/६३	-	-	-	६३/१८	-	-	-	-	२७/९९	-	-	-	-	-	
२३२	स्पृष्टांग (?)	-	२/३६,७	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	=	-	-	

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
२३३	स्वस्तिक-	-	३/९६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२३४	स्वागत-	१३/७४,८	२/११	-	२२/७०,१	-	-	३३/२४	-	४४/१०४,६	-	-	-	२७/२६	-	-	-	-	-	
२३५	स्वातन्त्र्य-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	४/९८३	-	-	-	
२३६	स्वाहा-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	३१/४१	-	-	-	-	-	-	-	
२३७	हवि-	१३/९४,४	-	८/७८,१	-	-	-	-	-	-	-	३१/३०,१	-	-	-	-	-	-	-	
२३८	हयशीर्षक-	-	२/६९-७१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२३९	हरिद्रु-	-	-	-	-	-	-	-	६३/३१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२४०	हस्त-	-	२/२०,१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
२४१	हृद् (हृदय,हार्दी)	१३/६,७	-	८/१२,३	२२/७,६	३४/१७,८	६/६,७	३३/५७	६३/३७	४४/७४,६	७/१६,७	३१/९,१०	३२/३१	२७/४	१४/६	-	-	१७/१००,१	-	
	सारूप्य मुद्रा:	७७	८३	६१	५८	४७	४४	५१	४१	३९	३७	३६	३४	३३	३२	१८	१७	८	८	

२.१३ प्रतिष्ठाविधानम्

पदार्थदर्शने भगवद्विग्रहप्रतिष्ठाप्रकारः प्रायः सर्वास्वपि पांचरात्रसंहितासु विस्तरेणोपवर्ण्यते । पर-व्यूह-विभव-अन्तर्यामि-अर्चाभेदेन पांचरात्रे निर्दिश्यमानानि पंचरूपाणि नितरां प्रथन्ते । तेषामेषां पंचरूपाणामन्तिमस्य अर्चाविग्रहस्य प्राधान्यं पांचरात्रे अनुभूयमानमस्ते । बिम्बाकृत्यावस्थितस्य भगवतो विधिवदर्चनं मानवानाम् आत्यन्तिकमोक्षो इति पांचरात्रिका अभिमन्यन्ते ।

यत्र किंचिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ।
अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥
[तै. आ १०. ११. ४]

इति श्रुत्यनुरोधेन विभुत्वाद्भिन्नोऽपि भगवतो बिम्बाकृत्यात्मना अवस्थानं मन्द-बुद्धीनामपि मानवानां प्रत्ययार्थमिति पांचरात्रिका आचक्षते [१४, ३] । इदं नदिष्टं साध्यमिति विज्ञानमन्तरा क्रियमाणं कर्म अभीष्टफलसाधने न प्रभवतीति किल भारतीया विश्वसन्ति ।

भगवद्बिम्बप्रतिष्ठाप्रकरणे विश्वामित्रसंहितायामस्यां प्रतिष्ठाङ्गानां मण्डपनिर्माण-कुण्डकल्पन-अंकुरारोपण-जलाधिवास-बिम्बशोधन-नेत्रोन्मीलन-शय्याधिवास-प्रभानुसंधान-मन्त्रयोजन-होम-कुम्भार्चन-प्रतिष्ठास्थान-निर्णय-रत्नन्यासादिविविधकार्याणां समासेनोपवर्णनमुपलभ्यते । पाद्मसंहितायां [क्रि. २१-८] विस्तरेणोपवर्ण्यमानाः आलयार्चप्रतिष्ठासंबन्धिनः सर्वेऽपि विषयाः विश्वामित्रसंहितायां चतुर्दशाध्याये सुस्पष्टं संगृहीताः ।

२. १४. ० मण्डपयागः

पांचरात्रे भगवतः पूजनं चतुर्षु स्थानविशेषेषु विधीयते ।

परार्धदले चतुःस्थानाभ्यन्तरेषु कुम्भादीनुपदिश्यते । कुम्भे, मण्डले, वह्नौ, बिम्बे चेत्येवं चतुर्षु स्थानेषु अविभेदेन हरिः पूज्यते । एतेषां चतुर्णां प्रकारे चतुःस्थानार्चा [द्र० अग्निकार्यप्रकरणं ३. १०. ० पराप्रकरणम्] अन्यतमो मण्डलयागः चित्रनिरूपितायां संहितान्तरापेक्षया सुस्पष्टतया रीत्या वर्ण्यते । मण्डलयागविधायके पञ्चदशाध्याये वासुदेव-नारायणमण्डलभेदापेक्षया चक्राब्ज-मण्डलस्य भद्रकादिमण्डलान्तराणां च कल्पप्रकारः, तत्र देवतावाहनक्रमश्च सुस्पष्ट-मुपदिश्यते [१५.१-७६]। वासुदेवादिमण्डलेषु भगवदाराधनं दीक्षादिषु कार्यविशेषूपयुज्यते । भद्रकादिमण्डलानां कल्पनं, तत्र भगवदाराधनं चाधिकृत्यात्र प्रस्तूयते ।

३. १५. १ <u>चक्राब्जमण्डलम्</u>

चक्राब्जमण्डलपदेन चक्रेण अब्जेन च सहितं मण्डलमभिधीयते । चक्राब्जमण्डलमिदं तन्त्रान्तरीयदेवतानुरोधेन चतुर्विंशत्यरचक्रेण, द्वादशदलपद्मेन च संयुतं भवति । अष्टदलपद्मोपेतं चक्राब्जमण्डलं नारायणमण्डलमिति, द्वादशदलपद्मयुतं चक्राब्जमण्डलं वासुदेवमण्डलमिति चाभिधीयते । नारायण-मण्डले नारायणः, वासुदेवमण्डले वासुदेवश्च प्रधानतया आराध्यते । द्वयोरन्यो-वासुदेवमण्डलमेव दीक्षादिकार्येषु विशिष्य विनियुज्यते । नारायणमण्डलस्य तु विनियोगो विरलप्रचारः मन्यते । यथा च चक्राब्जमण्डलकल्पनिर्देशावसरे प्रायो वासुदेवमण्डलस्यैव लक्षणमुपदिश्यते विविधासु पाञ्चरात्रसंहितासु ।

३. १५. २ <u>वासुदेवमण्डलम्</u>

[रेखाचित्रं मुद्रिते ग्रन्थे भागे/~~[illegible]~~ द्रष्टव्यम्]

एवमष्टदलकल्पने षोडशकोष्ठात्मिका भूमिः तृतीये भूभागे प्राप्यसिद्धा

सप्तदश , दक्षिणोत्तरं सप्तदश च पूर्वाग्राणि सप्तदशरेखा दत्त्वा पातयेत् ।
तेन षट्पञ्चाशदधिकद्विशतकोष्ठानि संपद्यन्ते । तेषां मध्यकोष्ठेषु चतुर्दिक्षु
कोष्ठेषु मध्ये षोडश कोष्ठे पंक्तिश्चतुष्कोणानि लिखेत् । तेषु मध्यतः कर्णिकादीनि
स्यात् । कर्णिकाया बहिर्वृत्तं केसराणि , तद्बहिर्वृत्तं दलानि , तद्बहिर्वृत्तं नाभि-
रेखा, तद्बहिर्वृत्तमराणि, तद्बहिर्वृत्तं नेमिरेखा च भवेत् । नाभिरेखायां क्रिया
कल्पने क्रियाभिन्नं क्रियाकल्पने क्रियाभिन्नं चेति मण्डलं परिकल्प्यते; /क्रिया
~~क-कल्पनाभावे मण्डलमेकनाभि चेति मण्डलं परिकल्प्यते~~/ क्रिया क्रिया वा
कल्पनाभावे मण्डलमेकनाभि संभवेत् । नेमिरेखायां क्रियाकल्पनं तु वर्णपीठोक्तविधि-
निर्दिश्यते [१४, ४०-३]। एवं मध्ये षडारचक्रयोः कल्पनानन्तरं षडारचक्रयोर्बहिः
पंक्त्या परितः [अष्टाविंशतिकोष्ठैः] पीठमासनं वा कुर्यात् । पीठाद्बहिः
पंक्तिद्वयेन [चत्वारिंशत्कोष्ठयुतेन] चतुरस्रां वीथीं कल्पयेत् । वीथ्या बहिः द्वादश-
विंशतिकोष्ठयुतेन पंक्तिद्वयेन द्वार-अर्धशोभा-शोभा-उपशोभा-कोणान् कुर्यात् । प्रति-
दिशं मध्यगेन कोष्ठचतुष्टयेन [अन्तराभ्यां, बहिराभ्यां] द्वारं; द्वारपार्श्वयोः
प्रत्येकं कोष्ठत्रयेण [अन्तरैकेन, बहिराभ्यां] अर्धशोभे; अर्धशोभयोः पार्श्वे कोष्ठ-
[अन्तस्त्रिभिः बहिरेकेन] शोभाम्; शोभायाः पार्श्वे कोष्ठचतुष्केण
चतुष्केण ^ [अन्तरैकेन, बहिस्त्रिभिः] उपशोभाम्; प्रतिकोणं कोष्ठत्रयेण [अन्त-
रैकेन, बहिरैकेन] कोणं च विरचयेत् । तथा च मण्डलेऽस्मिन् १ कर्णिका २
केसराः ३ दलानि ४ नाभिः ५ अराणि ६ नेमिः ७ पीठ [आसन] मू
८ वीथी ९ द्वारम् १० अर्धशोभा ११ शोभा १२ उपशोभा १३ कोणः — इत्येते
त्रयोदश अंशाः सन्ति ।

कर्णिकास्थाने द्वादशबिन्दून्; केसरस्थाने द्वादशव्यधिकैकशतं रेखाः; दलस्थाने द्वादशदलानि; दलाग्रे चतुर्विंशतिसूक्ष्मदलानि; नाभिस्थाने एका, द्वे, तिस्रो वा नाभयः; अरस्थाने द्वादशारानि; नेम्यां तत्र विनाभ्यादिकं च कल्पयेत्। एष प्रथमः पक्षः [१४, ६-१८, ३२-१]।

द्वितीयः पक्षस्तु, कमले पूर्ववत्कृत्वा पीठादिकोष्ठयोगानि चित्रयित्वा द्विरष्टकोष्ठानि वीथ्यर्थं तत्स्थाने चतुर्दिक्षु चतुरश्रिपद्मादिकं, अथाष्टदिक्षु स्वस्तिकपद्मानि वा, पद्मानामावरणत्रयं कुर्यात्। पूर्वादिदिक्ष्वष्टौ द्वे, प्रतिकोणमेकैकं इति प्रत्यावरणं द्वादशपद्मानि, प्रतिपद्मं कर्णिकाकेसरदलानि च कल्पयेत्। दलाग्र्यां रेखां विपद्मानुरोधेन कल्पयेत्। तां विपद्मार्धमानेन दलान्यावरणपद्मानि प्रकल्पयेदिति [१४, ६-११, १९-२३]। एतत्पक्षद्वयानुसारिणौ वासुदेवमण्डलस्य वर्णविन्यासे रेखाविन्यासे गुम्फिते [द्वितीये] भागे [illegible] संयोजितम्।

३. १५. ३ नारायणमण्डलम्

वासुदेवमण्डले [प्रथमे] कर्णिकाबिन्दूनामष्टानां, उपरिकेसरचयानाम्, अष्टदलानाम्, षोडशोपदलानाम्, अष्टाराणां, पीठादीनां च [चिन्ता विपर्यासे] कल्पनेन प्रथमं नारायणमण्डलं संभवति। द्वितीये वासुदेवमण्डले प्रत्येकमावरणत्रये अष्टदलपद्मानामष्टानां, प्रथमनारायणमण्डलप्रकारस्थैः, विष्टाभ्यां विपर्यासेन कल्पनेन तु, द्वितीयं नारायणमण्डलं संभवति [१४, २९, ३०]। तथा च द्विविधं वासुदेवमण्डलं, द्विविधं नारायणमण्डलमित्येवं चक्राब्जमण्डलस्य चत्वारो भेदाः सिद्धा भिन्नाभिन्नतया प्रवर्तन्ते।

३. १५. ४ <u>वर्णसंयोजनम्</u>

चतुर्विधे चक्राब्जमण्डले कर्णिकाबिन्दुषु शुक्लः, कर्णिकायां पीतः, कर्णिकारेखायां रक्तः, केसरमूले नीलः, केसरमध्ये पाटलः, केसर-बिन्दुषु श्वेतः, केसरान्ते असितः, दलाग्रे रक्तः, दलेषु सितरक्तः, दलमध्ये सितः रक्तो वा, नाभौ श्यामः [एकनाभिके] श्याममरुणौ [द्विनाभिके] श्याममरुणसिताः [त्रिनाभिके] वा, अराग्रमध्ये कृष्णः, अरेषु पाटलः, अरान्त-मध्ये असितः, नेमिपूर्वभागे सितेतरः, नेम्युत्तरभागे सितः, पीठे पीतः पाटलः श्वेतो वा, वीथ्यां पाटलः, पूर्वादिद्वारेषु क्रमेण शुक्ल-रक्त-पीत-कृष्णाः, कण्ठोभागे रक्तः, शोभासु नीलः, उपशोभासु पीतः, अन्तरादिकोणेषु सितेतरः, सीमसु नीलरक्तेऽपि वर्णसंयोजनं विधीयते [१४, ३३-४७]। वर्णसंयोजनविधानकोऽयं ग्रन्थभागः विशदान्वयः संलक्ष्यते।

३. १५. ५ <u>चक्राब्जमण्डलार्चनम्</u>

चतुर्विधे चक्राब्जमण्डले विभिन्ना देवताः समर्च्यन्ते। तत्र प्रथमचक्राब्जोऽपि वासुदेवमण्डले कर्णिकायां वासुदेवः, कर्णिकाबिन्दुषु द्वादशाक्षराणि, केसरेषु सङ्ख्यादाः, दलेषु पञ्चसप्ततिः प्रत्यक्षरः, दलान्त-मध्ये परितो व्याप्ताः, प्रथमनाभौ विष्णुः, द्वितीयनाभौ ब्रह्मा, तृतीयनाभौ त्र्यम्बकः, अरेषु द्वादशमासाधिपाः, अरान्तमध्ये मत्स्यादयः, नेमिमध्ये षोडश-मुखानि, पीठकोणचतुष्टये आग्नेयादिकोणान्तं क्रमेण पादाकृतरसिंह-आनन्द-व्याननाः, वीथ्यां दिङ्नागादिपालाः, वीथ्यामैशान्ये विष्वक्सेनः, द्वारपार्श्व-योश्चण्डादिद्वारपालाश्च अर्चनीयाः [१४, ६३-९]।

द्वितीये वासुदेवमण्डले, पूर्वादितारात् कर्णिकाष्टकं गदा स्यात्, सुदर्शनः, कौमोदकी, पाञ्चजन्य इति चत्वारः, प्रथमावरणपद्मेषु क्रमेण विष्ण्वादि-द्वादशमासेशाः, द्वितीयावरणपद्मेषु वासुदेवादिकृष्णान्ता द्वादशमूर्तयः, तृतीया-वरणपद्मेषु द्वादशादित्याः, मध्ये तथो वासुदेवस्यार्चनीयाः [१०, ६९-७२]।

नारायणमण्डले तु प्रथमे, कर्णिकायां नारायणः, कर्णिकाबिन्दुषु अष्टाक्षराणि, केसरेषु कलशाः, दलेषु व्याख्याताः, अष्टारेषु पाञ्चजन्या-द्यष्टायुधानि, द्वितीये पुनः, आवरणपद्मेषु [चतुर्विंशतिमितेषु] चतुर्विंशति-मूर्तयः समर्चनीया इति विशेषः [१४, ७४-६]। इत्थं वासुदेवमण्डलम्।

अष्टाक्षरमन्त्रोद्धारे [४, ३३], दीक्षायां [९, ५३], प्रति-ष्ठायां [१२, २४], प्रादुर्भावस्थापनाप्रतिष्ठोत्सवे [१६, १३], कौरव्यागपुष्प-यागे [१८, १४९], पवित्रारोपणे [२४, १६, ३६], कुसुमारोपणे [२५, ८३, १०७], दमनारोपणे [२६, २८] चेत्येवम् प्रतिपदं षट्कावृतमण्डला-राधनं विधीयते। मण्डलाराधनमिदं भगवतो वासुदेवप्रीतिकारणमुक्तमायतीय।

यापि पौष्करसंहितायां [पौ. ८. १२-१७३] विस्तरेण, अग्निदर्शनाख्या-पुरुषोत्तम-विष्णुतिलक-विश्वामित्रसंहितासु संक्षेपेण [अग्नि. ७. ८-३०; भार. ८. २२-३४; पु. २४. २-१३; वि. ति. ७. १४४-७३; विश्वा. २६. १३६-७४] च षट्कावृतमण्डलमुपलभ्यते, तथापि तत्र मण्डललक्षणा-न्तराणि कृत्स्ना संपद्यते। अनिरुद्धसंहितायां दीक्षाप्रकरणे उपवर्णितानं नारायण-यन्त्रं वासुदेवयन्त्रं [अनि. ४. २६-४०] च [षष्ठाध्यायेऽपि मण्डलमदः] विश्वा-मित्रादिसंहितासु उपदिश्यमानाभ्यां नारायणवासुदेवमण्डलाभ्यां सुतरां वैलक्षण्यमावहति। पाद्मसंहितायां वासुदेवनारायणमण्डलयोर्लक्षणे क्वचिद् स्पष्टार्थमपि पौष्करादिसंहिता-निर्दिष्टा स्वेष्टोर्वासुदेवनारायणमण्डलयोर्लक्षणे स्पष्टतमा संदृश्यते। मण्डलानां-न्तरापेक्षया स्पष्टतरमुपदृश्यते [पाद्म [च.] ७.१-३४,४७-६२,६५-८२]। विश्वा-

लक्षणं पाद्मसंहिता विष्वक्सेनसंहितयोरिदं निरूपयतः ।

३. १४. ६ भद्रमण्डलम् [रे. चि. ९]

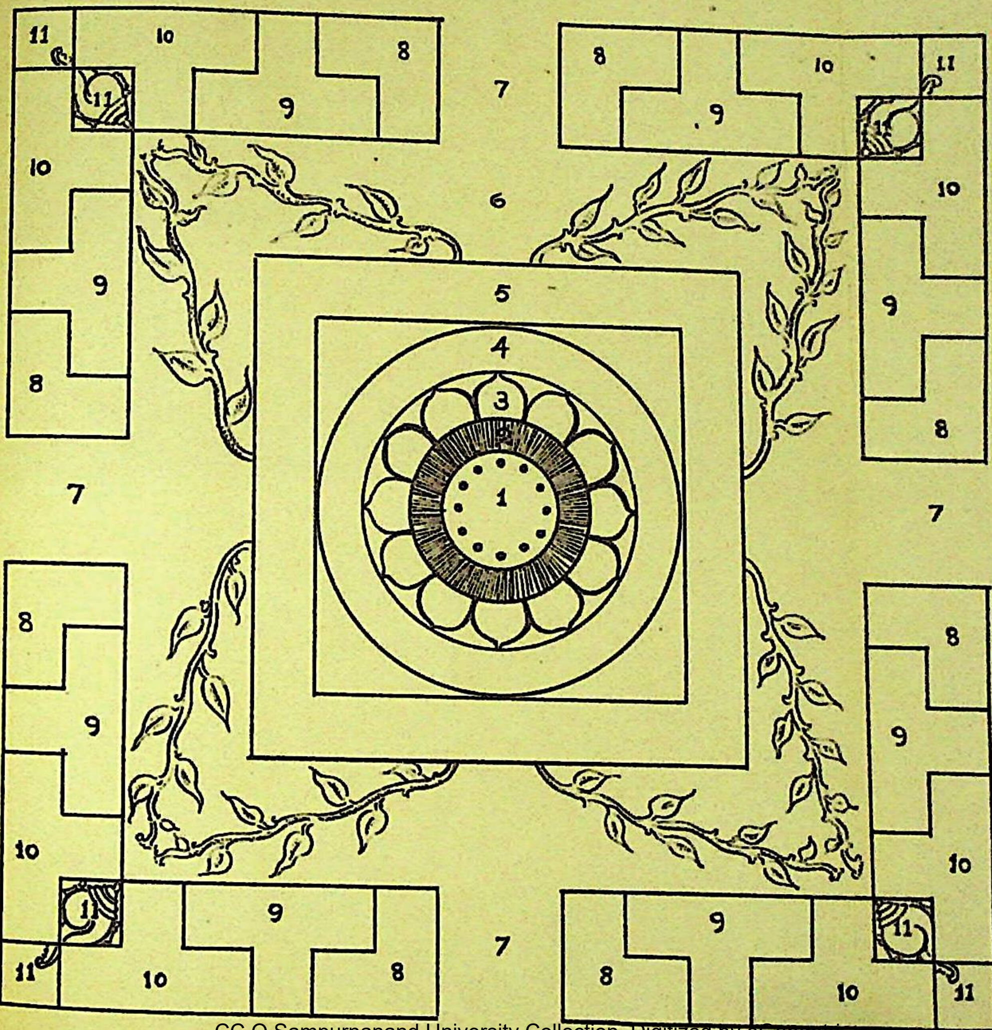
कामभद्रमण्डलवत् कोष्ठानि, कर्णिकां विना पीठविधिं च कृत्वा, कामभद्रवीथिकोष्ठानि संमार्ज्य, वा कुड्यमालिखेत् । अथोत्तरं कर्णिकामुल्लिख्य, त्रितयं विभज्य, प्रथमेन केसराग्रं, द्वितीयेन दलाग्रं, तृतीयेन दलाग्रमन्तरालं च कल्पयेत् । कर्णिकायां [illegible] दलपत्रः [illegible] वा, केसराग्रे केसराणि [अभिव्यक्तानि], दलाग्रे [illegible] च स्युः। मण्डलमिदं पुरुषोत्तमसंहितायां नारदीयसंहितायां पाद्मसंहितायां ~~चोपवर्ण्यते [पाद. १६. ३–१२]~~ यथा तत्र १ कर्णिका २ केसराः ३ दलानि ४ दलान्तरालम् ५ पीठम् ६ वीथी ७ द्वारम् ८ उपशोभा ९ शोभा १० उपशोभा ११ कोणः – इत्येवमेव क्रमोऽभ्यमित । पद्मविधि मण्डलं भद्रमण्डलमिति [illegible] [१५-६,७,२०-४]।
मण्डलमिदं पुरुषोत्तमसंहितायां, नारदीयसंहितायां, पाद्मसंहितायां चोपवर्ण्यते [पु. १६.३-१२;
~~[illegible]~~ नार. ८. ८-३३; पाद्म [च.]७.३४-८ । नारदीयसंहिता पुरुषोत्तम

देवलक्षणं विशदार्थमुपदृष्टो । पाद्मसंहिता लक्षणं विष्वक्सेनसंहिता तु तत्रं समाना वर्तते । मण्डलस्यास्य विनियोगः महोत्सवारोपणे [२४. १०७], दमनारोपणे [२६. ३८] च द्रष्टव्यः । कामभद्रमण्डलयोर्विनियोग व्यवस्था नारदीयसंहितायां

दीक्षासु मण्डलेष्वत्र पीठाख्यं तु यथा विधि ॥
प्रतिष्ठायां तथा ब्रह्मन् वा[illegible] [illegible] तथा ।
प्रायश्चित्ते तु कामभद्राख्ये तथैव च ॥
स्याद्यनिष्ट-विनाशाय भद्रं तु विधीयते ।
पवित्रारोहणे [illegible] कुर्यात् कामभद्रं तु वा ॥

१. भद्रकमण्डलम् [Text · p ११६, ७]

१५·६, ७ & ३०–३४

-+ · -+ + +

पुष्करागे तु कार्यं मण्डलं विविधं स्थितम् ॥

[भार. ८. ७२, ४.७]

इति प्रदर्शी ।

३. १४. ७ स्वस्तिकमण्डलम् [रे. चि. २]

कार्यमण्डलवत् षट्पंचाशदधिक-त्रिशत कोष्ठान्युप-कल्प्य, कार्यं विना पीठाधिकपदं निर्माय, कार्यपदानि संमार्ज्य, तत्र प्राग्राणि एकादश, उत्तराणि एकादश च द्वाराणि निर्मापयेत् । तेन संस्थमानानां तत्र पंक्ति पीठानां मध्यमे पंक्तिद्वये प्राच्यपश्चिमाभिमुखौ, दक्षिणोत्तराभिमुखौ वेति वीथीद्वयं कल्पयेत् । प्राच्याभित्तिं वीथीमुदङ्मुखेन, पश्चिमाभित्तिं वीथीं दक्षिणमुखेन, उत्तराभित्तिं वीथीं पश्चिममुखेन, दक्षिणाभित्तिं वीथिं प्राङ्मुखेन च निर्माणेन योजयेत् । स्वस्तिकमिदं पाठेन पीतेन वा वर्णेन पूरयेत् । यथा तत्र १ स्वस्तिकम् २ पीठम् ३ वीथी: ४ द्वारम् ५ उपशोभा ६ शोभा ७ उप-शोभा ८ कोणः -कृत्स्नमण्डलांशाः संपन्नाः । एवं कल्पितं मण्डलं स्वस्तिकमण्डलमिति व्यपदिश्यते [१४, ६.७,३३-८,२७] ।

प्रतिष्ठासंकलाधिवासे [१३.९४], कलशकुम्भारोपणे [१४.१०७], दमनारोपणे [२१.२८] च मण्डलमिदं विधीयते । पाद्म-संहितायामुपवर्णितलक्षणं [पाद्म [च.] ७.३८-४३] विष्वक्सेनसंहिता-गतेन लक्षणेन संवदति ।

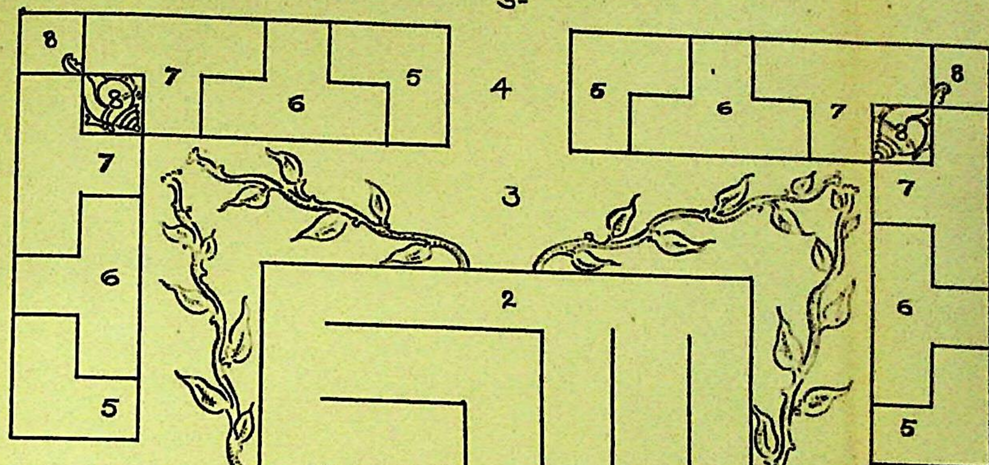
३. १४. ८ शंखमण्डलम् [रे. चि. ३]

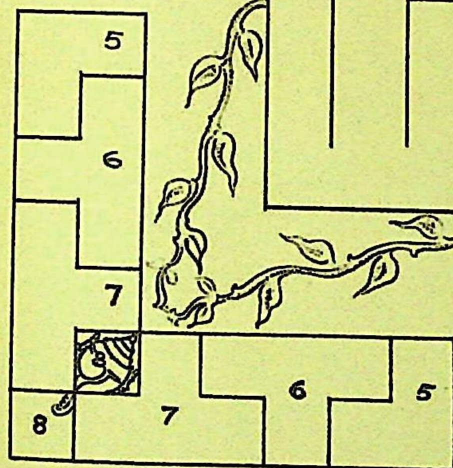
कार्यमण्डलवत् षट्पंचाशदधिकत्रिशतकोष्ठानि

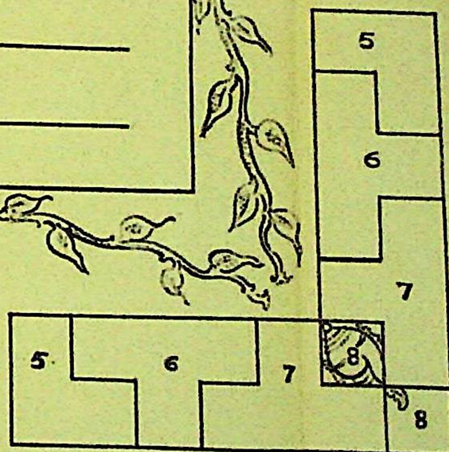
२. स्वस्तिक मण्डलम् [Text - p.११७]

२५. ६,७ & ३४-३८

उ-

द-

लिखित्वा, पीठमिश्रकमनुसृत्य, कोणस्थाने भद्रकद् वृत्तं कृत्वा, तस्योपरि पद्मं कुर्यात् । द्वितीयं तु वृत्तं त्रिधा विभाज्य, भागद्वयेन पूर्णमण्डलं लिखेत्, तृतीयं भागं पीठपूर्णमण्डलयोरन्तरालं कल्पयेत् । यथा पात्र १ पद्मम् २ पूर्णमण्डलम् ३ अन्तरालम् ४ पीठम् ५ वीथी ६ द्वारम् ७ अर्धशोभा ८ शोभा ९ उपशोभा १० कोणः इति दशांशा अत्र भवन्ति । एतत् पूर्णमण्डलमित्यभिधीयते । सौम्यमण्डलमप्येवमेव कल्पयन्ति । अपि च सौम्यमण्डलयोर्वर्णभागे भेदः - पूर्णमण्डलं रक्तं, सौम्यमण्डलं श्वेतं च भवति [१३. ६, ७.३०-४१,४७] ।

मण्डलमिदं चित्रामिश्राद्वर्धितयोरेवोपदिश्यते । पाद्म-संहितायाश्चर्यापादे चित्रामिश्रसंहिता समानाभिधया कीर्त्यते [पाद्म [च.] ७. ३३ -४] ।

सर्वं चित्रामिश्रसंहिता चतुःस्थानार्धनाभ्यन्तरस्य मण्डलानि च प्रारम्भिकसामान्यया रीत्या स्वच्छाकृतिनि यंत्राणि प्रकल्प्यते ।

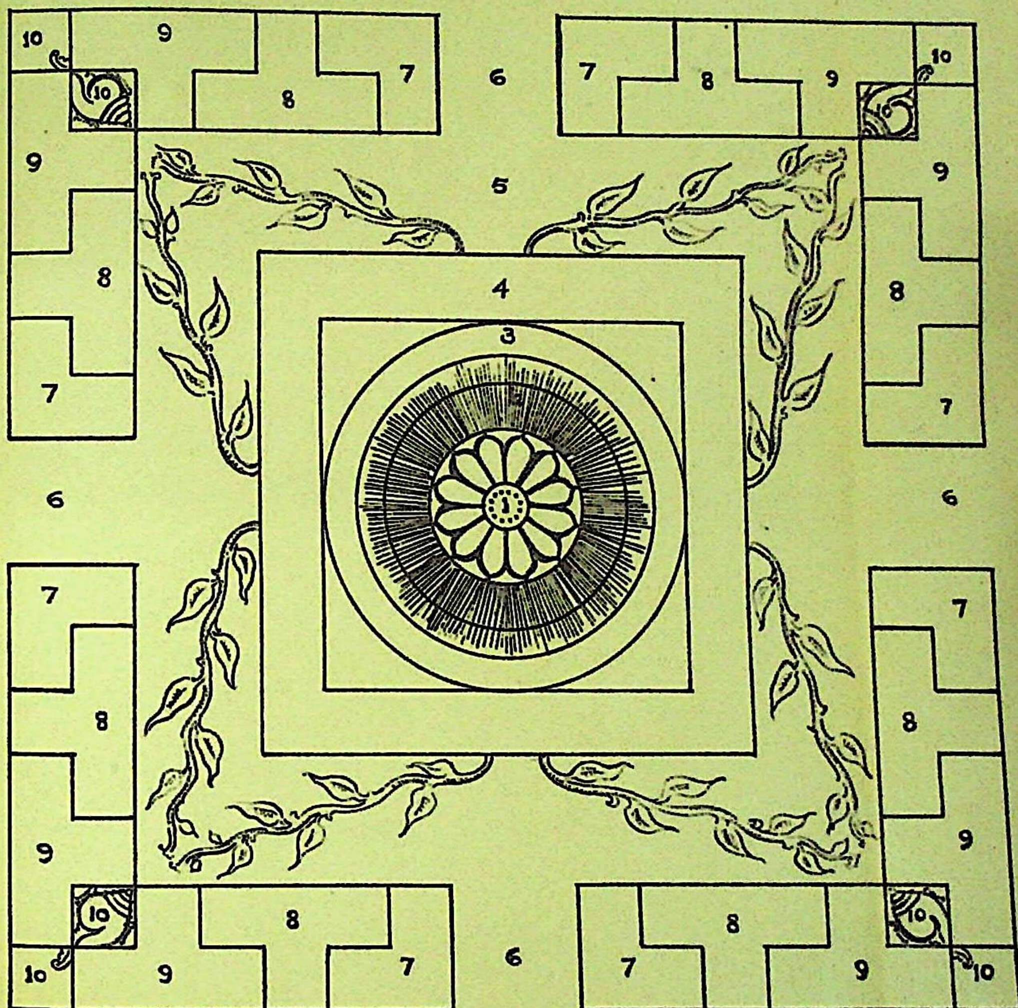
३. १५. ० चातुर्मास्या दिवसेषु

उत्सवादि नित्याराधनमन्तरा चातुर्मास्या दिवसविशेषेषु भगवान् प्रकारविशेषैरर्चनीय इति बहुधः पंचरात्रसंहिताः उपदिशन्ति । चित्रा-मिश्रसंहितायां चातुर्मास्ये कालविशेषानधिकृत्य न विस्तरेण न वा संक्षेपेण प्रस्तूयते । यथोत्सव- श्रीकृष्णजन्मदिनोत्सव -श्रीरामजन्मदिनोत्सव-श्रीनृसिंहजयन्तीत्सव- कार्त्तिकदीपोत्सवादिका उत्सवविशेषाः संहितायामस्यां सुव्यवस्थितं वर्णितानि।

३. १५. १ चौरा भिलकला विषयः

लक्ष्मीनृसिंहोत्सवप्रकरणे लक्ष्मीनृसिंहवर्णनावसरे [च. १६. ११७]

३. सौर (or सौम्य) मण्डलम् [Text-p. ११७, ८]
२५. ६, ७ & २९-४२

लक्ष्मीनृसिंहेन सह हिरण्याक्षानुजवधः कीर्तिमुख धरणिश्च कीर्त्यते। नृसिंहेन हिरण्याक्षसंहारो वा धरण्या उद्धारणं वा अन्यत्र न क्वापि निर्दिश्यते। भागवतादिपुराणेषु नृसिंहकृतः हिरण्यकशिपुवध उपवर्ण्यते [भाग. ७.-८ -२९-३१] हिरण्याक्ष-संहरणं धरण्या उद्धारणं च वराहावतारप्रकरणे निरूप्यते [भाग. ३ -१९ -२५-८]। तदिदं लक्ष्मीनृसिंहवर्णनमिदं कथानां शुद्धताभावं संसूच्यते। कीदृग्ग्रन्थाधारविनिर्मितोऽयं घटनाकल्पनामूलकः देवग्रन्थादनुसृतो वा स्यात् ?

महोत्सवः

३. १६. ०

सर्वेषु देवालयेषु प्रायः प्रतिवर्षं कस्मिंश्चिन्नियते काले विभवानुगुणम् एकाहादिनवाहपर्यन्तावधिकः महोत्सवो महता वैभवेनाचर्यते। विभिन्न-ग्रन्थाश्रितानां विभिन्नागमानुयायिनां विविधभाषाभाषिणां जन सम्मेलनं, सद्भावः पारस्परिकसौहार्दनिर्माणं च महोत्सवाचरणस्य उद्देशः प्रतीयते यतो हि महोत्सवे यतयः, वनस्थिताः, वेदपाठिनः, विविधभाषाभाषिणः, विविधाः योगनिष्ठाः -सर्वेऽपि आन्तरिकभेदभावं विस्मृत्य भगवत्सन्निधावेका भवन्ति [१८. १०९-११३]। महोत्सवोऽयम् अश्वमेधयज्ञादपि फलेन महीयते [१८.१२०-२३] इत्युपदिशद्भिः प्राचीनैः ऋषिभिरपि राष्ट्रैकताभावना [राष्ट्रीयैकतैव अभिप्रेता] अस्मादृतेऽपि सुस्पष्टमवगम्यते।

तदेवं महिमान्वितस्य महोत्सवस्य प्रकारविशेषा विमानार्चनकल्पे सप्तदशाष्टादशाध्याययोः प्रवर्ण्यन्ते। महोत्सवानां प्रकारेण -भेदाश्च-

देवतावाहन- अंकुरार्पण-यागमण्डपकल्पन - कौतुकबन्धन -विम्बितोत्सवारम्भ-पुण्याह-ध्वजारोहण- आचार्यविशेषणादीनां कार्यकलापानां सुस्पष्टं विवरण-मत्रोपलभ्यते । पाद्मसंहिताचर्यापादस्य महोत्सवप्रकरणस्य [अ. १० & ११] विश्वामित्रसंहितायाः महोत्सवप्रकरणेन सुतरां संवादः लक्ष्यते । परन्तु अंकुरार्पणादि-पालिकादिकल्पने वैशिष्ट्योऽन्ययोः संवादो नोपलभ्यते । तथा हि -

पाद्मसंहितायां पालिकादिकल्पने पंच पक्षाः निर्दिष्टाः [च. २३.७९-८७] तत्र तु प्रथमे पक्षे । तत्र कुम्भसंख्याकं पालिकादिकल्पन-विधानं वैलक्षण्यं परामर्शनीयं भवति । यत्र प्रदर्शितः प्रकारः उभयत्रापि समानः। द्वितीयः पक्षस्तु विश्वामित्रसंहितायां विवरणः [१७. २२१-२]। तदनुसारेण प्राक् पश्चिमे नव, दक्षिणोत्तरम् एकादश च कुम्भानि धारणीयानि । पाद्म-संहितानुसारेण तु एकादशस्थाने द्वादशकुम्भानि धारणीयानि । तथा चात्र पाद्म-विश्वामित्रसंहितयोर्भेदः । तदनुसारः पालिकादिसंख्याभेदस्यात्र निर्धारणं अत्र क्रियते । विश्वामित्रसंहितानुसारेण पालिकादयः प्रत्येकं द्वादश, पाद्मानुसारेण प्रत्येकं षोडश इति लक्ष्यते ।

२. १७. ० स्नपनम्

यत्रोत्सवान्तादिनिमित्तेषु, आलये प्रतिष्ठितस्य भगवतः स्नपनं कार्यमिति पांचरात्रे विधीयते [१९. ३-४]। स्नपनं चेदं प्राधान्येन उत्तम-मध्यम-अधमभेदेन त्रिविधं भवति [१९. ५,६]। तत्त्रयमपि पुनः प्रत्येकम् उत्तम -मध्यम-अधमभेदेन त्रिधा भवति । तथा च उत्तमोत्तम -उत्तममध्यम -उत्तमाधम-मध्यमोत्तम -मध्यममध्यम-मध्यमाधम-अधमोत्तम-अधममध्यम-अधमाधमभेदेन स्नपनं नवविधं लक्ष्यते [१९,१०]।

पञ्चविंशतिकलशा अष्टोत्तरशतकलश-एकोनपञ्चाशत्कलश-पञ्चविंशतिकलश-सप्तदशकलश -चतुर्दशकलश- द्वादशकलश-नवकलश- पंचकलश-एककलश स्नपनानि च भवन्ति । तत्रैव च स्नपनभेदाः स्थलकल्पनप्रकारनिबन्धनाः । सर्वेषु चैतेषु स्नपनेषु स्थलकल्पनप्रकारोऽत्र चैव विशेषेण समनुवर्तते । शक्त्यनुसारेण अष्टोत्तरशतमारभ्य पंचकलशपर्यन्तानि स्नपनानि प्रयुज्यन्ते । उत्पातादिनिमित्तदुरितनिवारणं स्नपनानां प्रयोजनम् ।

३. १७. १ <u>अष्टोत्तरशतस्नपनम्</u> [रेखाचित्रं पुस्तकान्ते स्नपनप्रकरणे संगृहीतं द्रष्टव्यम्]

स्थलस्थापनविधौ यागशालावेदिकायां वा शुचौ भूभागे प्रागग्रनिवेशं दक्षिणाग्रं च प्रत्येकं चतुर्दशसूत्राणि निधाय एकोनसप्तत्यधिकशतं कोष्ठानि कुर्यात् । तेषां मध्ये नवपदं संगृह्य, तद्बहिः पंक्तिद्वयेन परितो वीथिं कल्पयेत् । तद्बहिः पंक्तिद्वये ऐन्द्रादष्टदिक्षु प्रत्येकं पदनवकं संगृह्य मध्यगतानि पदानि संमार्ज्य वीथीः प्रकल्पयेत् । एवं कृते मध्ये नवानां अष्टदिक्षु प्रत्येकं नवानाम् अष्टोत्तरशतकलशानां स्थापने स्थानानि संभवन्ति । तेषां ब्रह्मपदकोष्ठानां नवसंख्याकानां , मध्यमनवके मध्ये पूर्णकलशः , परितः पूर्वादीशान्तानां क्रमेण उष्णोदक -रत्नोदक-फलोदक-लोहोदक-मार्जनोदक-गन्धोदक- कषायोदक-कुशोदककलशाः, दक्षिणादिषु मध्यमेषु ऐन्द्र्यादीशान्तानां क्रमेण पायस - दधि- घृत -क्षीर-नालिकेरजल-मधु- पंचगव्य-गन्धोदककलशाः इत्येवं मध्यकोष्ठगतान् द्रव्यकलशान् स्थापयेत् । विदिक्षु पुनः कलशस्थानेषु पूर्वादीशान्तक्रमेण शुद्धोदककलशान् स्थापयेत् । एवं अत्र अष्टाधिकशतकलशाः संभवन्ति ।

त्र्यंशेनाष्ट विस्तारैः स्नपनम् अधमोत्तमस्नपनमिति शास्त्री [१९, २१-२, ३७-४३,८१]।
अष्टाश्रकोष्ठानि पार्श्वाङ्गुलानि पीठाङ्गुलविस्तृतानि च स्युः [१९, ३३]।

३. १७. २ अधममध्यमस्नपनम् [रे. चि. १]

अधमोत्तमस्नपनस्य कोष्ठान्युपसंहृत्य, अधमोत्तमोक्तानामेकाशीतिपदानां बहिः कोणगतान् चतुर्विंशतिपरिमितान् शुद्धोदकान् वर्जयित्वा अवशिष्टानां [सप्तपञ्चाशत्कलशानां चतुर्विंशच्छुद्धोदककलशानां च] स्थापनेन अधममध्यमस्नपनं संभवति । तथा अत्र एकोनपञ्चाशत्कलशाः स्युः [१९, ८३]। त्रिधे संख्या विदिक्षु [१-१७] कोष्ठेषु अधमोत्तमोक्ता द्रव्यकलशाः शिष्टाः शुद्धकलशा इति अवगन्तव्यम् ।

३. १७. ३ अधमाधमस्नपनम् [रे. चि. २]

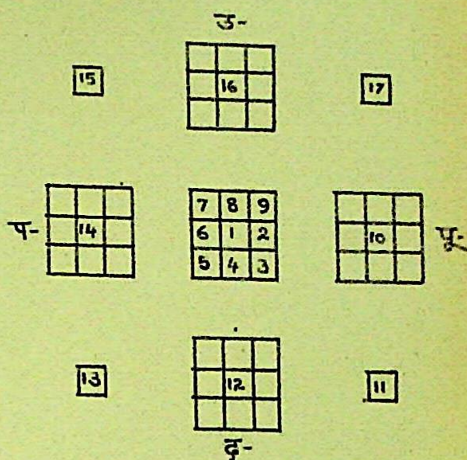
अधमोत्तमस्नपनस्य कोष्ठानि कल्पयित्वा, अधममध्यमोक्तानाम् एकोनपञ्चाशत्कलशानां विन्यासान् चतुर्विंशतिसंख्याकान् शुद्धोदककलशानपहाय शेषाणां द्रव्यकलशानां पञ्चविंशतिपरिमितानां स्थापने अधमाधमस्नपनं स्यात् [१९, ८४]
त्रिधे संख्याविदिक्षु [१-१७] कोष्ठेषु अधमोत्तमोक्ता द्रव्यकलशा इत्यवगन्तव्यम् ।

३. १७. ४ मध्यमोत्तमस्नपनम् [रे. चि. ३]

अधमोत्तमकोष्ठानि परिकल्प्य कलशांश्च स्थापयित्वा, प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु एकोनपञ्चाशत्कलशानानि प्रत्येकं कल्पयित्वा, तेषां मध्यमेषु [१८-२१] क्रमेण प्राच्याद्युत्तरान्तं शुद्धोदक-चतुरस्र-नारिकेलोदक-गान्धोदककलशानां, शिष्टेषु शुद्धोदककलशानां च स्थापने मध्यमोत्तमं स्नपनं संभवति ।

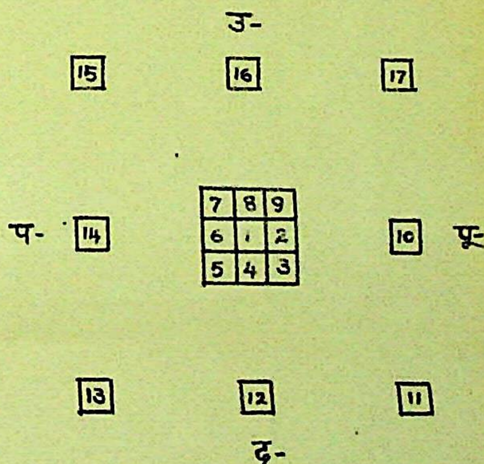
१. स्नपन - अधममध्यम - कलशकल्पन - [Text - p. 122.]

१९.८३

२. स्नपन - अधमाधम - कलशकल्पन - [Text - p. 122]

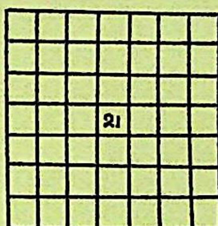
१९.८४

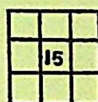

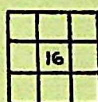
३. स्नपन - मध्यमोत्तम - कलशकल्पन -

१९. ११३-२३

उ-

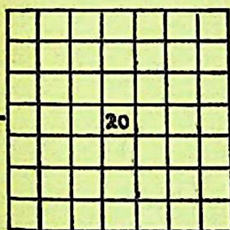

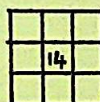

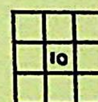

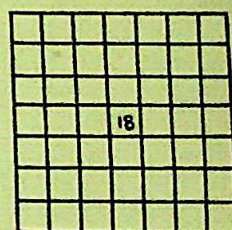
प-

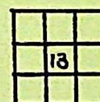

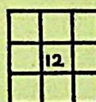

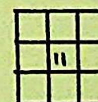

पू-

तथा चात्र द्रव्यकलशाः पञ्चविंशतिः शुद्धोदकलशाः षट्पञ्चाशदधिकद्विशतम् – इत्येवं सप्तशतत्र्यधिकत्रिंशत्कलशान् स्थापयेत् [११, ११२-२२]।

३. १७. ४ मध्यममध्यमस्नपनम् [वै. चि. ३]

मध्यमोत्तमोक्तानां सप्तशतत्र्यधिकत्रिंशत्संख्याकानां कलशानां षट्त्रिंशत्कानां शुद्धोदकलशानां त्रिशतत्र्यधिकसंख्याकानां निष्करणे मध्यममध्यमं स्नपनं भवति । तथा चात्र पञ्चविंशतिर्द्रव्यकलशाः, चतुःषष्टिः शुद्धोदकलशाः इत्येवं पंचाशीतिकलशा भवन्ति [११, १२३,४]।

३. १७. ५ मध्यमाधमस्नपनम् [वै. चि. ४]

मध्यममध्यमोक्तानां पंचाशीतिकलशानां शुद्धोदकलशान् चतुःषष्टिमितान् वर्जयित्वा शेषाणामेकविंशतिद्रव्यकलशानां स्थापने मध्यमाधमस्नपनं स्यात् [११, १२४,५]।

३. १७. ७ उत्तमोत्तमस्नपनम् [वै. चि. ६]

मध्यमोत्तमोक्तप्रकारेण सप्तशतत्र्यधिकत्रिंशत्कलशान् प्रकल्प्य प्रागादिदिग्वत् आग्नेयादिकोणेष्वपि एकोनपंचाशत्कलशानामनुकल्प्य, तेषां मध्येषु [२२-२४] आग्नेयादिक्रमेण गोमय – कुश – सर्वौषधि – सर्वगन्धोदक – कलशान्, विदिक्षु शुद्धोदकलशांश्च कल्पयेत् । तदा पञ्चविंशतिः शुद्धोदकलशाः अष्टचत्वारिंशदधिकचतुःशताः – द्रव्यकलशाः – इत्येवं त्रिसप्तत्यधिकचतुःशतसंख्याकान् कलशान् स्थापयेत् । तदेव उत्तमोत्तमं स्नपनम् [११, १२५-३१]।

३. १७. ८ उत्तममध्यमस्नपनम् [वै. चि. ७]

उत्तमोत्तमोक्तानां त्रिसप्तत्यधिकचतुःशतानां

४. स्नपन – मध्यममध्यम – कलशकल्पन –[Text - p. १२२]

१९.१२३,४.

उ- 21

15	16	17
14	7 8 9 / 6 1 2 / 5 4 3	10
13	12	11

प- 20

18 पू-

19 द-

५. स्नपन - मध्यमाधम - कलशाकल्पन - [Text - p. १२३]

१९-१२४,५

उ-

[21]

[15]	[16]	[17]

प-[20] [14]

7	8	9
6	1	2
5	4	3

[10] [18] पू-

[13]	[12]	[11]

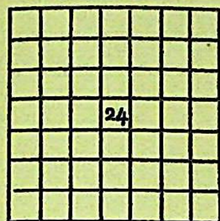
[19]

द-

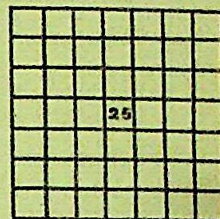
६. स्नपन - उत्तमोत्तम - कलशकलान - [Text - p. १२२]

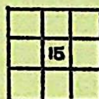
१९. १२६ - ३९

उ-

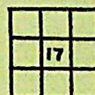

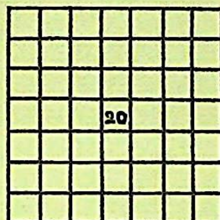

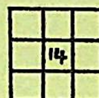

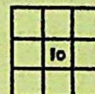

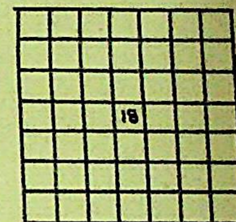
प-

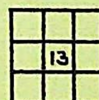

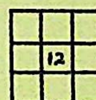

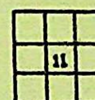

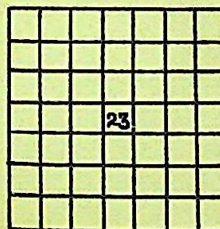

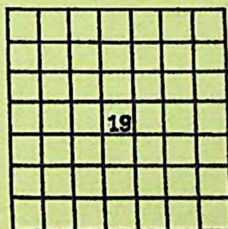
पू-

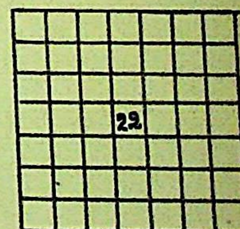

द-

कलशानां, शुद्धोदककलशानामर्चनकरणे उत्सवाधनकल्पनं स्यात् । यथा तत्र कुम्भकलशः पंचविंशतिः, शुद्धोदककलशाः चतुर्विंशत्यधिकशतम् -इत्येवम् एकोनपंचाशदधिकशतं कलशानुस्थापयेत् [१९, १३१]।

३. १७. ९ उत्सवाधनकल्पनम् [दे. चि. ८]

उत्तममध्यमोत्तमानाम् एकोनपंचाशदधिकशतकलशानां, सर्वेषां शुद्धोदककलशानां विन्यासकरणे, शेषाणां पंचविंशतिद्रव्यकलशानां स्थापने च उत्सवाधनकल्पनं क्रियते [१९, १३०] । यथा प्रोक्षणोदकादिद्रव्यकल्पने विकारे शिवलिङ्गस्याभिषेकः कार्यः, तीर्थे पंचविंशतिश्च कलशाः स्युः [१९, १३०,१]।

३. १७. १० अष्टोत्तरशतकलशस्थापनम् [रेखाचित्रं पुस्तिकाभागे प्रकरणे-चित्रं द्रष्टव्यम्]

कलशस्थापनस्थाने प्राक्-दक्षिण-वारुणादिक्रमेण शिला कृत्वा, प्राग्दक्षिणयोरेकादशसूत्राणि प्रागग्राणि, एकादश सूत्राणि दक्षिणोत्तरं च पातयेत् । तेन निष्पन्नानां शतकोष्ठानां मध्यं कोष्ठचतुष्कं संत्यज्य, तद्बहिः पंक्तिः पंक्तिद्वयेन धार्याम्, तद्बहिः पंक्तिद्वये प्रागाद्यष्टदिक्षु क्रमेण प्रत्येकं पदचतुष्कं संत्यज्य तन्मध्यगैः कोष्ठैः पुनर्धिपीठं कल्पयेत् । तेन प्राग्दक्षिणभागयोः चतुर्विंशतिकलशस्थापनानि सिध्यन्ति । ततो वारुणभागे प्रागादिदिक्ष्वष्टासु दिक्षु प्रागादीशान्यान्तं प्रत्येकं कलशाष्टककोष्ठकल्पनं कल्पयेत् तेन वारुणभागे त्रिसप्ततिः कलशस्थापनस्थानानि संयोजयेत् । एकाष्टोत्तरशतानां कलशाष्टककोष्ठानां मध्यस्थितेष्वेतेषु कोष्ठेषु, मध्ये ऐन्द्रादीशान्यान्तं च, क्रमेण घृत-उष्णोदक-रत्नोदक-फलोदक -ओषधोदक -मार्जनोदक -गन्धोदक- कषायोदक -क्षीरोदक -

कलशानां, कुम्भोदकलशानामर्धविरचने उत्तमाधमकल्पनं स्यात् । तत्र यत्र द्रव्यकलशाः पंचविंशतिः, कुम्भोदकलशाः चतुर्विंशत्यधिकशतम् -तत्रैव एकोनपंचाशदधिकशतं कलशानुत्थापयेत् [११, १३१]।

३. १७. ९ उत्तमाधमकल्पनम् [दे. चि. ८]

उत्तममध्यमोपेतानाम् एकोनपंचाशदधिकशतकलशानां, सर्वेषां कुम्भोदकलशानां विनाकरणे, शेषाणां पंचविंशतिद्रव्यकलशानां स्थापने च उत्तमाधमकल्पनं लभते [११, १३७] । यथा योगमोचनादिस्नपने विस्तारे विस्तारस्यविधिवत्तुः सर्वं, संक्षेपे पंचविंशतिश्च कलशाः स्युः [११, १३७, १]।

३. १७. १० अष्टोत्तरशतकलशस्नपनम् [रेखाचित्रं पुस्तिकाभागे प्रकरणे-चित्रं द्रष्टव्यम्]

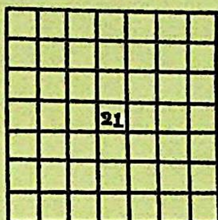
कलशस्थापनस्थानं ब्राह्म-दैव-मानुषभेदेन त्रिधा कृत्वा, ब्राह्मदैवयोरेकादशसूत्राणि प्राक्पश्चिमम्, एकादश सूत्राणि दक्षिणोत्तरं च पातयेत् । तेन निष्पन्नानामेकशतकोष्ठानां मध्यमं कोष्ठचतुष्कं संत्यज्य, तद्बहिः पङ्क्तिः पंक्तिद्वयेन पीठार्थम्, तद्बहिः पङ्क्तिद्वये प्राच्याद्यष्टदिक्षु क्रमेण प्रत्येकं पदचतुष्कं संत्यज्य सन्धयमौः कोष्ठैः पुष्पवीथीश्च कल्पयेत् । तेन ब्राह्मदैवभागयोः षट्पञ्चाशत्कलशस्थानानि संभवन्ति । ततो मानुषभागे प्राच्यादिदिक्कोणासु दिक्षु प्राच्यादीशान्यान्तं प्रत्येकं षट्पदकोष्ठरूपं कल्पयेत् येन मानुषभागे द्विपञ्चाशतिः कलशस्थापनस्थानानि संकेतयेत् । एवमष्टोत्तरशतानां कलशस्थापनकोष्ठानां महाभित्तिकोष्ठेषु कोष्ठेषु, मध्ये ऐन्द्रादीशान्यान्तं च, क्रमेण घृत-उष्णोदक-रत्नोदक-फलोदक-शीतोदक-मार्जनोदक-गन्धोदक-अक्षतोदक-यवोदक-

७. स्नपन – उत्तममध्यम – कलशाकलन – [Text-p.122,4]

१९.१३९

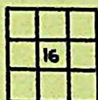
उ-

24

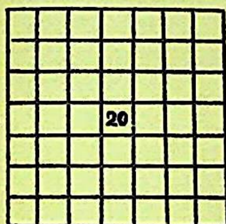
25

16

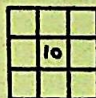
17

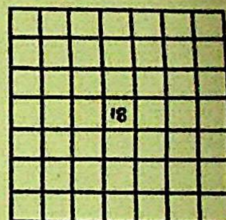
प-

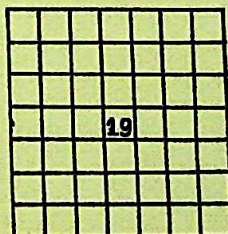
पू-

13

11

23

22

द

८. स्नपन - उत्तमाधम - कलशाकल्पन - [illegible]

११.१४०

उ-

24 21 25

15 16 17

7 8 9

प- 20 14 6 1 2 10 18 पू-

6 4 3

13 12 11

23 19 22

द-

पायस -दधि -शर्करा -क्षीर -शाल्यन्न -मधु -पंचगव्य -कृशरादिद्रव्याः, त्रिकोष्ठेषु, चतुर्दिक्कोष्ठेषु कुशोदकादयः -इत्येवमष्टोत्तरशतं वस्तून् कल्पयेत् [११, १३१ -३७]।

३. १७. ११ एकोनपंचाशद्वस्तुकलशस्थापनम् [दैवतविशेषपूजितकलशे [illegible] संशोधितम् ।

प्रागपरिगतं, दक्षिणोत्तरं च प्रत्येकं दशसूत्राणि निपात्य, मध्ये कोष्ठनवकं, प्रागादिदिक्षु प्रत्येकं पदषट्कं, कोणेषु चतुर्षु आग्नेयादीशान्त-पर्यन्तं कोष्ठचतुष्कं चेति एकोनपंचाशत्कोष्ठानि संरच्य चिह्नानि संपूर्णं मार्जयेत् । तदा [illegible] कोष्ठानां मध्ये त्रिषु [illegible] अष्टोत्तरशतकलशप्रकारेण सप्त दशद्रव्यकलशान्, त्रिकोष्ठेषु तानि च कुशोदकानां कल्पयेत् [११, १३८ -४१]।

३. १७. १२ पंचविंशतिकलशस्थापनम् [दे. वि. १]

एकोनपंचाशत्कोष्ठवस्तु(सू)त्राणि पातयित्वा मध्ये पदनवकं संरच्य, तद्बहिः परितः पंक्तिद्वयेन वा विभज्य, प्राच्यादिदिक्षु प्रत्येकं पदत्रयं आग्नेयादिकोणेषु चतुर्षु एकैकं च पदं संरच्य, चिह्नैर्बाह्यैः कल्पयेत् । पंचविंशतिकोष्ठकेषु संख्यानुक्रमेण [१-२५] अष्टोत्तरशतकलशस्थापनोक्तान् कुशादि-द्रव्यकलशान् स्थापय, त्रिकोष्ठेषु कुशोदकानामष्टौ च स्थापयेत् [११, १४२-४] पञ्चद्रव्यविनियोगे पातान्तरमप्यत्र प्रदर्शि [११, १४५-५१]। यथा -

मध्यमपदे मध्यादिदिगन्तं संख्यानुक्रमेण [१-९] कषायोदक-कुशोदक-अगुरुजल -चन्दनजल-कुशजल-कर्पूरजल [९] [illegible] -[illegible] -[illegible] कलशान्, बहिःपङ्क्त्यां पूर्वादिदिगन्तं क्रमेण [१०-२५]/संख्यानिर्देशं [illegible]- [illegible]-

सुवर्णजल -कुशजल -नागपुष्पगोरोचना-चम्पककुसुमजल -प्रियङ्गुजल -केसरजल -कालेयक-ग्रन्थिपर्णजल -मांसीजल -कर्पूरजल -शिलाजतुजल -मालकजल -देवदारुजल -गुग्गुलु-कलशांश्च स्थापयेदिति ।

३. १७. १३ <u>सप्तदशकलशस्नपनम्</u> [रे. चि. १०]

प्राक्पश्चिमं दक्षिणोत्तरं चाष्टौ सूत्राणि प्रत्येकं पातयित्वा, मध्ये कोष्ठनवकं, अष्टदिक्षु प्राच्यादिष्वेकैकं चैत्यपदकोष्ठानि -एवं सप्तदशकोष्ठानि संलेख्य, शिष्टानि परिपूर्णं मार्जयेत् । सप्तदशकोष्ठेष्वेतेषु द्रव्यपदकान् पूर्ववत् संस्थाप्य [प्रकरणानुरोधेन:] अङ्कमानुगुणं [१-१७] स्थापयेत् [१९, १७३-४]। अत्र, अधमाधमस्नपनस्य च स्नपनद्रव्यकल्पने प्रत्यासत्तिर्नोपलभ्यते । सप्तदशकोष्ठानां कल्पने तु सर्वत्र एव महान् भेदः । अत्र अधमाधमस्नपनार्थमपि रेखाचित्रं [९] पत्राप्रष्टव्यम् ।

३. १७. १४ <u>षोडशकलशस्नपनम्</u> [रे. चि. ११]

प्राक्पश्चिमं दक्षिणोत्तरं च पञ्चपञ्चसूत्राणि मध्यमं पदचतुष्कं संलेख्य, तत्परितः पङ्क्तिद्वयेन वीथीं कृत्वा, प्राच्यादिषु चतुर्दिक्षु प्रत्येकं पदद्वयं , आग्नेयादिकोणेषु प्रत्येकमेकैकं च पदं संलेख्य, शिष्टैर्वीथीं कल्पयेत् । एतेषु षोडशकोष्ठेषु अङ्कमानुरोधेन [१-१६] रत्नोदक -सौवर्णोदक -गन्धोदक-आज्य -- पायस -अक्षतजल -दधि -आमलक-पञ्चगव्य -क्षीर -आम्रजल -मार्जनजल -मधु -कषायजल -कुशजल -पञ्चकलशान् स्थापयेत् [१९,१७७-८१]

३. १७. १५ <u>द्वात्रिंशत्कलशस्नपनम्</u> [रे. चि. १२]

षोडशकलशोक्तवत् सूत्रपातं कृत्वा मध्ये पदचतुष्कं

९. स्नपन- पञ्चविंशतिकलश- कलशकल्पन -[Text-p.१२५,६]

२१·१६१-६-

उ-

15			16			17
		7	8	9		
प- 14		6	1	2		10 पू-
		5	4	3		
13			12			11

द-

१०. स्नपन- सप्तदशकलश - कलशकल्पन- [Text-p.१२६]

१९.१७२-४

उ-

15		16		17
	7	8	9	
प- 14	6	1	2	10 पू-
	5	4	3	
13		12		11

द-

संस्थाप्य, तत्परितः पंक्तिद्वयेन पदानि कृत्वा, तद्बहिः पंक्त्यां तु ऐन्द्राद्यैशान्यन्तमष्टौ
पदं संस्थाप्य, शिष्टैर्वीथिः प्रकल्पयेत् । नवकोष्ठेषु तेषु अंकक्रमानुरोधेन [१-१२]
रत्नोदक-शीतोदक - गन्धोदक -आज्य -पायस -दधि -शर्करा - क्षीर -आम्र-
रस - मधु -पंचगव्य -फलोदककलशान् स्थापयेत् [११, १८१-२] मध्यकुम्भे
पक्षान्तरं चात्र दृश्यते [११, १८३-७] यथा -

अंकक्रमानुरोधेन [१-१२] उष्णजल -कषायजल -पुष्पफल-
- तमालजल
जल- चन्दनजल -कुंकुमजल -नारिकेलजल/-मुक्ताजल - तैलजल - सुवर्णरजित -पञ्चामृत-
जल -सर्वरत्नजलान्वितेषु नवकोष्ठेषु प्रकल्पयेदिति ।

३. १७. १५ <u>नवकलशस्नपनम्</u> [दे. चि. १३]

प्रागुक्तवीथ्युपकारेण सूत्राणि पातयित्वा, मध्ये दिक्ष्व-
ष्टासु च प्रत्येकमेकं पदं संस्थाप्य, शिष्टैर्वीथिः प्रकल्पयेत् । तत्रनवकेऽस्मिन् अंक-
क्रमानुरोधेन [१-९] पायस -दधि -आज्य - क्षीर - आम्रफल - मधु -पंच-
गव्य -फलोदक - आरनालकलशान् स्थापयेत् [११, १८७,८] ।

३. १७. १६ <u>पंचकलशस्नपनम्</u> [दे. चि. १३]

प्रागुक्तवीथ्युपकारेण सूत्राणि पातयित्वा मध्ये,
ऐन्द्रादि दिक्चतुष्के चैकं पदं संस्थाप्य, शिष्टैः सर्वैरपि वीथीः प्रकल्प्य, पदपंचके-
- वज्रजल
ऽस्मिन् अंकक्रमानुरोधेन [१-५] मणिजल-प्रवालजल - मुक्ताजल/- वैडूर्यजलकलशान्,
यद्वा पंचगव्यकलशान् अथवा पंचामृतकलशान् [मधु -गुड - आज्य -दधि -क्षीर-
कलशान्] प्रकल्पयेत् [११, १८९-९१]

पञ्चकलशस्नपने योषाः कल्पनं भाष्यते । अत्र वैकल-

११. स्नपन- षोडशकलश- कलशकल्पन -[Text - p. १२६]

१९.१७६-८१.

उ-

13 | 14 15 | 16

प- 12 / 11 | 3 4 / 2 1 | 5 / 6 पू-

10 | 9 8 | 7

द-

१२. स्नपन - द्वादशकलश- कलशकल्पन-[Text - p. १२६,७]

१९.१८१-३

उ-

10 | 11 | 12

प- 9 | 3 4 / 2 1 | 5 पू-

8 | 7 | 6

द-

१३. स्नपन - नवकलश - कलशकल्पन - [Text - p. 127]

११. १८८,८

उ-

	7	8	9	
प-	6	1	2	पू-
	5	4	3	

द-

१४. स्नपन - पञ्चकलश - कलशकल्पन - [Text - p. 127]

११. १८९-९१

उ-

		5		
प-	4	1	2	पू-
		3		

द-

केनैव पंचगव्यस्नानयुतेन कालेन स्नपनं विधीयते [१९. १९२] बौधायना विकल्पना-भावादस्य रेखाविशेषः नोपदर्श्यते ।

सदैवकुम्भस्थापनादिनिमित्तस्य दोषनिरासार्थकस्य स्नपनस्य अष्टादश प्रभेदाः विष्वक्सेनसंहितायामुपलभ्यन्ते । स्नपनभेदनिर्देशे विष्वक्सेनसंहिता पारमेश्वरसंहितया ईश्वरसंहितया च विसदृशी , पाद्मसंहितया संवदति च । पारमेश्वरसंहितायां स्नपनं विस्तरेण वर्ण्यते । तत्र पर-अपरभेदेन विभक्ते स्नपने, परभेदे दश, अपरभेदे पञ्चाष्टकोपेते षड्विंशत् – इत्येवं षट्त्रिंशद् भेदा उपवर्ण्यन्ते [पा. [कि.] १४. २८ -२१३]। ईश्वरसंहितायां तु पारमेश्वरसंहितायां निर्दिश्यमाना भेदाः संगृहीताः । तत्र परभेदे दश , अपरभेदे, पारमेश्वरसंहितोक्तानां षड्विंशद्-भेदानां स्थाने नवैव भेदाः –इत्येवं नवदशभेदा उपदिश्यन्ते [ई. १७. २८-१११] पाद्मसंहितायां तु परस्परासमन्वयात्पूर्वैव कश्चन नूतनः पन्था निर्दिश्यते । तत्र पर-अपरयोः पन्थाः नैवोपदिश्यते । उत्तम –मध्यम –अधमभेदेन प्रथमतस्त्रैविध्यं, त्रिविध-स्यास्यास्य पुनः प्रत्येकमुत्तमादिभेदेन त्रैविध्यम्, तथा च स्नपनं नवविधमिति प्राधान्येन परिगण्यते [पाद्म [च.] ८.७, १८१] । स एवायं पन्था विष्वक्सेनसंहितया अनुस्रियते । एतेनैव क्रमेण विष्वक्सेनसंहिता स्नपनभेदान् प्रस्तौति प्रतीयते [विष्व. २२. १४,७. ११,६ ,७७-९]। पाद्मविष्वक्सेनसंहितयोरुपदिश्यमानः स्नपनप्रकारोऽयम् उपपन्नः सुस्पष्टश्च संदृश्यते ।

३. १८ सहस्रकलशस्नपनम्

सर्वपापविनाशकं विजयाभीष्टार्थं च सहस्रकलशस्नपनं विष्वक्सेनसंहितायां पारमेश्वरादिसंहितान्तरापेक्षया विलक्षणया रीत्या

कुम्भार्चने । यथा हि-

चतुःषष्टिहस्तायामयुते द्वात्रिंशद्धस्तविस्तारयुते च मण्डपे पूजार्थ निर्मातव्य कलशास्पदभूभागं ब्राह्म-दैव-मानुषात्मना त्रिधा विभजेत् । सहस्रकलश-कल्पनसंबन्धि बुद्धिसुखतार्थमर्पितं रेखाचित्रं पराकृष्टव्यमत्र पाठकैः ।

तत्र मध्यमे ब्राह्मभागे एकाशीतिकलशास्पदकोष्ठानि, दैवभागे प्रत्येकं सप्तदश कलशास्पदकोष्ठानि; मानुषभागे प्राच्याद्यष्टदिक्षु, प्राच्याद्यष्टदिक्षु, पूर्वाग्नेयान्तरालादुपदिक्ष्वष्टके चेति षोडशस्थानेषु प्रत्येकमेकोन-पंचाशत्कलशास्पदकोष्ठानि - इत्येवमेकाधिकसहस्रं कलशास्पदकोष्ठानि प्रकल्प्य तदनुगुणा वीथीश्च कल्पयेत् । विश्वामित्रसंहितायां सहस्रकलशस्थापने पात्रीयाणां कुम्भाणां संख्या न निर्दिश्यते । संहितान्तरे [ईश्वरपाद्मपरमसंहितादौ] तु कल्पनीयाः पंक्तयः पंचदश त्रिंशदिति निर्दिश्यते [ई. १५. २१८; पा. [क्रि.] १४. ३९७]। तथा वैवर्ध्य पञ्चदश त्रिंशत्कुम्भानि प्राक्पश्चिमं दक्षिणोत्तरं च प्रत्येकं पात्रीयाणि भवन्ति । तेन निष्पन्नानां पंचविंशत्यधिकनवशतकोष्ठ-नामु एकाधिकसहस्रं कोष्ठानि कलशस्थापने, शिष्टानि [चतुर्विंशत्यधिकसहस्रं कोष्ठानि] वीथीकल्पने च विनियुज्यन्ते । इत्थं मध्ये ब्राह्म भाग एकः, तं परितो दैवभागे अष्टौ, तं परितो मानुषभागे षोडश- इत्येवं सहस्रकलशस्थापने पंचविंशतिः कलशास्पदस्थानानि संभवन्ति [२०.८]।

तत्र ब्राह्मभागे नवात्रचिह्नीकृतानां कोष्ठानां मध्यमके मध्ये, ऐन्द्रादीशान्यान्तं प्रदक्षिणेन, घृत-उष्णोदक-रत्नोदक-फलोदक-क्षीरोदक-मार्जनोदक-गन्धोदक-अक्षतोदक-फलोदककलशाः, तद्बहिः प्राच्यादिचतुर्दिग्गतेषु नवाष्टचिह्नीकृतेषु कोष्ठेषु पूर्वादिक्रमेण, पाद्यकलश-अर्घ्यकलश-आचमनकलश-

पञ्चगव्यकलशाः, कोणगतेषु नवाग्रांकितेषु कोष्ठेषु आग्नेयादिक्रमेण क्षीर-दधि-मधु-कषायजलकलशाः, शिष्टेषु चतुःषष्टि-कोष्ठेषु शुद्धोदकलशाः -इत्येवं ब्रह्मभागे एकाशीतिकलशान् [द्रव्यकलशाः १७ + शुद्धोदकलशाः ६४] कल्पयेत् ।

दैवतभागगतेषु सप्तदशकलशान्यदकोष्ठयुतेषु अष्टासु स्थानेषु नवाग्र-चिह्नांकितानां कोष्ठानां, प्राच्यादिदिक्चतुष्क गतेषु चतुर्षु, प्राच्यादिक्रमेण, गन्धोदकजल-कुंकुमजल-कर्पूरजल-उशीरजलकलशाः, कोणेषु नवाग्रचिह्नितेषु चतुर्षु कोष्ठेषु, आग्नेयमारभ्य क्रमशः, विल्वैल-आमलकैल-सिद्धार्थैल-धन्वन्तरैलकलशाः, शिष्टेषु अष्टाविंशत्यधिकशतकोष्ठेषु शुद्धोदकलशाः -इत्येवं दैवतभागे षट्त्रिंशदधिकशतकलशान् [द्रव्यकलशाः ८ + शुद्धोदकलशाः १२८] स्थापयेत् ।

मानुषभागे पूर्वादिचतुर्दिक्षु एकोनपंचाशत्कोष्ठानां नवाग्रचिह्नित-कोष्ठेषु, पूर्वादिदक्षिणान्तं क्रमेण, गुडजल-इक्षुरस-नारिकेलजल-दाडिम्बादि-कलशाः, आग्नेयादिकोणेषु नवाग्रांकितेषु कोष्ठेषु, आग्नेयादीशान्यान्तं, मोच-चक्कलकलशाश्चत्वारः उपदिशन्ति, इन्द्रवरुणमध्यमारभ्य प्रदक्षिणक्रमेण नवाग्रचिह्नितेषु कोष्ठेषु, हिमतोय-शिलाम्भस्-तण्डुलजल-तिलजल-वृष्टितोय-पुष्पाम्भस्-सुवर्णाम्भस्-समुद्राम्भः कलशाः, शिष्टेषु अष्टषष्ट्यधिकसप्तशतकोष्ठेषु शुद्धोदकलशाः -इत्येवं मानुषभागे चतुरशीत्यधिकसप्तशतकलशान् [द्रव्यकलशाः- १६ + शुद्धोदकलशाः ७६८] कल्पयेत् ।

तदित्थं सहस्रकलशस्नपने द्रव्यकलशाः एकचत्वारिंशत् [१७ + ८ + १६] शुद्धोदकलशाः षष्ट्यधिकनवशत [६४ + १२८ + ७६८] मिति एकाधिकसहस्रं कलशाः कल्पनीयाः । स्नपनमिदं सहस्रकलशस्नपनमित्यभिधीयते [१०. ८-२८]।

विश्वामित्रसंहितायामुपवर्ण्यमानोऽयं सहस्रकलशस्नापनप्रकारः पारमेश्वरसंहितायां, ईश्वरसंहितायां, पाद्मसंहितायां वा नोपदृश्यते । तत्र हि ब्रह्मभागे पञ्चाशीतिः, दैवभागे चतुर्दिक्षु प्रत्येकमेकाशीतिः, विदिक्षु प्रत्येकमेकोनपंचाशत् -इत्येवं विंशत्यधिकपंचशतम्, मानुषभागे षोडशसु स्थानेषु प्रत्येकं पंचविंशतिः -इत्येवं चतुःशतम्, आहत्य एकाधिकसर्वकलशाः स्थापनीया इत्युपदिश्यते [पा. [क्रि] १४. ३४८-९८; ई १५. २१०-९; पाद्म [च.] १.१३-४]। एतेषु दैवभागे द्वादशाधिकपंचशतं, मानुषभागे चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं शुद्धोदककलशाश्च विश्वामित्रसंहितया संभवत्यासां विवादः, यतो हि स्थापनीया इत्युपदिश्यते । तथा च विश्वामित्रसंहितायां दैवभागे अष्टाविंशतिशतं शुद्धोदककलशाः मानुषभागे अष्टचत्वारिंशदधिकशतं शुद्धोदककलशाश्च स्थापनीया इति निर्दिश्यते । कलशानां स्थानव्यवस्थायां स्नपनद्रव्याणां च स्थानव्यत्ययः [विश्वामित्रसंहितापेक्षया] पारमेश्वरादिसंहितासु समुपदिश्यते ।

एवं पंचरात्रे लब्धप्रतिष्ठाभिः पारमेश्वर-ईश्वर-पाद्मसंहिताभिः सहस्रकलशस्नपने विवदन्ती विवदन्ती विश्वामित्रसंहिता विष्वक्सेनसंहिता वा मार्गदर्शिकेव भासते । विष्वक्सेनसंहितायां सहस्रकलशस्नपनं विश्वामित्रसंहितावदुपदिश्यते [विष्व. २२. ११४-३१] तथा च पंचरात्रे सहस्रकलशस्नपने पक्षद्वयमभ्युपगन्तव्यं भवति ।

२. ११. ० देवालयनिर्माणम्

परार्थयजनार्थकस्य देवालयनिर्माणस्य प्रकारः पंचरात्रसंहितासु विशिष्य निर्दिश्यते । तदंगतया शिल्पशास्त्रान्तर्गतं वास्तुविन्यासमपि यथाप्रदेशमुपदिश्यते । देवालयनिर्माणे पंचरात्रनिष्णातस्य आचार्यस्य, शिल्पशास्त्र-

धार्मिकः शिल्पिनः, शिल्पशास्त्रमनुपेतस्य यजमानस्य च सहयोगः मुख्यतामपेक्ष्यते । आलयनिर्माणे गुरुशिल्पिनोः सम्प्राधान्यमुपदिश्यते यतो हि प्रासादनिर्माणारम्भे गुरुं शिल्पिनं च यजमानः पूजयेदिति [२१, १२२] गुरुशिल्पिनोः पूजनं विधीयते । गुरुशिल्पिभ्यां निर्मीयमाणो देवालयः यजमानस्य ग्रामस्य च अभ्युदयनिःश्रेयसयोः साधक इति पाञ्चरात्रिणामभ्युपगमः [२१, २,३,१२२,३] ।

विषयाभिसंहितैषा प्रासादनिर्माणक्रमं, आलये प्रतिष्ठाप्यानां बिम्बानां लक्षणं, जीर्णानां बिम्बानामालयानां वा पुनरुज्जीवनप्रकारं च समासेन उपदिशति । यथा हि -

३. ११. १ प्रासादनिर्माणम्

प्रासादनिर्माणविषयके एकविंशाध्याये उपादानद्रव्यानुरोधेन प्रासादस्य उत्तम-मध्यम-अधम-क्षुद्रारचना विभजनं, आलयनिर्माणार्थं निर्दिष्टस्य भूभागस्य शोधनं, अष्टदिङ्निर्णयपूर्वकं निम्नपदार्चनं, बालालयनिर्माणं, आद्येष्टकान्यासः, आलयेषु तलसंख्याविवेकः, आकृतिभेदेन प्रासादस्य नागर-द्राविड-वेसर-भेदेन त्रिधाभावः, प्रथमादितलपञ्चतलान्तं स्थापनीयानां विभिन्नमूर्तीनां विवेचनं, देवालयं परितः पानीयशालादिकल्पनं, गर्भन्यासक्रमः -इत्येते प्रासादनिर्माणसम्बन्धिनः प्रधानांशाः संक्षेपेण व्याख्यायन्ते [२१, ४-१२१] ।

३. ११. २ बिम्बकल्पनम्

बिम्बनिर्माणविषयके द्वाविंशाध्याये, बिम्बनिर्माणे उपादानद्रव्यस्य मणि-शिला-लोहभेदेन त्रिविधत्वं, बिम्बार्थं शिलालक्षणं, आलयेषु प्रतिष्ठाप्यस्य स्थानक-आसन-शयनसंज्ञकैः स्थानविशेषैर्निर्मीयमाणस्य भूबेरस्य,

कर्मार्चादिवैलक्षण्यकथनं , मूर्धेष्टीकथनं विभिन्नप्रमाणविशेषाः –इत्येते विचाराः प्रस्तूयन्ते [२२.२ –३७]। पाञ्चरात्रसंहितान्तरसंवादेन बिम्बार्थकशिलासंग्रहणे शिलायाः वारुणी–आग्नेयी –माहेन्द्री –वायवीभेदेन चातुर्विध्यमुपवर्णयन्ती विश्वामित्रसंहिता प्राचीनानां मूर्धाभ्युपगमानुपदर्शयतीव [२२. ३,४]। अत्र निर्दिश्यमानं प्रतिमांगोपांगमानम् अपूर्णमिव भाति [२२.६१–७],यतो हि उत्तमदशतालानुरोधेन अधमदशतालानुरोधेन चेति द्विप्रकारमेव मानमत्रोपदिश्यते । तत्रापि अधमदशतालानुरोधि बिम्बांगोपांगमानमत्यल्पार्थमुपदृश्यते [२२. ६५ –७]। मध्यमदशतालानुरोधिनः प्रतिमांगोपांगमानस्य पुनरत्र नामापि न श्रूयते । पाद्म-संहितायां प्रतिमानाम् अंगोपांगमानम् उत्तमदशतालानुरोधेन, मध्यमदशतालानुरोधेन, अधमदशतालानुरोधेनेति त्रिधा उपदिश्यते [पाद्म [क्रि] २०.५ –२३ । भार्गव-संहिता च पाद्मसंहितावदेवाभिप्रैति [भार्ग. ४.१०–२१]। तथा च विश्वामित्रसंहि-तायां बिम्बांगोपांगमानं संक्षिप्तमिति वा, मध्यमदशतालानुरोधिमानपरो ग्रन्थ-भागः लुप्त इति वा अभ्युपगन्तव्यं भवति ।

३. ११. ३ जीर्णोद्धरणम्

बिम्बानां देवालयानां वा अंशतः कृत्स्नतो वा भिन्नानां जीर्णानां वा पुनरुद्धारणमनिवार्यमिति पंचरात्रसंहितासु बोध्यते । जीर्णानां बिम्बादीनां पुनरुद्धारप्रकारः विश्वामित्रसंहितायां समासेनोपवर्ण्यते । यथा हि-

स्वायंभुवानां दिव्यानाम् आर्षाणां मानुषाणां [अभिमानानां] च प्रतिमानां केनचित् कारणेन जीर्णौ, हेम्ना समादध्यात् [२३.२,३]। जीर्णोद्धारेऽस्मिन् जीर्णबिम्बगतां शक्तिम् अन्यत्र बिम्बे कुम्भे वा

आगारस्य जीर्णाङ्गं पुनः-प्रतिष्ठां वा कुर्यात्। चलसमाधानस्य बिम्बस्य त्यागः सर्वथा नोचितः, अचलसमाधानस्य पुनः भूमौ खनन खननं जलाधिवासं वा समुचितम् [२३. ६,७,१४]। पुनःप्रतिष्ठाकार्यस्य समाधानस्य वा समाप्तौ पूर्वमन्यत्रावस्थितं बिम्बं यथास्थानं निवेशयेत्।

जीर्णस्य भवनस्य वा प्रासादस्य पुनःसृष्टौ, तत्प्रासादगतं भगवन्तं जीर्णोद्धारावधि कल्पिते बालालये निवेश्य पूजयेत्, जीर्णोद्धारसमाप्तौ पुनस्तं यथास्थानं स्थापयित्वा अर्चयेत् [२३. १४]। बिम्बस्य आलयस्य वा पुनः प्रकल्पनं यथापूर्वमेव कार्यम् [२३. २०] -इत्येवं जीर्णोद्धारसंबन्धिनो मुख्यांशाः संग्रहेण <u>विष्वक्सेनसंहिता</u>यामुपवर्ण्यन्ते। बिम्बादिजीर्णोद्धारे <u>पाद्मसंहिता</u> विष्वक्सेनसंहितासमां दिशं दर्शयति [पाद्म [४.]१७]

२.२० पवित्रारोपणम्

आगमानुसारिषु देवालयेषु [वैष्णवेषु] सांवत्सरिकदोषनिवृत्तिप्रायश्चित्तात्मकः प्रतिवर्षं श्रावणभाद्रपदमासयोरन्यतरस्मिन् पवित्रारोपणसंज्ञकः कश्चन उत्सवः समाचर्यते [२४.३ -४,५१,२]। उत्सवेऽस्मिन् कार्पाससूत्रनिर्मितैः कौशेयसूत्रनिर्मितैर्वा पवित्रैः देवालयगतानि मूलार्चादिबिम्बानि अलंक्रियन्ते [२४. ८३-६]। बिम्बेष्वारोपितानि च तानि पवित्राणि तत्तद्बिम्बादौ त्रिरात्रं, पंचरात्रं, सप्तरात्रं वा यथाप्रदेशं रक्ष्यन्ते। त्रिरात्रस्य पंचरात्रस्य सप्तरात्रस्य वा विरतौ तानि पवित्राणि बिम्बादिभ्योऽवरोप्यन्ते, आचार्याय दीयन्ते [२४. १७,८]। अनेन पवित्रारोपणेन देवालये मन्त्रक्रियादिलोपप्रयुक्ता दोषाः शाम्यन्तीति पंचरात्रागमः।

विस्तरेण पवित्रारोपणमुपदिशन्ती विश्वामित्रसंहिता मूर्तेरादि-देहेषु आरोपणीयानां प्रमाणं -गन्ध-अंकार-उत्तम-मध्यम-अधम-किरीट-श्रीवत्स-कौस्तुभ-वनमालादिभिः प्रथितानां पवित्राणां निर्माण प्रकारं [२४. २२ -३३], पीठादिदेवमूर्तिभ्यः विनियोज्यानां पवित्राणां प्रकमनक्रमं [२४. ३३-४४], पवित्राधिवासादिकार्यकलापं, मण्डलादिविम्बमूर्तिभ्यः पवित्रारोपण-प्रकारं, विम्बेभ्योऽवतारितानां पवित्राणां विनियोगक्रमं [२४.५७ -६०] -इत्येवं पवित्रारोपणसंबन्धिनो विचारान् सुस्पष्टमुपवर्णयति । पाद्मसंहिता-यामुपदिश्यमानः पवित्रारोपणप्रकारो [च. १४. ३३ -११८] विश्वामित्रसंहिता-संवादी संलक्ष्यते ।

३. २१ <u>कह्लारकुसुमार्चनम्</u>

आलयेषु वसन्ते, शरदि, ज्येष्ठ -श्रावण-पुष्य-फाल्गुनमासेषु वा यजमानाभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं कह्लारकुसुमार्चनं विधीयते [२५.३१-४]। अस्मिन् उत्सवे भगवान् कह्लारमालाभिर्विभूष्य संपूज्यते । अनेन गुरुतराणि ब्रह्महत्यादीनि पापानि निवर्तन्ते, आयुरारोग्यादिकं वर्धते, लक्ष्मीको भगवान् सुतरां तुष्यतीति पंचरात्रिणां प्रतीतिः [२५.२०-३]।

पुरा विप्रविदलनोद्योगसंभावितं पापम् अभवत्; अनेन कह्लार-कुसुमार्चनेन निरस्य पूतात्मा बभूवेति [२५.३-२४], एतत्संहितोपदेष्टा वसिष्ठा-नुमतो ब्रह्मर्षिर्विश्वामित्रः स्वसैवाभिवृद्धये भगवन्तं विधिवत् कह्लारकुसुमैरभ्यर्च्य स्वाभीष्टमवापेति ~~।२५.३-२४ ।, अथ~~ [२५. २६-३०] इत्येतिहासिकोपाख्यान-माध्यमेन कह्लारकुसुमार्चनमहिमा <u>विश्वामित्रसंहिता</u>यां प्रस्तूयते । संहितान्तरे

स्वेवमेषिता विशेषाख्यानान्तरा कह्लारकुसुमार्चनप्रभृति नोपदृश्यते । अत्रोपलभ्यमानः पुनः केवलान्तो [२५.३-१४] पाञ्चरात्रिकाचार्येण पुनः केवलान्तेन [पा. रा. I ६०. ४-२२, ६१. १-२६] संवादः संलक्ष्यते । यत्र वृत्तान्तः पांचरात्रसंप्रदायस्य प्राचीनताबोधनार्थं विनेयोन्मुखीकरणार्थं वा संयोजित इव भाति ।

कह्लारकुसुमार्चनप्रकरणेऽस्मिन् अंकुरार्पण -कह्लारकुसुमाहरण-प्रवर्तनादिविधेयानुरोधेन कह्लारमालिकानिर्माण -कौतुकबन्धन -चतुःस्थानार्चनप्रभृतयः कार्यकलापा विस्तरेणोपवर्ण्यन्ते [२५.३४-१७७] पाद्मसंहितायां स्वेवम् कह्लारकुसुमार्चनं श्लोकद्वयेनैव कीर्त्यते [च. १४. १७,८]।

३. २२ दमनारोपणम्

दमनकपुष्पमेतत् चैत्रे वैशाखे वा शुक्लद्वादश्यां पूर्णिमायां वा विधीयते च [२६. २,३]। उत्सवेऽस्मिन् दमनकमालाभिर्भगवदर्चनं प्रधानम् । विधिवदनुष्ठितेनानेन कामानः सकलसंपूर्णतो भवेत्, पितृणामपि, मोक्षं वा गच्छत्यादिति पांचरात्रमुपदिशति [२६. ८९-९१]।

दमनारोपणं विश्वामित्रसंहिता विस्तरेणोपवर्णयति । षड्विंशेऽध्याये दमनारोपणाभिधानाम् अंकुरार्पण - दमनकसंग्रहण -दमनमालिकाकल्पन -कौतुकबन्धन -कुम्भादिचतुःस्थानार्चनादीनां क्रियाविशेषाः सुस्पष्टमुपदिश्यन्ते [२६. ४-८८]। कह्लारकुसुमार्चनवद् दमनकपूजनं च संहितान्तरे विस्तरेण नोपवर्ण्यते । पाद्मसंहितायां पवित्रारोपणप्रकरणे दमनारोपणं श्लोकद्वयेनैवोपदृश्यते [पाद्म [च.]१४.१४-६]। तथा च कह्लारकुसुमार्चनदमनारोपणयोर्विस्तरेणोपवर्णनं विश्वामित्रसंहितामन्तरा संहितान्तरे न सुलभमिति वक्तुं शक्यते ।

३. २३ प्रायश्चित्तम्

प्राक्कर्मोपार्जितस्य दुरितस्य निराकरणार्थं करणीयः कर्मविशेषः प्रायश्चित्तमित्यभिधीयते । पंचरात्रे प्रायश्चित्तशब्दः

नैमित्तिकानां नित्यानां कर्मणां भगवन् हरे ।
आराधनानां वैकल्ये लोपे वा प्रायश्चित्तम् ॥
तस्य चित्तं समाधानमिति निर्वचनक्रिया ।
[पाद्म [च] १८, १,२]

प्रायः पापमुदः स्याच्चित्तं तन्नाशकारणम् ।
[वि.सं.३३.३]

इति द्विधा निरुच्यते ।

यद्यपि सांवत्सरिकदोषोपशमनार्थं पवित्रारोपणाख्यं प्रायश्चित्तं प्रागुपन्यस्तं तथापि आराधनादिदोषविशेषेभ्यः संभाव्यमानानां दुरितानां निराकरणार्थमिह प्रायश्चित्तविशेषाः पुनरुपदिश्यन्ते । पंचरात्रे क्वचित् प्रायश्चित्तं विस्तरेण, क्वचित् संग्रहेण च निर्दिश्यते । जयाख्य-प्रश्नादिसंहितासु विस्तरेण पाद्म-विष्वक्सेनसंहितादिषु समासेन – इत्येवं प्रायश्चित्तं पंचरात्रसंहितासु द्विधा विधीयते ।

विष्वक्सेनसंहितायां प्रायश्चित्तविषयके सप्तत्रिंशे अध्याये आराधनादि विभिन्नप्रकारकर्मस्थलेषु कार्यविशेषेषु अनुष्ठातव्यानां प्रायश्चित्तविशेषाणां संग्रहेण विवेचनं क्रियते [७.२ –४०]। अतस्तत्र प्रायश्चित्तविधिः संक्षिप्तः सन् सुलभप्रयोगः संलक्ष्यते । प्रायश्चित्तानां यथोक्तानामनुष्ठानेन सर्व-दुरितानां निरासम् ऐहिकं, परमपदावाप्तिलक्षणम् आमुष्मिकं च फलं सिध्यतीति

पांचरात्रिणां विश्वासः [२७, ५१]।

३. २४ पाद्मविश्वामित्रसंहितयोः संबंधः

एतावता पदार्थचयसंबन्धिषु आगमनिर्माणादिप्रायश्चि-त्तान्तेषु प्रतिपाद्यविषयेषु विश्वामित्रसंहिता विविध पाद्मसंहितां अनुसरति इति प्रदर्शितम्। अधुना पुनरत्र पाद्मविश्वामित्रसंहितयोः सम्बन्धमधिकृत्य समासेनैतत् प्रस्तूयते।

आगमार्थे पांचरात्रिकैः प्रमाणत्वेन अभ्युपगम्यमानायां ज्ञानादिपादचतुष्कोपेतायां पाद्मसंहितायां विस्तरेण प्रतिपाद्यमानाः सर्वेऽपि विषयाः संक्षेपेण विश्वामित्रसंहितायामुपवर्ण्यन्ते। ज्ञानादिपादविभागहीनायां विश्वामित्रसंहितायां प्रथमादिपंचाध्यायेषु पंचाध्यायेषु ज्ञानपादगता सूक्ष्मसृष्ट्या-दयः निरूपिताः अथ दशमाध्याये [भूतशुद्धिप्रकरणे] योगपादसंबन्धिनो विषयाः विग्रहप्रतिष्ठादिविषयकेषु चतुर्दश-एकविंश-द्वाविंशाध्यायेषु क्रियापादविषयकाः क्रियापादोक्ताः क्रियाविशेषाः अवशिष्टेषु अष्टादशसु अध्यायेषु दीक्षाद्या-राधनान्ताः चर्यापादगोचराः चर्याविशेषाश्चेति पाद्मसंहितायाः पादचतुष्के उपदिश्यमानाः पंचरात्रसिद्धान्ताः नातिसूक्ष्मं न वा अतिविस्तरं स्पष्टीक्रियन्ते। क्वचित् पाद्मविश्वामित्रसंहितयोर्न केवलमभिप्रायसंवादः, अपि तु पदसमूहेऽपि अभिन्नता संलक्ष्यते। विश्वामित्रसंहितायाः संहितान्तरसंवादमुपदर्शयितुं शोध-लेखस्यास्य अन्तेऽपरिशिष्टरूपेण संयोजितानां श्लोकानां परिशीलनेन पाद्मविश्वा-मित्रसंहितयोः पारस्परिकः संबन्धः सुस्पष्टो भासते। तथा च सहस्रकलशस्नपनादौ क्वचित् विवादं, मुद्राप्रदर्शनादौ स्पष्टतां च पाद्मसंहितापेक्षया प्रदर्शयन्ती

सेयं विश्वामित्रसंहिता पदार्थज्ञानजिज्ञासुभ्यः साधकेभ्यः पंचरात्रसिद्धान्तान् सुस्पष्टमुपदिशन्ती पंचरात्रे अनितरसाधारणं स्थानमधितिष्ठतीति निःसंशयम् ।

इतीत्थं पंचरात्रमहाम्भोधिमुद्धरन्निर्मितं सिद्धान्तामृतं मथित-पंचरात्रमहाम्भोनिधिना विश्वामित्रेण कारुण्यादोपकल्पितं सत् विश्वामित्रसंहिता ख्यात्या महीयते ।

चतुर्थोऽध्यायः

।

।

।

।

वेदपंचरात्रयोः संबन्धः

चतुर्थोऽध्यायः

४ . . . . वेदपंचरात्रयोः संबन्धः

४.१ पंचरात्रे वैदिकप्रभावः

वेदाध्ययनेऽधिकाररहितानां स्त्रीणाम् अनुलोमशूद्राणां च दीक्षादौ अधिकारमुपकल्पयति पंचरात्रमित्यतः केचित् शंकराचार्यादिनः पंचरात्रमवैदिकमाचक्षते । परं तु , विमर्शकास्तत्र न पश्यन्ति उपपत्तिं यतो हि पंचरात्रं वैदिकतान्त्रिकसम्प्रदायात्मकं लक्ष्यते । तदधिकृत्यात्र समासतः किंचिद् विचार्यते ।

भारतीयवाङ्मये विविध्य आध्यात्मिकग्रन्थजाते वेदानां प्रभावः सुस्पष्टमुपलभ्यते । तदाध्यात्मिकोन्नतिसाधके पंचरात्रे वेदानां प्रभाव अनिवार्य एवापतति । अन्यागमादिष्विव पंचरात्रे तान्त्रिकः प्रभावश्च अनिवार्यतया अंतर्गभवति । पंचरात्रे तान्त्रिकक्रियाकलापानां समावेशेऽपि वैदिकानां मन्त्राणां विनियोगो न हीयते । आत्मार्चनाङ्गभूता उपचारार्पणकल्पनादिक्रियाः पंचरात्रे वेदोक्तैरेव मन्त्रैः विधीयन्ते । वेदार्थानवगाहमानानां मानवानां वेदार्थसारावबोधकर्तृमुपकल्पयितुं हि पंचरात्रस्य प्रवृत्तिः । अतएव किल भगवान् विधातारं प्रति –

> वेदार्थसारसर्वस्वं मम प्रीतिकरं शुभम् ।
> पंचरात्राख्यमतुलं वदामि शृणुष्व मे ॥

[१. ७७] इति ।

अतो वेदार्थप्रबोधके पंचरात्रे वैदिका अंशा अन्तर्भवन्ते । अन्यथा पाञ्चरात्रस्य

प्रामाण्यं कथं वा सिध्येत् ?

पंचरात्रे वैदिकानां तान्त्रिकाणां च मन्त्राणां समावेशः दृश्यते । अष्टाक्षर-द्वादशाक्षरप्रमुखाः तान्त्रिका मन्त्राः यथा, पुरुषसूक्त-श्रीसूक्त-प्रमुखाश्च वेदमन्त्रा अप्यत्र च पंचरात्रे विनियुज्यन्ते । तथा च पंचरात्रे वैदिकतान्त्रिकयोः कार्ययोः समानं प्राबल्यमिति वक्तुं शक्यते ।

पंचरात्रे विनियुज्यमाना वैदिकमन्त्राः प्रायेण ब्राह्मणैर्नित्यकर्मानुष्ठानादौ विनियुज्यमाना एव । ते च मन्त्राः भगवदाराधनांगैः कार्यविशेषैः सुतरां संयोज्यन्ते । स्वामीकृष्णमाचार्येण पंचरात्रतन्त्रान्तर्गतां <u>विष्वक्सेनसंहिता</u>माधृत्य पंचरात्रे वैदिकमन्त्राणां[1] विनियोगं, तद्द्वारा पंचरात्रे वैदिकप्रभावं चाधिकृत्य ईषत् प्रस्तूयते ।

<u>विष्वक्सेनसंहितायां</u> मन्त्रोद्धारप्रकरणे अग्निप्राकारप्रभृतिभिः संज्ञाविशेषैरंकिता अष्टाविंशतिस्तान्त्रिका मन्त्रा उपदिश्यन्ते, येषां च भूतशुद्ध्यादिकार्यविशेषेषु निर्दिश्यते विनियोगः । स्थापनोपचारादिषु निर्दिश्यमानविनियोगा वैदिका मन्त्राः पश्चादुपदिश्यन्ते एकचत्वारिंशत् । एषु द्वात्रिंशन्मन्त्राः ऋग्वेदगता यजुर्वेदगता वा पंचरात्रं प्राप्ता इत्यूह्यते । पांचरात्रिका हि प्रायेण यजुर्वेदानुयायिनः । शिष्टानामष्टौ यजुर्वेदस्य [तैत्तिरीयसंहितायां द्वौ, वाजसनेयिसंहितायां चत्वारः, तैत्तिरीयारण्यके द्वौ] एकः अथर्ववेदस्य -इत्येवं संहितायामस्यां यथास्थानं वैदिका मन्त्रा क्रिया विशेषविनियोगाय उपदिश्यन्ते । अस्माभिः <u>विष्वक्सेनसंहिता</u>गतानां तान्त्रिकाणां वैदिकानां च मन्त्राणां सूचीपत्रं

---

1 On this question cf. ~~Mme.~~ Helene BRUNNER-LACHAUX, <u>Introduction</u> [p V f] to <u>सोमशम्भुपद्धति</u> [Pondichery, 1963]. Also cf. S.K.DE, "Pāñcarātra and the Upanishads", <u>Ind. Hist. Quart.</u> IX, p. 648, and, K.C. VARADACHARI, loc. cit.

पुष्टिरस्य द्वितीयभागस्यान्ते संयोजितम् । तस्य परिशीलनेन पंचरात्रे वैदिक तान्त्रिक-स्मृत्योः प्रामाण्यनिर्धारणे बाधका: सन्तुरिति दृढो मे विश्वासः ।

पंचरात्रे भगवदाराधने विनियुज्यमाना वैदिका मन्त्राः आराधनाङ्ग-कार्याणां गौरवमुत्पादयन्तः पंचरात्रस्यापि गरिमाणमभिवर्धयन्ति । दिङ्मात्र-मत्रोदाह्रियते ।

नित्याराधने उपचारार्पणे पादुकासमर्पणे [१०. १३६], उत्सवाङ्ग-ध्वजारोपणे [१८. ३१], स्नपने [१९. ६३], पवित्रारोपणे च [२४.७२, ८५] विनियुज्यमानां ऋचमेतामवलोकयामः ।

इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।
समूळ्हमस्य पांसुरे ॥

[ऋ. १. २२. १७]

इत्ययं ऋङ्मन्त्रः पंचरात्रे प्रयुक्तचरः । अस्यार्थः बहुभिर्बहुधा प्रतिपादितः । तथा हि -

भाष्यकारेण स्कन्दस्वामिमहोदयेन विष्णुदेवताकोऽयं मन्त्रः वासु-देवपरः आदित्यपरश्च सन् व्याख्यायते । तस्यार्थ सारः-

विष्णुर्वासुदेवः त्रिविक्रमावतारे पांसुमति देशे इव त्रिषु पृथिवी-अन्तरिक्ष-द्युलोकेषु, समारोहण-विष्णुपद-गयशिरःसंज्ञकेषु वा स्थानेषु आत्मीयं पदं निदधे । अनेन प्रकारेण भगवान् इदं सर्वं विक्रान्तवान् इति वासु-देवपरोऽर्थः ।

आदित्यपरत्वे, विष्णुरादित्यः पांसुप्रदेशे उदयगिरि -

नभोभाग – अस्तभिर्धिरोधकेषु स्थानेषु त्रेधा पदं सम्यक् प्रतिष्ठापितवान् । यथा, अग्न्यात्मना पृथिव्यां, वैद्युतात्मना अन्तरिक्षे, आदित्यात्मना दिवि – इत्येवं त्रेधा पदं निदधे । तत्र अन्तरिक्षगतं वैद्युतात्मकं पदं धर्म्यं सत् न दृश्यते । एवं विष्णुरादित्यः इदं सर्वम् अन्तरतः विचक्रमे इति ।

तथा व्याख्याकारो वेङ्कटमाधवस्तु अत्रमेनं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । तत्रायम् –

विष्णुः त्रेधा पदं निधाय त्रैलोक्यमिदं विचक्रमे । पांसुरे तस्य पदे त्रैलोक्यं संगतमिति ।

भाष्यकारः सायणाचार्यः पुनः प्रकारान्तरेण मन्त्रमेनं विवृणोति । तस्य स्वयं भावः –

विष्णुः त्रिविक्रमावतारधारी स्वकीयं पादं त्रिभिः प्रकारैः प्रतिष्ठापितवान् । प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य विशेषेण क्रमणं कृतवान् । विष्णोः धूलियुक्ते पादस्थाने इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतमिति ।

वृत्तिकारो मुद्गलभट्टाचार्यस्तु, मन्त्रमिमं प्रकारभेदेन व्याकरोति । तस्य भावस्तु –

विष्णुः परमेश्वरः त्रेधा स्वकीयं पादं प्रतिष्ठाप्य विशेषेण क्रमं कृतवान् । अस्य विष्णोः पादस्थाने इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतमिति ।

मन्त्रोऽयं पादुकार्पणे, वाहनारोपणे, स्नपने, पवित्रारोपणे च भगवतो महिमानमवगमयन् पादुकार्पणादिकार्येषु प्रकाशमानोऽस्ति । तथा च वेदाद्भुतोऽयं मन्त्रः पंचरात्रागमकार्यविशेषेषु नितरां युज्यते । मन्त्रान्तराणि

वैष्णवेषु सत्कार्येषु नितरां योग्यमर्हन्ति । अत्र स्नपने विनियुज्यमानं मन्त्रमेकं [१७.६१,१२१;२०.२१] परिशीलयामः ।

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः ।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥

[ऋ. १. ९०.६]

इत्ययेण मन्त्रः मधुना भगवत्स्नापने विनियुज्यते । अत्र हि यजमानस्य कर्मसाफल्यम् आशासानेन साधकेन आत्मनश्च ईप्सितमाशास्यते । अस्यार्थो भाष्यकाराभ्यां द्विधा प्रतिपाद्यते । तत्र स्कन्दस्वामिमाधवकृतस्य भाष्यस्य सारः "वाताः यज्ञं कामयमानस्य मम प्रयोजनाय मधुरसं वृष्टिलक्षणमुदकं वर्षन्तु । नद्यश्च मधुरसमुदकं क्षरन्तु । अस्माकमोषधयो मधुमत्यः सन्तु" इति । सायणाचार्यरचितस्य भाष्यस्य सारस्तु " यज्ञकामाय यजमानाय वायवो माधुर्योपेतं कर्मफलं प्रयच्छन्ति, नद्यः समुद्रा वा माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं क्षरन्ति । एवमस्माकम् ओषधयः माधुर्योपेताः सन्तु: सन्तु " इति । वेङ्कटमाधवकृतायां व्याख्यायां तु " सत्यकामाय वाताः मधु क्षरन्ति , सत्यविदेऽस्मै सरितः मधु क्षरन्ति । अस्माकं कृते ओषधयो मधुमत्यो भवन्तु" इत्यभिधीयते । मुद्गलकृता टीका सायणभाष्यानुसारिणी दृश्यते । एवं च मन्त्रोऽयं लोककल्याणार्थी सन् स्नपनकर्मणि सुतरां युज्यते ।

इत्थं वेदार्थानामवलम्बने पाञ्चरात्रे पदार्थभावनाभिकार्थविनियोगितया उपदिश्यमाना वैदिका मन्त्राः सत्कार्येषु संगच्छन्ते । तथा ते पाञ्चरात्रशास्त्रस्य गौरवं प्रामाण्यं च दृढीकुर्वन्ति । एवं वेदैः सह पाञ्चरात्रस्य भेदाभावात् संबन्धो

दृश्यते ।

पांचरात्रग्रन्थानां तन्त्रसंज्ञां गणयद्भिः पांचरात्रिकैः

सर्वेऽर्था येन तन्यन्ते त्रायन्ते च भयाज्जनाः ।
इति तन्त्रस्य तन्त्रत्वं तन्त्रज्ञाः परिचक्षते ॥
[कि. २. १०,१] इति
ततो [2] विपुलमर्थानं मन्त्रप्रतिष्ठाभियोजनम् ॥
+ + + +
त्राणं च कुरुते यस्मात् तस्मात् तन्त्रमितीरितम् ॥
[पि. सं. अ. १. ८३,४]

इति च निर्दिश्यमाना तन्त्रपदनिरुक्तिः पांचरात्रस्य जनसामान्यतारकत्वमवगमयति न पुनरवैदिकत्वमिति सर्वथा पांचरात्रस्य वेदमार्गानुसारित्वं सुप्रतिष्ठितम् । स्त्रीणां शूद्राणां चाध्ययनाधिकारानुकूलयति पांचरात्रेऽस्मिन् अग्निकार्यादिकार्यविशेषेषु द्वादशाक्षरादीनां मन्त्राणां विनियोगः लक्ष्यमाणः पुनरस्य तान्त्रत्वं तान्त्रिकेष्वपि आदरं इत्यत्र विनिमयको भवति । तान्त्रिका मुद्रादर्शनादयः कार्यविशेषास्तत्र तत्रोपकारकाः लक्ष्यन्ते । पंचगव्ययोजनक्रमनिर्देशावसरे [११.१०२] गव्यानामाज्यादीनां ग्रहणे वैदिका मन्त्राः प्रयोक्तव्या इति, गव्यानां योजने पंचोपनिषन्मन्त्रोऽपि प्रयुज्यत इति निर्दिशति पांचरात्रे न केवलं वैदिकानामेव, परं तु तान्त्रिकाणामपि दृश्यते समानोऽवकाशः । सदेवं पांचरात्रं वैदिकतान्त्रिकक्रियासमवायेन प्रवृत्तमनुदृश्यते । तथा च वेदपांचरात्रयोरेकविषयार्थः संबन्ध इत्यवगन्तिव्येन ॥

---

२ तनोति विपुलं ज्ञानम् [?]

पंचमोऽध्याय:

0
ठ
ठ
0
ठ
ठ
0

भाषावैलक्षण्यम्

पंचमोऽध्यायः

५. . . . . भाषावैलक्षण्यम्

५.१.० पांचरात्रिकभाषावैशिष्ट्यम्

पांचरात्रसंहितासु माध्यम [Medium] त्वेन स्वीकृता संस्कृतभाषा अन्वर्थाभिधानेति वक्तुं न शक्यते। पांचरात्रिकाणां संस्कृतभाषा अव्युत्पन्नानामर्चकादीनां हस्तक्षेपेण कलुषिता संलक्ष्यते। क्वचित् देवशब्दानामन्यार्थभावः, क्वचिद् विवक्षितार्थप्रतिपादने असमर्थानां पदानां संयोजनम् -इत्येवंविधं वैलक्षण्यं पांचरात्रिकसंस्कृते दृष्टिपथमायाति। प्रतिपादनमात्रपर्यवसायिभिः भाषाशुद्धौ यत्न एव न कृतः। तथा च कतिपये भाषादोषाः अनिवार्यतया यथाकथं पंचरात्रसंहितासु समभावकाशं लभन्ते। तेऽत्र विष्वक्सेनसंहिताधारेण प्रस्तूयन्ते। तथा हि -

अष्टोत्तरशतसंहितानामन्यतमायाम् अस्यां विष्वक्सेनसंहितायां संहितान्तरापेक्षया शुद्धा भाषा दृश्यते। क्वचित् कतिपये दोषाः संलक्ष्यन्त एव। संहितायामस्यां क्वचित् पदानां वैरूप्यं, क्वचिदसमर्थानां पदानां प्रयोगः, क्वचित् पदानां पौनरुक्त्यम्, क्वचित् पदानां विपर्यस्तोऽन्वयः, क्वचित् पदानां लिंगविभक्तिविपरिणामः, क्वचित् सन्धिदोषः, क्वचित् कृदन्तनियमातिक्रमः, क्वचिदकाण्डे तद्धितान्तपदप्रयोगः, क्वचित् समासनियमोल्लंघनम्, क्वचिदविहितलिङ्गप्रयोगः, ~~[illegible]~~, क्वचिद् धातूनां पदविपर्यासः, क्वचिद्धातूनामिड्विपर्ययः, क्वचित् णिजन्तस्थाने केवलस्य धातोः प्रयोगः, क्वचिल्लकारार्थविस्मरणम्, क्वचित् कारकनियमानां शिथिलीकरणं, क्वचिद् धात्वर्थविपर्यासः, क्वचिच्च छन्दोनियमातिक्रमः -इत्येते दोषाः दृष्टिपथमायान्ति।

तानधिकृत्यात्रैकादिविचार्यते । यथा हि-

४.१.१ पदानां वैरूप्यम्

संहितायामस्यां क्वचित् पदानां वैरूप्यमुपलभ्यते । संख्यावाचकानि पदानि भिन्नरूपाणि दृश्यन्ते, सर्वादिगणे पठितानां सर्वनामकार्याणि क्वचिन्न क्रियन्ते, क्वचित् सर्वादौ अपठितानां सर्वनामकार्याण्युपलभ्यन्ते तुमन्तनिष्पत्तिः अपि क्वचिदपाणिनीया दृश्यते । यथा -

१ पंचविंशतिर्वैः [२७. ३८]

२ विश्वाय विश्वरूपाय [२२. १२]

३ द्वादशानि पुरुर्द्विः [१८. १२१]

४ विहीने कुसुमे चैव [२७.४३] इत्यत्र ।

अत्र यथाक्रमं पंचविंशत्सादृश्येन पंचविंशदिति, रामशब्दसादृश्येन विश्वाय इति, फलशब्दसादृश्येन द्वादशानीति च प्रयोगः संलक्ष्यते । "पंचविंशत्" इत्यस्य स्थाने पंचविंशतिपदप्रयोगः समीचीनः । सर्वनामवाचकाद् विश्वशब्दात् चतुर्थ्येकवचने,

सर्वनाम्नः स्मै [अ. सू. ७. १. १४]

इत्यनेन ङे प्रत्ययस्य स्मै-आदेशे, विश्वस्मै इति रूपं निष्पद्यते । द्वादशन्-शब्दस्य

ष्णान्ता षट् [अ. सू. १. १. २४]

इत्यनेन षट्संज्ञायां,

षड्भ्यो लुक् [अ. सू. ७. १. २२]

इत्यनेन जश्शसोर्लोपे, द्वादश इति रूपं निष्पद्यते । इन्द्रात् कुसुमशब्दात्

परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः [पा. सू. २. ४. २६] इत्यनेन पुँल्लिङ्गात्, द्वन्द्वप्रयुक्ते लिङ्गने कुक्कुटौ इति रूपं निष्पद्यते। तस्मात्

यस्य च भावेन भावलक्षणम् [पा. सू. २. ३. ३७] इत्यनेन सप्तमी विभक्तौ " कुक्कुटयोर्विलीनयोः " इति भाष्यम्। तथा एतेषु वाक्येषु पदानां वैरूप्यं सिध्यति।

४. १. २ <u>असमर्थपदप्रयोगः</u>

विवक्षितार्थनिर्देशे असमर्थानि कतिचित् पदान्यत्र प्रयुज्यन्ते। `विशेषतः` इत्यस्मिन् अर्थे सविशेषम् इति, `खण्डोत्खण्ड`मित्यर्थे खण्डशमिति, `उपधान-चतुष्टयेन सहितैः` इत्यर्थे सोपधानचतुष्टयैरिति, `क्रीत्वा` इत्यस्मिन्नर्थे विक्रीय इति, `गणिका` इत्यस्मिन्नर्थे सरित इति, द्विवस्त्रार्थे युतमिति च विवक्षि-तार्थप्रतिपादने असमर्थानां पदानां प्रयोगोऽत्र संदृश्यते। यथा

१ धैर्येऽपि सविशेषतः [१५. ८२]
बुद्धिर्वै सविशेषतः [१८. १३५]
प्रमाणं सविशेषतः [२२. २२]
२ जघ्ना खण्डशं दारान् [१७. २४४]
कुर्मोत्खण्डकैर्दैवम् [१८. २४]
पृथक् पृथक् खण्डशम् [१८. १६०]
३ सोपधान चतुष्टयैः [१६. ३४]
४ विक्रीयानीतवान् मार्गे [२४. १३]
५ गर्भयित्वा च सरितः [१४. ३१]
६ भद्रा णियुतं पश्यात् [७. ३२]
गोकर्णयुतयुतम् [९. ७]

यतं नवश्यियुतम् [१५, २४] इत्यत्र ।

४. १. ३ <u>पौनरुक्त्यम्</u>

क्वचित्केवलं छन्दःपूरणं साधयितुमिव पदानि पुनः प्रयुज्यन्ते ।

यथा -

महास्वयन्नागाख्यान् [२४,१८२] इति ।

अत्र नगपदेनैव विवक्षितार्थाभिधानात् तत्पर्यायवाचकस्य नागशब्दस्य पुनः प्रयोगः छन्दःपूरणार्थकः प्रतीयते ।

४. १. ४ <u>क्लिष्टान्वयः</u>

काव्येषु श्लोकेषु पदानामन्वयः क्वचित् क्लेशावहो दृश्यते । यथा-

शार्दूलशावैरावालरूतभिभिर्गोभिरावृते [१, १८]

पदार्थदानैमनिशैः [ख?] प्रकल्पितवितानकम् [१७, १९८]

दानैर्महार्घैः [महार्घ दानैः] सीमन्तस्तम्भसंश्रयमद्भुतम् [१७, १९९]

पुरः स्थितं [?] सारथिना [१८, १७]

कर्मभ्यो दक्षिणाहीनो [दक्षिणाहीनकर्मभ्यो ?] यागो निष्फल
एव हि [१८, १७८]

लंकालक्षविहनागा श्रेष्ठ संनादरपुरःसरम् [२५, ४३]

दानाग्निपवित्रं स्वर्णमिव [२१, १७४]

विलीने कुङ्कुमे चैव [२७, ४२] इत्यादौ ।

४. १. ५ <u>लिंगविभक्त्योर्विपरिणामः</u>

अत्र पदानां लिंगविपर्यासो विभक्तिविपरिणामश्च क्वचित् लक्ष्यते । पुल्लिंगानां पदानां नपुंसकलिंगे प्रयोगः । यथा -

इत्यरण्यकाशीवासी दानन्दमैतिनिर्भरम् [१, ४४]

विघ्नानि हन्ति सर्वाणि [१७. ४६]

त्रिणाद्यनुवर्णानि [१८. १०१]

वायौ धान्यादयं भवेत् । } [२१. १६] इत्यत्र ।
वधिरं वैष्णवादयम् । }

एतदुदाहरणेषु क्रमेण आनन्द-विघ्न-वर्ण-आलयपदानि पुंलिङ्गान्यपि नपुंसकलिङ्गानि संदृश्यन्ते ।

क्वचित्पुनर्नपुंसकलिङ्गानि पदानि पुंलिङ्गानि दृश्यन्ते । यथा -

प्रतिमापाद्यार्घ्यकान् साधनान् [१४. ७०] इति ।

अत्र नपुंसकलिङ्गं साधनपदं पुंलिङ्गे प्रयुक्तम् ।

लिङ्गविपर्यासवत् संहितायामस्यां क्वचिद् विभक्तिविपर्यासश्च दृश्यते ।

यथा -

याम्यां दिशि ततः पदम् [१७. १३६]

तुरीरष्टोत्तरस्वरम् [२४. १४] इति ।

अत्र विशेष्यविशेषणयोर्विभक्तिव्यत्ययः । प्रथमवाक्ये विशेष्यं सप्तम्यन्तं 'दिशि' पदम्, तद्विशेषणं तु द्वितीयान्तम् । द्वितीयवाक्ये विशेष्यं तुरीदिशि तृतीयान्तम्, तद्विशेषणं तु अष्टोत्तरस्वरमिति प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा पदम् । तथा च विशेष्यविशेषणयोर्भिन्नविभक्तिकत्वादत्र विभक्तिविपर्ययो भवति ।

४. १. ६ <u>सन्धिदोषः</u>

संहितायामस्यां क्वचित्सन्धिनियमा उल्लङ्घ्यन्ते । यथा -

वागेश्वर्येऽय यजितव [६. ७]

गवाक्षान्तोपरि संस्थाप्य [७, ४४]

दधिक्राविष्णोतिमन्त्रेण [११, ५८] इति

अत्र प्रथमोदाहरणे परत्वस्य न प्रसक्तिः। गावौ इति पूर्वपदस्य

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् [अ. सू. १. १. ११]

इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां,

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् [अ. सू. ६. १. १२५]

इत्यनेन प्रकृतिभाव एवोचितो न पुनः

एङि पररूपम् [अ. सू. ६. १. ९४]

इत्यनेन विधीयमानं पररूपम्।

द्वितीयोदाहरणे, गुणसन्धिप्रसक्तिरेव नास्ति। अकारान्तस्य गवाक्ष-शब्दस्य उपरत्वे, उपरिशब्देन योगे तु गवाक्षोपरीति सिध्यति। गवाक्षान्तोपरीति तु अपशब्दायुक्तं भाति।

तृतीयोदाहरणे, गुणादेशे निमित्ताभावात्,

एचोऽयवायावः [अ. सू. ६. १. ७८]

इत्यनेन पूर्वपदान्तस्य आदेशे दधिक्राविष्णाविति सिध्येत। तथा हीदृशेषु वाक्येषु सन्धिदोषः संभवति।

४. १. ७ <u>कृदन्तनियमातिक्रमः</u>

पाणिनीयाः कृदन्तनियमाः संहितायामस्यां न सुष्ठु परिपाल्यन्ते। आत्मनेपदिनः शतृप्रत्ययविधिः सोपसर्गधातोः क्त्वाप्रत्यये ल्यबभावः, कृदन्तत्वविपर्यासश्च दरीदृश्यते। यथा -

भुंजन् स्वप्नपरायणः [१, ८२]

मूर्धिदानयित्वा च [२६, ३९]

आकूलय्याः प्रयत्नतः [१७, १७३]

विताने पिनध्य च [२६, ८] इति

अत्र प्रथमोदाहरणे, अवनार्थकस्य भुजधातोः [अभ्यवहारार्थकस्य] आत्मनेपदित्वात् शतृप्रत्ययस्य नात्र प्रसक्तिः । तथा च भुञ्जन्निति रूपमपाणिनीयं संपद्यते ।

द्वितीयोदाहरणे, आङ्पूर्वकात् णिजन्तात् प्रापणार्थकणीञ्धातोः क्त्वाप्रत्यये,

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् [अ. सू. ७. १. ३७]

इत्यनेन ल्यपि च, निष्पद्यमानस्य 'आनाय्य' इत्यस्य स्थाने आनयित्वेति - प्रयोगः । अत्र च पाणिनीयकृदन्तनियमः अतिक्रान्तः ।

तृतीयोदाहरणे, आङ्पूर्वकात् स्पर्धाशब्दार्थकात् ह्वेञ्धातोः ल्यप्प्रत्यये,

आदेच उपदेशेऽशिति [अ. सू. ६. १. ४५] इत्यात्वे, निष्पद्यमानस्य 'आहूय' इत्यस्य स्थाने आकूलय्य इति प्रयोगोऽपि कृदन्तनियमोल्लंघनं प्रदर्शयति ।

चतुर्थोदाहरणे, लुप्ताकारकाप्युपसर्गपूर्वकाद् बन्धनार्थकात् नहधातोः क्त्वाप्रत्यये ल्यपि,

नहो धः [अ. सू. ८. २. ३४]

इत्यस्य प्रवृत्तौ निमित्ताभावात् धत्वाभावे निष्पद्यमानस्य 'पिनह्य' इत्यस्य स्थाने पिनध्येति कृदन्तपदप्रयोगोऽपि पाणिनीयनियमातिक्रममुपदर्शयति । तथा च पाणिनीयकृदन्तनियमाः नात्र सुष्ठु परिपालिता इति वक्तुं शक्यते ।

४. १. ८ अकाण्डे सहितान्तपदप्रयोगः

क्वचिदनपेक्षितेष्वपि स्थलेषु सहितान्तपदान्यपि प्रयुज्यन्ते । यथा-

मुक्त्वा सामजः स्वयम् [१२. ११]

दृष्ट्वाथ हैतं विधिवत् [२२. ४]

हैतस्य पश्चिमे भागे
पुरस्तस्य हैतस्य } [२२. ६]

उत्पाद्य हैतं मतिमान् [२२. १८] इति

अत्र समज-हितपदयोः स्थाने विना प्रयोजनं सामज-हैतपदयोः सहितान्तयोः प्रयोगः दाक्षिणात्यानां प्रियतद्धितत्वमवगमयतीव ।

४. १. ९ समासनियमातिक्रमः

पदविधौ क्वचित् समासनियमा अतिक्राम्यन्ते । यथा -

हस्तं प्रणयसिद्धस्य [६. २४]

मध्ये मध्ये घटाद्भुतैः [१४.२४]

धासता अर्कपत्रेण [१४. ६९]

तापसे सुमहत्त्वोहपदी शुभां [१७.२०] इति

एषूदाहरणेषु निष्ठान्तानां सिद्धान्तानां सिद्ध-अद्भुत-अल्पपदानां प्रणयादिपदैः समस्यमानानां

निष्ठा [अ. सू. २. २. ३६]

इति सूत्रानुरोधेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये परनिपातः कृतः । तथा च प्रयोगस्यास्य साधुता चिन्त्या संपद्यते । अथवा,

वाऽऽहिताग्न्यादिषु [अ. सू. २. २. ३७]

इत्युत्तरेण सूत्रेण कथंचित् प्रयोगस्यास्य साधुता साधनीया ।

अन्तिमोदाहरणे पुनः समासनियमातिक्रमः कुत्पष्टकुपृष्ठके । कुमहत्फलेन इत्यत्र

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः [अ. सू. ६. ३. ४६] इत्यनेन महच्छब्दस्य आकारे अन्तादेशे विधीयमानस्य ' कुमहाफलेन " इत्यस्य स्थाने कुमहत्फलेन इति प्रयोगः – इत्येवं समासनियमाः संहितायामस्यां क्वचिदतिक्राम्यन्ते ।

४. १. १० <u>विलक्षणलिङ्गपदप्रयोगः</u>

संहितायामस्यां क्वचिद्विलक्षणानि लिङ्गपदानि प्रयुज्यन्ते ।

यथा –

१ तावत्संख्यं हुनेद्बुधः [९. २४]
आहुतीरादिश हुनेत् [९. २८]
तावत्संख्यं हुनेद्गुरुः [९. ४०]
अष्टकृत्वो यथा हुनेत् [९. ४०]
मध्ये व्याहृतिभिर्हुनेत् [११. ३७]
हुनेदष्टशताहुतीः । [११. ४६]
गव्येनाज्येन वै हुनेत् [११. ४६]
करेण|अभिधो हुनेत् [११. ६२]
फलान्यपि हुनेद्द्विज [११. ६४]
तन्मन्त्रैर्हुनेत्तत [१८. ७३]
तावत्संख्यं हुनेदपि [१९. ४१]
समिधा वैर्हुनेत्ततः [२०. ३३]
हुनेदष्टसहस्रकम् [२१. ८, २७. २२]
पृथगष्टाहुतीर्हुनेत् [२१. ११४]
हुनेदष्टोत्तरशतम् [२७. ४७]

२ भाम मह्यं ददत्वेति [४.११]

३ न ते विष्णो इति ददेषु [१०.१३३]

दिवानक्तं वर्चिं ददेषु [१७.२३८]

४ किंचित् संहितस्य वाक्यताम् [२१.१] इति

एतां प्रथमतो निर्दिष्टेषु पंचसु वाक्येषु दानादनार्थकाद् जुहोत्यादौ पठ्यमा-
नाद् धातो: [विधि] लिङि प्रथमपुरुषैकवचने, यासुट्प्रत्यये ,

श्लौ [अ. सू. ६.१.१०]

इत्यनेन द्वित्वे अभ्यासकार्ये ,

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ।
[अ. सू. ३. ४. १०३]

इत्यनेन यासुडागमे, अनुबन्धलोपे ,

लिङ: सलोपोऽनन्त्यस्य ।
[अ. सू. ७.२.७९]

इत्यनेन सकारलोपे ,

इतश्च [अ. सू. ३.४. १००]

इति सूत्र: इकारलोपे च निष्पन्नमस्य जुहुयादित्यस्य स्थाने ददेदिति विलक्षणं लिङन्तं पदमुपलभ्यते ।

दधत्वेति क्रियापदं तु विलक्षणं भासते । यतो हि डु, दाञ् दाने -इत्यस्माद्धातो: लोटि मध्यमपुरुषैकवचने 'देहि' इति, 'दत्स्व' इति वा रूपं निष्पद्यते । यथा हि -

परस्मैपदिनो दाञ्धातोः सिपो हौ, श्लौ, श्लुप्रत्यये द्वित्वे, अभ्यास-कार्ये,

घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । [अ. सू. ६.४. ११९]

इत्यनेन एत्वे, अभ्यासलोपे च देहीति रूपम् । आत्मनेपदिनः पुनः थासः से आदेशे, श्लौ, श्लुप्रत्यये द्वित्वे, अभ्यासकार्ये,

श्नाभ्यस्तयोरातः । [अ. सू. ६.४.११२]

इत्यनेन आकारलोपे, दत्से,

सवाभ्यां वामौ । [अ. सू. ३. ४. ९१]

इत्यनेन एतो वादेशे च दत्स्व इति रूपम् । तदिदं पदद्वयमपि परित्यज्य ददस्वेति-पदस्य प्रयोगो नूनं विलक्षणः लक्ष्यते ।

समन्त्रकाध्यायेषु सूक्तेष्वादौ प्रयुज्यमानस्य दानार्थकस्य तस्यैव दाञ्धातोः [विधि] लिङि प्रथमपुरुषैकवचने प्राक्तु द्वित्वाभ्यासकार्यादौ, निष्पद्यमानस्य 'दद्यात्' इत्यस्य स्थाने ददेत् इति रूपं च विलक्षणं दृश्यते ।

अतो येयः । [अ. सू. ७.२. ८०]

इत्यस्य प्रवृत्तौ अत्र निमित्ताभावात् ददेत् इत्यस्य निष्पत्तिर्न भवेत् ।

यजुर्वेदोदाहरणे, आदौ पठ्यमानस्य परिभाषणार्थकस्य वद-धातोः कर्मणि लोटि प्रथमपुरुषैकवचने

सार्वधातुके यक् [अ. सू. ३. १. ६७]

इति कर्मार्थकयकि, संप्रसारणे, आमेतः [अ. सू. ३.४.९०]

इति लोट एकारस्य आमि च निष्पद्यमानस्य उद्यताम् इत्यस्य स्थाने वद्यताम् इति विलक्षणं समुपलभ्यते ।

स्यतासी लृलुटोः [अ. सू. ३. १. ३३]

इत्यस्य स्यागमविधायकस्य शास्त्रस्य लोटि प्रवृत्त्यभावात् वक्ष्यतामिति संहितायामस्यां प्रयुक्तं पदं वस्तुतो विलक्षणमेवोपलभ्यते । तथा च संहितायामस्यां करिष्यत् लिङन्तपदेषु विस्तृता विलक्षणता लक्ष्यते ।

४. १. ११ <u>धातूनां पदविपर्यासः</u>

अस्यां संहितायां परस्मैपदी धातुः

क्वचिदात्मनेपदीकृतः, आत्मनेपदी च परस्मैपदीकृतः । यथा -

१ कथयामि शृणुष्व मे [१, ७७]

प्रवक्ष्यामि शृणुष्व तम् [१२, १]

शृणुष्वातः परं द्विज [१४, १०४]

लक्षणं शृणुष्व मे [११, ८४]

शृणुष्व द्विजसत्तम [११, १३१]

शृणुष्वैकोनपंचाशत् [११, १५८]

तच्छृणुष्वावधानेन [२४, ३०] इति

अत्र श्रवणार्थकस्य श्रुधातोः परस्मैपदित्वेन ल्यादौ पठ्यमानस्य लोटि मध्यमपुरुषैक-वचने, सेर्हौ,

श्रुवः शृ च । [अ. सू. ३. १. ७४]

इत्यनेन शृआदेशे, श्नुप्रत्यये,

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् [अ. सू. ६. ४. १०६] इत्यनेन हिलोपे च निष्पद्यमानस्य 'शृणु' इत्यस्य स्थाने शृणुष्वेति आत्मनेपदिन इव रूपं प्रयुक्तम् ।

२ आत्मनेपदिनः परस्मैपदाकरणं पुनर्यथा -

आरभेद् भिषिभागेऽपि [२१, ९२] इति ।

अत्र आङ्पूर्वः राभस्यार्थको रभधातुः ल्यादौ आत्मनेपदित्वेन पठ्य-मानोऽपि परस्मैपदीकृतः । तेन परस्मैपदीकृतस्यास्य रभधातोः [विधि] लिङि प्रथमपुरुषैकवचने

लिङः सीयुट् । [अ. सू. ३. ४. १०२]

इति सीयुटि, अनुबन्धलोपे, सलोपे, गुणे, लिङ इकार लोपे च निष्पन्नमाभम् आरभेदिति रूपं प्रयुक्तम् । यथा च धातूनां पदविपर्ययप्रयुक्तं वैलक्षण्यमेतदीयेतर-

उपेक्ष्यमाणं संलक्ष्यते । यद्यपि अनुदात्तेत्त्वनिमित्तकात्मनेपदस्य स्वभावतोऽनात्मने-पदस्य अनित्यताबोधकं

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ,

चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापकात् [प. ९७]

[सि. कौ. पृ. १८९] इति

प्रमाणं सुलभम्, तथापि उपरिनिर्दिष्टस्य युधातोः परस्मैपदस्य व्यवस्था न प्रमाणमुपलभ्यते । तथा च संहितायामस्यां धातूनां पदविपर्ययस्य वैलक्षण्यं सुस्पष्टं भवति ।

४. १. १२ धातूनामिड्विपर्ययः

संहितायामस्यां द्वौ सेट्कौ धातू अनिटौ कृतौ । यथा-

१. तान्त्वा स्नात्वा विशेषतः [१६. ११२]

तान्त्वा वा राजसन्धौ च [१७. २०७]

तारयेत्पितरं तान्त्वा [२४. ३९]

तान्त्वा सं देवतान्वितः [२७. ३४]

२. जप्त्वा चाष्टशतं वारान् [१७.२४५]

अत्र प्रथमतो निर्दिष्टे वाक्यचतुष्टये उदाहरणार्थकः तमुधातुः, तदनन्तर-वाक्ये व्यक्तवागर्थको जपधातुरिति द्वौ धातू भ्वादौ सेट्त्वेन परिगणितावपि अनिटौ कृतौ । तथा च ताभ्यां क्त्वाप्रत्यये इलोपे च तान्त्वा, जप्त्वा इति रूपे प्रयुक्ते । इत्थं धातुरूपस्यात्र इड्विपर्ययः प्रतीयते ।

४. १. १३ णिजन्तस्थाने केवलधातुप्रयोगः -

अत्र क्वचित् णिजन्तधातोः स्थाने केवलादेव धातोः णिजर्थं कृदन्तं पदमुपयुज्यते । यथा -

स्नात्वा यावज्जाप्नता [११. ४७] इति ।

उदाहरणेऽस्मिन् आयन्नाप्नता स्नानकर्ता भवान्, अपितु भवान् स्नापयति इति विवक्षा । तस्मात् `स्नापयित्वा` इति णिजन्तस्य स्नाधातोः क्त्वाप्रत्ययान्तं रूपम् अपेक्ष्यते । किं त्वत्र केवलस्य स्नाधातोः क्त्वान्तं रूपमुप-यतं दृश्यते ।

४. १.१८ लकारार्थविभ्रमणम्

संहिताधामन्यां क्वचित्लकारार्थो विप्लुत इव भाति । यथा -

पैतृकान् सकलान् भोगान्
भुक्त्वान्ते वैष्णवं पदम् ।
गच्छेदसः प्रयत्नाभि
रक्ष तेऽभिमुक्तये ॥ [४. २४] इति ।

अत्र गमनक्रियायां कर्ता जम्भराजः । जम्भराजस्य वैष्णवपद-गमनं चाभावत्कालिकविवक्षम् । यथा वात्र

अनद्यतने लङ् । [अ. सू. ३.२. १११]

इति सूत्रेण विधीयमानो लङ् अपेक्ष्यते, न पुनः

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

[अ. सू. ३. ३. १६१]

इत्यनेन विधीयमानो लिङ्, अत्रत्य गच्छेदिति क्रियापदस्य स्थाने अगच्छदिति क्रियापदमुपयुक्त इति यावत् ।

४. १. १९ कारकनियमानां शिथिलीकरणम्

संहिताधामन्यां कारकनियमाः क्वचित्

ऽधिस्थमापादिताः । यथा –

१ हृदयेष्वधितिष्ठति [१. ५७]
आग्नेय्यामधिशेरते [१७. १३२]
नैर्ऋत्यां येऽधिशेरते [१७. १३०]
प्रतीच्यामधिशेरते [१७. १३३]
वायव्यां येऽधिशेरते [१७. १३४]
ऐशान्यां येऽधिशेरते [१७. १३१]
समध्यं ध्यानमेधां च
देवमध्यास्य पूजनम् [२४. १३३]

२ देवस्य दर्शयित्वा च [२६. २१] इति

एतेषूदाहरणेषु प्रथमतो निर्दिष्टेषु सप्तसु वाक्येषु अधिपूर्वाणां ष्ठा–शीङ्–आस–धातूनाम् आधारस्य

अधिशीङ्स्थासां कर्म। [पा. सू. १. ४. ४६]

इत्यनेन कर्मसंज्ञायां सत्यामपि द्वितीयाविभक्तिर्विधीयते । तेन हृदयेष्वित्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदानि हृदयमित्यादिद्वितीयान्तानि स्युः । अत्र तु सोऽयं नियमः शिथिलीकृतः ।

सप्तम्यन्तवाक्ये तु दर्शयित्वा इत्यनेनाभिधीयमानेन दर्शनकर्मणा अभिप्रेयमाणो देवः । तस्मादत्र देवस्य इत्यत्र सम्प्रदानार्थकचतुर्थीविभक्तिः स्थिता संगता । तत्स्थाने संबन्धसामान्यबोधिकायाः षष्ठ्या विभक्तेः प्रयोगः कारकनियमानामनुसरणे आगमिकानामनादरं प्रदर्शयति च ।

४. १. १६ <u>विश्वामित्रसंहितायां वैयाकरणप्रयोगः</u>

बहुष्वंशेषु वैयाकरणानां नियमान् दुर्बलीकुर्वन्त्यपि <u>विश्वामित्रसंहिता</u>

अंशतो वैयाकरणानां मतं पोषयति । यथा हि

वैयाकरणैः

वैकल्पिकं वेदमष्टन आत्वम् ।

अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहणात् -

ज्ञापकात्

[सि. कौ. पृ. ३२]

इति पठ्यते । एतदनुसारेणैव शास्त्रविरहितानि अष्टशब्दरूपाणि अनुपदं संहितायामस्यामुपलभ्यन्ते । यथा -

कलशानष्ट विन्यसेत् [१४. २१]

मंगलान्यष्ट जातीभिः [१८. ७०]

अष्टाभिरष्टभिः पृथक् [११. ६७]

कलशानष्ट पवित्रौ [२२. ७]

मंगलान्यष्ट पवित्रः [२४. १२७]

मंगलानि तथाष्ट च [२५. १५६]

पात्रेष्वष्टसु धान्यानि [२६. ३७] इति

एष प्रथमोंऽशः ।

द्वितीयस्तु, धातूनामनेकार्थत्वविषयकं वैयाकरणमतम् । धातूनां विविधार्थकत्वं वैयाकरणा अभ्युपगच्छन्ति । पठन्ति च वैयाकरणाः:

धात्वर्थनिर्देशोपलक्षणम् । यागात्

स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पादन इत्याद्यर्थात् ।

[सि. कौ. पृ. १७५] इति

वैयाकरणानां मतमेव <u>विहगेन्द्रसंहिता</u> परिपोष्यते । अत्र पंचरात्रशब्दार्थनिर्धारयते हि

रा इत्ययमपि प्रोक्तो धातुर्दानार्थकः । [२. ३.]

इति दाधातोरादानार्थकत्वमुपदिश्यते । पाणिनिना तु धातुपाठे अदादिगणे

४७. रा दाने ४८ ला आदाने

रावपि दाने इति चन्द्रः [सि. कौ. पृ.४७२]

इति निर्दिष्टमुपलभ्यते । तथा दानेन विश्वामित्रसंहितावाक्येन धातुनानेकार्थत्वमुपोद्बल्यते ।

प्रकरणेऽस्मिन् उदाहृतानाम् अपाणिनीयानां पदानां कतिचन पुनः भाषाशास्त्रकारैरागमीयवैशिष्ट्यपदेन [Typical Āgamic Forms] व्यवह्रियन्ते । हुनेत्, ददेत्, खात्वा –इत्यादीनि पदानि न केवलं विश्वामित्रसंहितायाम्, न वा पांचरात्रसंहितासु, अपि तु, शैवशाक्तागमग्रन्थेषु च प्रचुरप्रकाराणि संलभ्यन्ते । अत एव आगमिकानां परिशीलनात् भाषाशास्त्रकारैरेतानि आगमीय संस्कृतभाषाया वैलक्षण्यात्मना [Linguistic peculiarity of Āgamic Sanskrit] समुपगम्यन्ते ।

तदित्थं प्रतिपादनमात्रविशाल्यानामागमग्रन्थानां परिपाटीमनुसरन्त्यां विश्वामित्रसंहितायां यद्यपि वैयाकरणनियमाः क्वचिदुल्लङ्घ्यन्ते, तथापि एतदर्थं वैयाकरणनियमातिक्रमः संहिताकारापेक्षया ज्यायान् भासते । अस्मद्-दृशानां दोषाणां कतिचन पुनः प्रबन्धिकादिदोषप्रसक्ता भवितुमर्हन्ति । जनसामान्यानामुपकृते पंचरात्रेऽस्मिन् क्वचिदुपलभ्यमाना अपि भाषादोषा न मताः अनार्षेति निर्धारयिष्यते ।

ददददददददद

+

+

षष्ठोऽध्यायः

।
।
।
।
।
।
।
।
।
।

छन्दःशुद्धिविवेकः

षष्ठोऽध्यायः

६. . . . . . . छन्दःशुद्धिविवेकः

६.१ छन्दोविवेकः

पंचरात्रम् अनुष्टुप् छन्दोबद्धमिति प्रचलति सामान्या प्रतीतिः [पा.[कि.] १०. ३३५] अनुष्टुभि पादचतुष्के प्रत्येकमष्टौ वर्णा भवन्ति । तथा च ग्रन्थावयवत्वादि श्लोके आहत्य द्वात्रिंशद्वर्णाः संभवन्ति ।

पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्

इति सामान्यं श्लोकलक्षणं प्रायः सर्वेषु पंचरात्रसंहिताश्लोकेषु संगच्छते ।। क्वचित् पुनः वर्णानां न्यूनाधिक्यं, गुरुलघूनां स्थानव्यत्ययः - इत्येवं छन्दोदोषाः संदृश्यन्त एव ।

इयमपि विश्वामित्रसंहिता पंचरात्रसंप्रदायानुरोधेन ~~अनुष्टुप्छन्दसा~~ अनुष्टुप्छन्दसा ग्रथिता । अस्याः श्लोकाः प्रायो लक्षणानुसारिणः । क्वचित्पुनः छन्दोदोषा दृश्यन्त एव । तथा हि - वर्णानां न्यूनता यथा -

प्रधानदिव्यसंस्थेषु [१८. ६८] इति ।

अत्र एकेन वर्णेन न्यूनता दृश्यते ।

वर्णानाम् आधिक्यं यथा -

गच्छन्त्यन्तोपरिसंस्थाप्य [७. ४१]
अर्धुर्ध्वं दक्षिणाकर - [१३.२३]
स्पृशेत द्विजवरोत्तम । [१४. १८३]
बीजपूरं पुष्कजपूरं च [१५. २११]

दधिका विष्णो त्रिमन्द्रेण [१९, ४८]

अलकतोयैरपि क्रमात् [१९,१८८]

पंचमर्वेदधिका विष्णा [२०, ३८] इति

एषूदाहरणेषु पञ्चेन वर्णेन आधिक्यमुपलभ्यते । गुरुलघूनां स्थानविपर्यासो यथा-

स्तुः प्रभृति दिवसान् [१६, १०३]

आगच्छत पितृगणा [१७, १३७]

आगच्छत पितृगणा [१७, १४३]

विना कुन्तुनदध्याणि [१९, ८७]

हेम्न रसतालं च [१९, १७]

त्रिसन्ध्यधिकं प्रभुः [१९, १३१]

कुसुमान्यप्रवृद्धतोद [१९, १४४] इति

एषूदाहरणेषु अधोरेखांकितेषु स्थानेषु गुरुलघुविपर्यासः संलक्ष्यते ।

एते च छन्दोदोषाः प्रायः पाठप्रमादजन्या इति विभावनाः स्युरि-
त्युचितं प्रतीयते । तथा च संहितान्तरवद् विष्णुमित्रसंहिता छन्दोनियमानुसरणे क्वचिद् स्खलत्येव ।

-0-0 0-0-0-0-0-

।

॥

।

॥

।

सप्तमोऽध्यायः

0

0

0

0

।

।

।

।

उपसंहरणम्

सप्तमोऽध्यायः

७ . . . . उपसंहरणम्

७.१. उपसंहारः

एवमित्थं पाञ्चरात्रान्तर्गतविश्वामित्रसंहिताया नवीन संस्करणस्य तुलनात्मकसमीक्षणेऽस्मिन् प्रथमभागे दक्षिणापथे प्रवृत्तप्रचारस्य पाञ्चरात्रागमस्य विभिन्नसंहिताग्रन्थानुरोधि लक्षणं, संहिताग्रन्थविस्तरः, संहितानां वर्गीकरणक्रमः संहितापौर्वापर्यविवेचनं, प्रतिपाद्यपरिचयः - इत्येते विषयाः विवेचिताः ।

द्वितीयभागे, पदार्थपक्षं सुस्पष्टमुपवर्णयन्त्याः विश्वामित्रसंहिताया नवीनसंस्करणस्य आवश्यकता, नवीनसंस्करणे आधारभूतानां विभिन्नानां मातृकाणां परिचयः, नवीनसंस्करणसम्पादने अस्मदनुसृतः क्रमः, प्रस्तुतसंहिताया वाक्यव्यवस्थाप्रदर्शनम् -इत्येते विचाराः प्रस्तुताः ।

तुलनात्मकसमीक्षणपरे तृतीयभागे पुनः विश्वामित्रसंहितायाः पाञ्चरात्रसंहितान्तरैः संवादविवादौ सनिदर्शनं संकीर्तितौ । उपक्रमप्रक्रियानुसारेण पाञ्चरात्रानुसारिणि पदार्थपक्षे अंगभूतानां मुद्रादर्शन - मण्डलयाग -स्नपनानां देवालयपुरःसरमुपवर्णनं विस्तरेण, चक्र-अग्नकुण्डप्रभृतिका स्थिकविकाराणां मन्त्रोद्धारादिप्रायश्चित्तान्तानां पदार्थपक्षाङ्गकार्यविस्तराणां कीर्तनं संग्रहेण - इत्येवं तुलनात्मकसमीक्षणमुपक्षिप्तम् । तुलनात्मकसमीक्षणानुसारं विश्वामित्रसंहिताधारेण पाञ्चरात्रसंहितानां भाषायाः वैलक्षण्यं छन्दोविवेचनं च सनिदर्शनं सम्प्रदर्शितम् ।

एवं शोधेऽस्मिन् सामान्यतः पंचरात्रस्य , विशिष्य विश्वामित्रसंहितायाः बाह्य आन्तरिकस्य परिचयो वाक्येन उपस्थितः, तदुपरि विश्वामित्रसंहितायाः मनोनिर्मलीकरणस्य पंचरात्रोक्तपदार्थज्ञानोपकारिता समर्थिता ।

इदमत्र उपसंह्रियते यन्मनुष्याणामादिमि नारायणप्राप्ति नारदादिऋषिभिः प्रवर्तिते वैदिकाध्यात्मिकक्रियासमन्वयात्मके आगमपरम्परागते च पंचरात्रे पदार्थज्ञानानां पंचकालकृत्यादीनां च क्रियाविशेषाणां प्रचारणे प्रवृत्तानां विभिन्नसंहिताभिः परिगण्यमानानाम् अद्भुततन्त्रविहितत्वतन्त्रान्तानाम् अष्टत्रयाधिकद्विशतपरिमितानां पञ्चरात्रसंहितानां संहितानाम् अन्यतमा सेयं विश्वामित्रसंहिता आध्यात्मिकसंबंधीनि कार्यजातानि पृथक्पृथगुपवर्णयति, पंचरात्रे प्रयुक्तानां पाद्मसंहितया विशिष्य संवादमुपयाति , तत्रस्थलक्षणादौ कार्यविशेषे पुनरस्या भिन्नाध्याययन्त्रणा संलभ्यते, चतुःस्थानार्चनायां कुण्डादर्शे मण्डलयागं च अग्निसन्धारणमुपवर्णयति , पंचरात्रानुसारि देवालयार्चने कुलाचारमुपकारिणी संप्रयते - इत्यादयस्तु दुर्लभा पूजापरिपाटीतस्तु परं विश्वामित्रसंहितायाः मनोनिर्मलीकरणं संज्ञा विशदमस्माभिः ।

पंचरात्रवाङ्मयमहत्त्वानुसारेण प्रतिपादनमात्रतत्परा , विशिष्टविचितविशेषेण जनसामान्येषु प्रयुक्ता क्वचिद् भाषावैलक्षण्यमुपेयुषी वेदा विश्वामित्रसंहिता अतिविस्तरदोषेण रहिता सन्निदर्शनविधया कार्यवृन्देनोपदर्शितवती गम्यतामिति ।

इदमत्रानुभिलाष्यते यल्लोककल्याणाय वेदार्थतत्त्वसमन्वयोपदेशे प्रवृत्ता, पंचरात्रे विशिष्टं स्थानमधितिष्ठन्ती, चिराय अनुपलब्धप्रकाशा, अस्या-

न्यूनतासामञ्जस्यं आत्मप्रबोधा येषं विश्वाभिलाषिता मानवमात्रस्य पंचदश-पदमोदेवं साधयन्ती आविर्भवन्ताम् अतः सत्, तमसो ज्योतिः, मृत्योरमृतं च गमयन्ती विद्यामुपास्महे इति ।

तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

00000000

0000

00

।

।

।

।

।

अष्टमोऽध्यायः

।
।
।
।
।
।
।
।

परिशिष्टम्

।
।
।
।
।
।

अष्टमोऽध्यायः

८. . . . . परिशिष्टम्

८.१ विष्वक्सेनसंहितायाः समानाभिप्रायाः संहितान्तरश्लोकाः

विष्वक्सेनसंहिता	संहितान्तरम्
१. ३, ३-२६	पाद्म [क्रि.] २१, ३-१२
[गुरुलक्षणम्]	न्यूनातिरेकनिर्मुक्तकल्याणाख्यः शुचिः । कल्याणकृतः कुलवान् कुलवान् शीलवानपि ॥ आम्नाये छन्दसि तथा ब्राह्मणे धर्मतत्त्वतः । पंचकालविधानज्ञस्तत्कर्मनियतः सदा ॥ जितेन्द्रियः प्रभुः श्रीमानूहापोहविचक्षणः[1] । आदर्शभूत आचारवः आशंसविलोलुपः । आत्मोऽभ्यासचतुरः सौम्यः सिद्धान्तभेदवित् । ऋतुर्दयावान् ब्रह्मवः[2] सत्यवाक्[3] शिष्टसंमतः ॥ व्याख्याता श्रुतिमानार्यः पूर्वभाषी प्रियंवदः । स्मितपूर्वाभिभाषी च सात्त्विको न्यायवित्तमः ॥ दर्शनीयो युवा वादविवादेषु च विचक्षणः । कृपाप्रायमतिः शान्तः नीतिज्ञो[4] देशकालवित् ॥

---

१ धीमान् - पाठः.   २ धर्म. - पाठः.   ३ वासिष्ठमौक्तु - पाठः.

४ कुशलः कालदेश. - पाठः.

अनसूयो जितक्रोधः समः सर्वेषु जन्तुषु ।

ध्यानाभ्युदये यत्नदेकस्य: अदम्भकः ॥

निरभिमानो ध्यानपरो द्वादशाक्षरचिन्तकः ।

मानसाराधनपरः पंचरात्रपरायणः ।

स्वतन्त्रो दृढचेता च सर्वानपि तात्त्विकः ।

अनात्मनिन्दकः सत्वधृतिमान् कीर्तिमानपि ॥

सर्वापवादनिर्मुक्तः सर्वकल्याणलक्षणः ।

सर्वो[2]ऽर्थवेत्ता च दीक्षितश्चक्रमण्डले ॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथवा भवेत् ।

अधिकारी भवेदेष यथोक्तगुणभाजनम् ॥

आचार्यत्वे - - - - - - ।

२· ४, ३७ -४?

१ पाद्म [चा.] ४, १ -३३

[प्रकृत्यादिविवेचनम्]

प्रकृतिः पुरुषश्चोभे मम रूपे सुरर्षये ।

अनुप्रविश्य तिष्ठामि क्षोभयाम्यहमिच्छया ॥

प्रकृतिस्त्रिगुणा ब्रह्मन्ननादिरविनाशिनी ।

पुरुषाधिष्ठिता सूते स्थावराणि चराणि च ।

गुणसाम्यात्स्वलक्षणात् पुरुषाधिष्ठितात् पुनः ।

जायते महत्तत्त्वं त्रिविधं त्रिविधैर्गुणैः ॥

---

१ श्रया. -पाठ. २ व्याधिविनिर्मुक्तः - पाठ.

अहंकारस्ततो जातस्तस्य त्रिधा विधाः स्मृताः ।
⊗वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति स त्रिधा ॥
वैकारिकादहंकारात् सात्त्विकाः पंच जज्ञिरे ।
ज्ञानेन्द्रियाणि पंच राजसात् तैजसात् पुनः ॥
कर्मेन्द्रियाणि जातानि भूतादेस्तामसाच्च ।
शब्दतन्मात्रमभवत् तस्मादाकाशमजायत ॥
स्पर्शतन्मात्रमाकाशात् तस्माद्वायुरजायत ।
रूपमात्रं ततो वायोस्तस्मादग्निरजायत ॥
रसमात्रमभूदग्नेस्तस्मादापः प्रजज्ञिरे ।
गन्धतन्मात्रमद्भ्योऽपि गन्धमात्रात्तथा मही ॥
शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणोऽनिलः ।
शब्दस्पर्शौ तथा रूपं तद्वदग्नेरुदाहृतम् ॥
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं चातुर्गुण्यमपां स्मृतम् ।
शब्दस्पर्शौ रसरूपौ गन्धः पंचगुणा मही ॥
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ते सृष्टाः संहतिं विना ।
नाशक्नुवन् प्रजाः स्रष्टुं ततस्ते संहताः स्वयम् ॥
महदादिविशेषान्ताः प्रधानपुरुषेरिताः ।
अण्डं समाविभूतस्य पद्मनाभस्य पद्मभू ॥

⊗अध्यायेऽस्मिन् अधोरेखाङ्कितः श्लोकभाग उभयोरपि संहितयोः सर्वात्मना समानः । १ भौतिक-पाठः २ सात्त्विकात् [१]

नायैरायत ततो जगतोनिरुद् भवान् ।

सर्गादौ प्रकृतेरेवमुद्भूतमखिलं जगत् ॥

शीयते प्रकृतावेव कल्पान्ते कमलासन ।

२· ८, १८ –२४

[वर्णसंख्या:]   १·३, ६, ३२ –४७

अकारस्त्वप्रमेयश्च प्रथमो [भवो ?] व्यापकः स्मृतः ॥

आदिदेवस्तथाकार आनन्दो गोपनः स्मृतः ।

तामसं इकारस्य इष्ट इशः प्रकीर्तितः ॥

ईकारः पंचबिन्दुर्वै विष्णोर्माया[1] शिवाधिप ।

उकारो भुवनाख्यश्च उग्राय उदयस्तथा ॥

ऊकार ऊर्ध्व लोकेशः प्रकाधारस्तथैव च ।

सत्यश्च ऋतधामा च ऋकारः स तु वायुभः ॥

ॠकारं विष्टरं विद्धि ज्वाला सैव प्रकीरणम्[2] ।

लिंगात्मा भगवान् प्रोक्तो लृकारस्तारकः स्मृतः ॥

ॡकारो दीर्घघोणश्च देवदत्तो विराट् स तु ।

यश्च एकारसंज्ञस्तु जगतोऽभिरविग्रहः ॥

ऐश्वर्य योगधाता च ऐ सौरावणः स्मृतः ।

ओकार ओतदेहश्च ओदनः स च विक्रमी ॥

---

१ विष्णुमाया –पाठा   २ प्रधारणम् –पाठा.

औवोऽपि भूधराख्यश्च औः स्मृतो ह्यौष्ण्यधारकः ।
तेजोवैश्वर्यदो व्यापी व्योमेशोऽङ्कार एव च ॥
विसर्गः सृष्टिकृत् ख्यातो ह्यःकारः परमेश्वरः ।
कमलश्च करालश्च ककारः प्रकृतिः परा ॥
खकारः सर्वदेवश्च वेदात्मा विश्वभावनः ।
गदध्वंसी गकारश्च गोविन्दः स गदाधरः ॥
घकारश्चैव घर्मांशुस्तेजस्वी दीप्तिमान् स्मृतः ।
ङकार एकदंष्ट्रश्च भूतात्मा विश्वधारकः ॥
चकारश्चंचलगती चन्द्रांशुः स च कथ्यते ।
छकारश्छलविध्वंसी छन्दश्छन्दःपतिः स्मृतः ॥
अजितो जन्महन्ता च जकारः स च शाश्वतः ।
झञ्झो झकारः कथितः ज्ञानात्मा ज्ञानसाधकः ।
उन्मत्तरूपी मदनाख्यश्च ञकारः सत्त्वधारकः ।
टाङ्की टकार आह्लादो विश्वाप्यायकरः स्मृतः ।
~~ठनरः कौस्तुभः आह्लादने निरन्तरम्~~
ठकारः कौस्तुभः प्रोक्तो नेमिर्गिरिधरस्तथा ॥
डकारो दण्डधारश्च मौसलोऽखण्डविक्रमः ।
ढकारो विश्वरूपश्च कृष्णकर्मा प्रतर्दनः ।

---

१ ञकार [?]

णकारोऽभयदः शास्ता वैकुण्ठः परिकीर्तितः ॥

तालजङ्घा टकारश्च वैराजः कुन्धरः स्मृतः ।

धन्वी भुवनपालश्च ढकारः सर्वरोधकः ॥

वलाहकाशो दमनो दकारः शाण्डिल्यः स्मृतः ।

धकारः शार्ङ्गधृग्धर्ता माधवश्च प्रकीर्तितः ॥

नरो नारायणः पन्था नकारः समुदाहृतः ॥

पकारः पद्मनाभश्च पवित्रः परिमाणनः ॥

फकारः फुल्लनयनो लाङ्गली श्वेतसंज्ञिकः ।

बकारो वामनो ह्रस्वः पूर्णाङ्गिनः स च गीयते ॥

भल्लायुधो भकारश्च शेषः सिद्धिप्रदो ध्रुवः ।

मकारो मर्दनः कालः प्रधानः परिपठ्यते ॥

चतुर्गतिर्यकारस्तु स सूक्ष्मः शं उच्यते ।

अशेषभुवनाधारो रोऽनलः कालपावकः ॥

लकारो विश्वात्मा तु धरेशः पुरुषेश्वरः ।

वराहश्चामृताधारो वकारो वरुणः स्मृतः ॥

शकारः शंकरः शान्तः पुण्डरीकः प्रकीर्तितः ।
नृसिंहश्चाग्निरूपश्च षकारो भास्करस्तथा ॥
सकारश्चामृतं तृप्तिः सोमस्तु परिपठ्यते ॥

---

१ श्यामा - पाठा.

सूर्यो हकारः प्राणस्तु परमात्मा प्रकीर्तितः ।

अनन्तेशः क्षकारस्तु वर्णान्तो गरुडः स्मृतः ॥

अवेगर्धा वर्णानामित्येताः परिकीर्तिताः ॥

२· <u>पाद्म [उ] २३, १ –३८</u>

अक्षरेष्वक्षराणां नामभेदः प्रदर्श्यते ।

उद्गीथश्छन्दसामादिः प्रणवस्तारकस्तथा ॥

ब्रह्म[1] च ब्रह्मबीजश्च व्यापी ओंकार इत्यपि ।

नामानि प्रथितान्यष्टावकारो विष्णुरुच्यते ॥

ओंकारादिश्चाक्रोध आकारो मधुसूदनः ।

आदिदेवो गोपनश्च ह्यादिकारस्त्रिविक्रमः ॥

माया बन्धुश्च रामश्च रूपी तदनन्तरम् ।

धवबिन्दुर्महामाया वामनः कर्षति तथा ॥

उकारो भुवनाख्यानः श्रीधरश्चोदयस्तथा ।

ऊकारश्चोर्ध्वकेशो हृषीकेशो गुहाशयः ॥

ऋकार ऋतधामा च पद्मनाभस्तथोच्यते ।

ॠकारः पीतनामा स्याद्योगी दामोदरस्तथा ॥

ऌकारः केशवो गोप्ता प्रबोधारो महेश्वरः ।

ॡकारो दीर्घघोणश्च नारायणसमाह्वयः ॥

---

१ ब्रह्मा –पाठ. २ कपिला. –पाठ. ३ प्रवा. – पाठ. ४ घोष –पाठ.

संकर्षणनामा स्यादेकारो माधवाह्वयः ।

देवदत्तो मुखेः स्यादैकारो गोधनः[1] स्मृतः ॥

गोविन्दो वारुणेयश्च स्यादोकारश्चतुर्भुजः ।

ओषदेहो वासुदेवो ब्रह्मसाधन इत्यपि ॥

औकार औषधाह्वान और्वः संकर्षणो मनुः ।

अंकारः कपिलाख्यश्च प्रद्युम्नो देवकी[2] स्मृतः ॥

अःकारश्चानिरुद्धाख्यः कामान्तः सर्वसिद्धिकः[3] ।

ककारः कमलो ब्रह्मा करालः कंकिनः स्मृतः ॥

खकारः सर्वदिक्[4]श्च खड्गी गरुडवाहनः ।

गदाधारी गकारश्च गदी पंचान्तकः स्मृतः ॥

पद्मनाभिर्घकारस्तु घंटाख्यो गजवाहनः ।

ङकारः शार्ङ्गपाणिश्च चक्रांकुः कपिध्वजः ॥

चक्रतुण्डः चक्रधरश्चकारः प्रेतनायकः ।

छकारश्छलविधायी स्वच्छन्दः कुण्डली स्मृतः ॥

मुसली जम्भहन्ता च जकारः ककुभः स्मृतः ।

झकारः सामवेदात्मा झ[5]षांकश्च सुवर्णभाः[6] ।

ञकारः स्वच्छधवलः पावकाभिर्भृगुः स्मृतः ।

---

१ धनदः - पाठः. २ देवरः - पाठः. ३ सर्व. - पाठः. ~~४ झषांकी - पाठः~~

५. झषांकी - पाठः

४ ३ सर्व. - पाठः. / ६ बहुवर्णभाः - पाठः.

ढकारो हृदयाङ्गुली सेवकी पर्वतः स्मृतः ॥

णकारः कौञ्चुमो मेषी[2] सोमदो दुःखदः स्मृतः ।

तकारः पुण्डरीकाक्षो भगणो भूमिर्धनालयः ॥

थकारः पुष्पभद्रा च दुष्कर्मा प्रतर्दनः ।

दकारो वनमाली स्यात्प्रचण्डः पुरुषः स्मृतः ॥

धनेश्वरकारः स्यादैरावो विजयः स्मृतः ।

नकारः सर्वतोभद्र[3] रत्नात्मा सुप्रतिष्ठितः ॥

पकारो वैभवो दृष्टिरश्मिः त्रिपुरान्तकः[4] ।

फकारो धनदः पुण्यः शुभदो मोक्षदायकः ॥

बकारो भद्रपाणिः स्याद्विघ्नेशो भानुरीश्वरः ।

भकारः पापहननः पवित्रः पश्चिमाननः ॥

मकारः पुरुषनयनः त्रिलज्जी स्याद्विकर्णिणः ।

यकारो जृम्भको धूम्रो मतिमान् कालनेमिजित् ॥

मरुतायुधो रकारश्च सुभद्रः सूक्ष्मलोचनः ।

लकारो मन्दरो वरो माधवो पाटलप्रियः ॥

वकारः पुण्यात्मा स्याद्वायुः शीतवर्णितः ।

रेफोऽनन्तो महाज्वालो विश्वात्मा सर्वदाहकः ।

---

१ एकान: -पाठा. २ मेषो -पाठा. ३ रोग. -पाठा. ४ सर्व. -पाठा.

ककारः पीतवर्णाभो माहेन्द्रः पुलकः स्मृतः ।

खकारो वरुणः कुम्भः पीयूषात्मा सुधाख्यः ॥

घकारः क्रोधभ्या स्यादुग्रात्मा वसुधनः ॥

चकारः कुमुदो लक्ष्मीः श्रीवत्सो चिन्तकर्णिः ।

पूर्णचन्द्रः कलात्मा स्यात् छकारः शुक्लसंचितः ।

चादकात्मा जकारः स्याद् दीप्तिमान् भास्करः स्मृतः ॥

ऌकारो कुम्भो भार्गी[1] विष्कम्भो विषमध्वनिः ।

ॡकारो गरुडोऽनन्तः कूर्मो नरहरिः स्मृतः ॥

अनुस्वारो ध्रुवो बिन्दुर्वा छिद्रचन्द्रार्ध उच्यते ।

स्वाहाकारो कुलान्तश्च टठेति[3] परिकीर्तितः ।

नमस्कारो नतिर्विर्णांशा इत्यादयः स्मृताः ॥

२· बदि, १७ , ३ -२९

[4]प्रथमस्याप्रमेयश्च स्यादकोऽकार उच्यते ।

आनन्द आदिदेवश्च गोपनश्चाः स्मृतो बुधैः ॥

इच्छ इष्टश्च रामश्च इकारः परिपठ्यते[5] ।

विष्णुश्च पंचबिन्दुश्च माया ईकार उच्यते ॥

उकार उदयश्चापि स्थुलाभो भुजनाख्यः ।

---

१ गर्भो, वर्णो, - पाठा. २ पृष्णभ. -पाठा. ३ छन्दे. - पाठा.
४ अप्रेमयः प्रथमस्य -पाठा. ५ कथ्यते -पाठा.

प्राधारश्च लोकेश ऊर्ध्व ऊकार उच्यते ॥

ऋकार ऋतधामा च सत्यसत्याकृत एव च ।

ख्याता प्रतरणश्चैव ॠकारो विष्टरश्रवः[1] ॥
लृकारस्तारकः प्रोक्तो लिङ्गात्मा भगवानिति ।
ॡकारो दीर्घघोणश्च देवदत्तस्तथा विराट् ॥

एकारस्तु जगन्नियन्ता विग्रह एव च ।

ऐकारश्चैवैश्वर्यं योगी ह्यैरावणस्तथा[2] ॥

ओदनश्चौतदेवश्च विक्रम्योकार उच्यते[3] ।

औवों भूधरसंस्थश्चाप्यौः[4] स्मृतो ह्यौजधारकः ॥

त्रैलोक्यैश्वर्यदो व्यापी व्योमेशोऽङ्कार एव च ।
अंकारः सृष्टिकृत् प्रोक्तो विसर्गः परमेश्वरः ॥
ककारः कमलाधीश करालः प्रकृतिः परा ।

खकारः सर्वदेवश्च वेदात्मा विश्वभावनः ॥

गकारस्तु गदध्वंसी गोविन्दश्च गदाधरः ।

घकारस्त्वथ घर्मांशुर्लोकेशो दीप्तिमांस्तथा ॥

ङकार एकदंष्ट्राख्यो भूतात्मा भूतभावनः[5] ।

चन्द्रांशुश्चन्द्रवक्त्रश्च चकारः परिकीर्तितः ॥

छन्दः[6] परिच्छलध्वंसी छकार छन्द एव च ।

अजितो जन्महन्ता च जकारः यादवः स्मृतः ॥

---

१ प्रतारण – पाठ. २ ऐश्वर्य योगधाता च ऐ: सर्वैरावणः स्मृतः –पाठ. ३ ओकार ओतदेहश्च ओदनश्चाथ विक्रमी – पाठ. ४ औवोऽथ भूधराख्यश्चौ: – पाठ. ५ वाहनः – पाठ. ६. प्रतिच्छल – पाठ.

टकारो भगवांस्तु वामनः वाम्नात्मकः ।

ठकार उग्रात्मयश्च ईश्वरस्तत्वधारकः ॥

विश्वात्प्राणकरश्चक्री ड आह्लाद उदीरितः ।

धाराधरो नैमि[1]र्णकारः कौस्तुभी[2] मतः ॥

मौञ्जी दण्डधरश्च तकारोऽखण्डविक्रमः ।

थकारो विश्वरूपश्च वृषकर्मा[3] प्रमर्दनः ॥

दकारोऽभयदः शास्ता वैकुण्ठः परिकीर्तितः ।

धकारस्तालकेतुश्च वैराजः कुञ्जरस्तथा ॥

धन्वी भुवनपालश्च नकारः सर्वधारकः[4] ।

दत्तात्रेयो दक्षो[5] पकारः वाग्मिदः स्मृतः ॥

फकारः शार्ङ्गधृग्धन्वी[6] माधवश्च प्रकीर्तितः ।

भर्गो नारायणः पन्था भकारः समुदाहृतः ॥

मकारः पद्मनाभश्च यमिनः पश्चिमान्तः

यकारः पुरुषवरो सात्वतः श्वेतवर्णितः[7] ॥

रकारो रामनो रुद्रः पूर्णाङ्गः स च कथ्यते ।

मङ्गलदो लकारश्च देवः सिद्धिप्रदो ध्रुवः ॥

वकारो मुनिः कालः प्रधानः परिपठ्यते ।

---

१ निमि. –पाठा. २ भस्मा – पाठा. ३ वृष. पाठा. ४ रोधकः –पाठा.
५ दत्तात्रेय इति स्मृतः –पाठा ६ ग्धन्वा –पाठा. ७ श्वेतः –पाठा.

चतुर्णिर्विकारस्य सूक्ष्मः स उच्यते ॥

ओंकारभुवनाधारो रोऽनन्तः कालपावकः ।

वकारो विधुधाम्नश्च धरेशः[1] पुरन्दरः ॥

वराहश्चामृताधारो ककारो वरुणः स्मृतः ।

मकारः शंकरः शान्तः पुण्डरीकः प्रकीर्तितः ॥

नृसिंहश्चाग्निरूपश्च भकारो भास्करस्तथा ।

लकारस्त्वमृतस्तुष्टिः सोमश्च परिकीर्तितः ॥

सूर्यो[2] हकारः प्राणस्तु परमात्मा प्रकीर्तितः ।

अनन्तेशः क्षकारस्तु वासन्तो गरुडः स्मृतः ॥

बिन्दुः संहारकृच्चैव विसर्गः सृष्टिरुच्यते ।

बिन्दुश्च विसर्गश्च वर्णाः स्थूलसूक्ष्मपरात्मकाः ॥

३· पा. सं. २४. ३-२८

अकारस्त्वप्रमेयस्य प्रथमो व्यापकः स्मृतः ।

आदिदेवस्तथाकार आनन्दो गोपनः स्मृतः ॥

रामस्य इकारस्य ऋद्ध इष्टः प्रकीर्तितः ।

ईकारः पद्मबिन्दुर्वै विष्णुर्माया पुरन्दर ॥

उकारो भुवनाख्यश्च उद्दाम उदयस्तथा ।

ऊकार ऊर्ध्वो लोकेशः प्रजाधाराख्य एव च ॥

ऋस्वश्च ऋतधामा च ऋकारः स तु धातुकः ।

---

१ धरेशः पाठा. २ हः प्राणः परमात्मा च दिव्यः सूर्य इतीरितः, हकारः परमात्मा च दिव्यः सूर्य उदीरितः - पाठा.

ॡकारो विष्टराश्रवश्च ख्यातो देव प्रकारणम् ॥

लिंगात्मा भगवान् प्रोक्तो लृकारस्तारकः स्मृतः ।

ॡकारो दीर्घघोणश्च[१] देवदत्तस्तथा[२] विराट् ॥

त्र्यक्ष एकारसंज्ञश्च वामो गिरिविग्रहः ।

ऐश्वर्यं योगधाता[३] च ऐ स ऐरावणः स्मृतः ॥

ओकार ओजदेहश्च[४] ओदनश्चैव विक्रमी ।

औकारोऽपि भूधराख्यश्च औ स्मृतो ह्यौजधात्मकः ॥

कैलासैश्वर्यदो व्यापी व्योमेशोऽङ्कार एव च ।

विसर्गः सृष्टिकृत् ख्यातो ह्यःकारः परमेश्वरः ॥

कमलश्च[५] करालश्च ककारः प्रकृतिः परा ।

खकारः सर्वदेहश्च वेदात्मा विश्वभावनः ॥

गदांशो[६] गकारस्तु गोविन्दश्च गदाधरः ।

घकारस्त्वथ घर्मांशुस्तेजस्वी दीप्तिमांस्तथा ॥

ङकार एकदंष्ट्राख्यो भूतात्मा भूतभावनः ।

चकारश्चंचलश्चन्द्रांशुः[७] स तु कथ्यते ॥

छन्दः परिणतध्वंसी[८] छकारश्छन्द एव च ।

---

१ कोण. -पाठ. २ स्थिरो - पाठ. ३ दाता -पाठ. ४ देव. -पाठ. ५ कपिल. -अमल, -पाठ. ६ गद. -पाठ. ७ चण्डः -पाठ. ८ वीरध्वंसी-पाठ.

दुष्टहन्ता विसर्गश्च ङकारश्चैव शाश्वतः ॥

ङकारो भगवांश्चैव वामनः वामपादकः ।

ईश्वरश्चाम्बिकाश्चैव कारणात्मधारकः ॥

छन्दो छकार छागलाद्यो विकाराप्यायकस्तथा ।

धाराधरझकारश्च नेमिः कौस्तुभ उच्यते ॥

दण्डधारो ढकारश्च मौसलोऽखण्डविक्रमः ।

ढकारो विश्वरूपश्च पूर्णकर्मा प्रमर्दनः ॥

णकारोऽभयदः शास्ता वैकुण्ठ[1] इति कीर्तितः ।

तकारस्तारकात्मा च वैराजः प्रथमः स्मृतः ॥

धन्वी भुवनपालश्च थकारः सर्वरोधकः ।

दत्तावकाशो दमनो दकारः शाम्भिदः स्मृतः ॥

धकारः शार्ङ्गधृग्धाता माधवश्च प्रकीर्तितः ।

नरो नारायणः धन्वा नकारः मधुसूदनः ॥

पकारः पद्मनाभश्च पवित्रः परिकल्पनः ।

फकारः फुल्लनयनो लाङ्गली श्वेतकीर्तितः[2] ॥

बकारो वामनो ह्रस्वः पूर्णाङ्गः स च कथ्यते ।

[3]भल्लाटको भकारश्च वेद्यः सिद्धिप्रदो ध्रुवः ॥

---

१ वैकुण्ठः परि. -पाठ. २ श्वेतः -पाठ. ३ भल्लाटको - पाठ.

१८३

मकारो मर्दनः कालः प्रधानः परिकीर्तितो ।

चतुर्विंशिकारश्च सूक्ष्मः पंच उच्यते ॥

अधोजघुन्नाधारो योऽग्नः कालपावकः ।

रकारो त्रिधुधारश्च धरेशः पुरुषोत्तमः ॥

लताहस्ताद्भुताधारो वकारो वरुणः स्मृतः ।

शकारः शंकरः शान्तः पुण्डरीकः प्रकीर्तितः ॥

नृसिंहस्ताम्निकश्चैव षकारो भास्करस्तथा ।

सकारस्त्वमृतश्चन्द्रिः सोमश्च परिकीर्तितः ॥

सूर्यो हकारः प्राणस्तु परमात्मा प्रकीर्तितः ।

अनन्तेशः क्षकारस्तु कान्तो गरुडस्तथा ॥

अधोजंघा वर्णानामित्येताः कीर्तितास्तथा ।

३· श्रीप्र, ११, ३२-३८

उद्गीथच्छन्दसामादिः प्रणवस्तारकस्तथा ।

ब्रह्मकोशस्तारनामा व्यापी ओंकार ईरितः ।

अकारस्त्वप्रमेयश्च व्यापको वृष्टि संज्ञितः ॥

आकार आदिदेवश्च आनन्दो गोपनः स्मृतः ।

इकारो रामनामार्थ मायाबन्धुविमोचनः ॥

ईकारः पंचबिन्दुर्वै महामायो मनोभवः ।

उकारो भुवनाख्यश्च उद्दाम उदयः स्मृतः ॥

१ दूसरो -पाठ.

ऊकार ऊर्ध्वो लोकेशो विश्वरूपो गुहाश्रयः ।

ऋकारो विष्टरश्रवाश्च शुद्धो लोकनायकः ॥

ॠकारः पीतनामा स्याद्योगिनागपतिस्तथा[1] ।

ऌकारो विश्वमूर्तिश्च महेशश्छिन्नसंशयः ॥

ॡकारो क्लिन्न मूलाख्यः स्याद्वेदवत्सथा विराट् ।

एकारः शाश्वतप्रभः जगतोनिरविग्रहः ॥

ऐकारो वीरसेनः स्याद्भूम्नो गोधनः स्मृतः ।

ओकारो भुजगो भूमिरोलदेवश्च विक्रमी ॥

औकार औषधः प्रोक्तश्री विश्वा(व)मूर्तिरिः ।

अंकारः कपिलाभः स्याद् व्योमः पीताम्बरः स्मृतः ॥

अःकारः सर्वविद् साङ्ख्यो विसर्गः सृष्टिकृत् तथा ।

ककारः कमलो ब्रह्मा शीर्षञ्च प्रकृतिस्तथा ॥

खकारः सर्वदेवश्च खड्गी गरुडवाहनः ।

गकारः पद्मनाभिश्च गदध्वंसी गदाधरः ॥

घकारः शार्ङ्गधारी स्याद् घर्मकृद्दीप्तिमान् रविः ।

ङकार एकदंष्ट्रश्च वक्रतुण्डश्च खड्गभृत् ॥

चकारश्चैकचन्द्रः कुण्डली च समोपमा ।

छकारश्छलविध्वंसी मुसली जम्भको गुरुः ॥

जकारो जम्भहन्ता च जितक्रोधश्च माधवः ।

---

१ मौ ।२।

झकारः शाम्भोदाररमा सुवर्णो झषाङ्कितः ।।
ञकारश्चन्द्रधवलः पाशपाणिर्नृसिंहकः ।
टकारो हृदयाह्लादी मेखली पर्वतोधरः ।।
ठकारो कौस्तुभी मैथी[1] तोमरो दुःसहः स्मृतः ।
डकारः पुण्डरीकाक्षो मौसलोऽखण्डविक्रमः ।।
ढकारः पुष्पभद्रश्च सुजकर्णो प्रतर्दनः ।
णकारो वनमाली च शान्ता वैकुण्ठनायकः ।।
तकारस्तालसङ्गमा च वैराजः शङ्खधरः स्मृतः ।
थकारः सर्वदोषश्च धन्वी भुवनपालकः ।।
दकारो दमनो दान्त अग्निश्च त्रिपुरान्तकः ।
धकारो धनदः पुण्यः सुभगो मोहनाशनः ।।
नकारो भद्रपाणिश्च रोधनो नन्दकस्तथा ।
पकारः पद्मनेत्रश्च पवित्रः पश्चिमाननः ।।
फकारः फुल्लनयनः शिखण्डी श्वेतवाहनः ।
बकारो निमिनो ह्रस्वो मतिमान् कालनेमिजित् ।।
भकारो वेदसिद्धिश्च शुभ्रः दुष्टमर्दनः ।
मकारो मन्दरः कान्तो माधवो पाटलप्रियः ।।
यकारो वायुदेवश्च सूक्ष्मः सर्वचतुर्गतिः ।

---

१ मैथी [?]

ऐकारोऽम्भो महाज्वालो विश्वात्मा सर्वदाहकः ॥

ओकारो विबुधाध्यक्ष माहेन्द्रस्तु धनेश्वरः ।

औकारस्त्वमृताधारो अमल वरुणश्च सुधाकरः ॥

अंकारः कुमुदो सहनः श्रीवत्सः ककुभः स्मृतः ।

अःकारः क्रोधनः कंदुरग्निश्चैव भास्करः ॥

ऋकारस्त्वमृतस्तुष्टः सोमश्च द्वादशात्मकः ।

ॠकारः धर्मात्मा च प्राणः सत्यस्तु कण्ठगः ॥

ऌकारस्तु नृसिंहः स्याद् ब्रह्मण्यो न्यायाकारः स्मृतः ।

ॡकारो दुन्दुभी भर्गो विष्कम्भो विमलस्तनुः ॥

४· १, ५-८ पाद्म [च.] २, ३-६

[दीक्षायां कुण्डकल्पनम्] देवे च पश्चिमे चैताः कुण्डं सार्धकरादिभिः ।

कारयित्वा द्विजेन्द्राद्य दक्षिणादिमनुपूर्वशः ॥

अक्षुद्रं चतुष्कोणं सार्धयभितान्तरम् ।

वृत्तं गोकर्णमुखेन विस्तीर्णं तदनन्तरम् ॥

चापाकारं चितिशिभ्यां विस्तारार्धसंमितम् ।

त्रिकोणमितरत् कुण्डं प्रादेशावधिसंवृतम् ॥

५· १, ११ पाद्म [च.] २, १२

[दीक्षायां मण्डलार्चनम्] कुम्भे च हरिमावाह्य पूजयेच्छास्त्रवर्त्मना ।

यजेत देवं चक्राब्जमण्डले कमलासन ॥

---

६. <u>१, २२ -४</u> <u>पाद्म [च] २, १६-८</u>

[दीक्षायां चरु विनियोगः] <u>तत्र सिद्धं चरुं कृत्वा</u> चतुर्थांशं निवेदयेत् ।

मण्डलस्याथ हव्ये कुम्भे भागमथेतरम् ॥

अग्नौ देवं स्वयं हैकमयुञ्जीतद्विजः ।

समिद्भिः सतमन्त्री च जुहुयाद्देशिकोत्तमः ॥

आज्यहोमोऽपि तत्र स्यान्मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

चरुं मूलकेन तथा पूर्णाहुत्यन्तमन्ततः ॥

---

७. <u>१, ६५-७</u> <u>पाद्म [च.] २, ५८ -६०</u>

[दीक्षायां शिष्यनामनिर्णयः] शिष्यस्य केशवादीनि पदं भागवतेति च ॥

नाम्नामन्ते प्रयोक्तव्यं वज्र भट्टारकेति च ।

ब्राह्मणस्येत् क्षत्रियस्य देवान्तं नाम निर्दिशेत् ॥

वैश्यस्य च पालकदान्तं दासान्तं पादजन्मनः ।

ततो विमुच्य दृग्बन्धं दर्शयेच्चक्रमण्डलम् ॥

---

८. <u>१, ७६ -८०</u> १. <u>पाद्म [च.] २, ६८-७२</u>

[दीक्षायाम् आचरणिकाणाम्] मन्त्रः परस्य नाख्येयो नाभक्तं प्रदर्शयेत् ॥

न च मुद्रां नापि सिद्धिं मन्त्रस्य कथयेत्स्वयम् ।

आचार्यनाम न वदेन्नियोगात् नास्य लङ्घयेत् ॥

न गुरुं दूषयेत्तावा नाचरेत्तस्य विप्रियम् ।

गुरुवद्गुरुदारेषु वर्तितव्यमसंनिधौ ।।

आचार्यमच्युतं शास्त्रं त्रयं संमानयेत् सदा ।

नास्तिकान् भिन्नमर्यादान् देवब्राह्मणदूषकान् ।।

न स्पृशेन्नैव तैः सार्धं संवसेद् दुर्दशास्वपि ।

प्रसारयेन्नैव पादौ गुरुदेवाग्निसंनिधौ ।।

२: वि. ति. ३. २१७-२०

नग्नः परस्य नाश्नीयां नाशमालां प्रदर्शयेत् ।

मुद्रां लिपिं न कथयेद् गुरुं सम्यक्प्रकाशयेत् ।।

गुरोर्न संचरेच्छायां वचनं चास्य नाक्रमेत् ।

न दूषयेत्कन्याभ्यां तत्प्रियं सर्वदाचरेत् ।।

गुरुवद्गुरुदारेषु वर्तितव्यमसंनिधौ ।

आचार्यमच्युतं शास्त्रं त्रयं संमानयेत् सदा ।।

नैव स्पृशेन्नास्तिकादीन् न वसेत् तैः सह क्वचित् ।

गुरुदेवाग्निविप्रेषु चरणौ न प्रसारयेत् ।।

---

१. ९. ८४-६   पाद्म [प.] २. ८२.३

[दीक्षायां गुरुदक्षिणा] मण्डलार्धं च कुम्भार्धं देवगुरस्य देशिकः ।

वर्धयेदाक्षिणा शिष्यं शिष्यश्च गुरवे सदा ।।

गां च भूमिं हिरण्यं च भूषणं यानमेव च ।

दासीदासादि वित्तेदात्मवित्तानुसारतः ॥

१०· <u>१, १०,१</u> <u>पाद्म [उ.] २, ८७,८</u> ।

[दीक्षितपर्यायवाचकाः] उच्यते नामभिर्यैस्तैर्निबोध: प्रावृतो यथा ।

सूरिः सुहृद्भागवतः सात्वतः पंचकालवित् ॥

एकान्तिकस्तन्मयश्च पांचरात्रिक इत्यपि ।

एवमादिभिराख्याभिराख्येयः कमलासन ॥

११· <u>१, ११,२</u> <u>पाद्म [उ.] २, ८९</u> ।

[अष्टविधः] सम्योऽङ्गे सदाचारः स्वाध्यायो द्रव्यसंग्रहः ।

बुद्धियोगः स्मृतिर्ध्यानमित्येवं विधिरष्टधा ॥

१२· <u>१, १२-४</u> <u>पाद्म [उ.] २,१०-२</u>

[भागवतपदार्थः] विधिनानेन दीक्षितश्चेद् स भागवत उच्यते ।

\+ \+ \+ \+

\+ \+ \+ \+

ज्ञानादिगुणसंधाता भगो यत्र स उच्यते ॥

भगवद्भक्तिरस्त्येति स भागवत उच्यते ।

१३· <u>१०, ४,५</u> <u>पाद्म [उ.] ३, २,३</u>

[सप्तविधं स्नानम्] वारुणं दिव्यमाग्नेयं वायव्यं पार्थिवं तथा ॥

मान्त्रं मानसमित्येवं स्नानं सप्तविधं स्मृतम् ।

---

१४. <u>१०.४.६</u> — <u>पाद्म [उ.] ३. ७-८</u>

[वायव्यस्नानम्] गच्छत्सु गोषु पादोत्थैः [illegible] ।

स्पर्शनं वपुषः स्नानं वायव्यं समुदाहृतम् ॥

---

१५. <u>१०. ६-८</u> — <u>पाद्म [उ.] ३.८-१०</u>

[पार्थिवस्नानम्] प्रवक्ष्ये पर्वताग्रादौ जातया श्वेतमृत्स्नया ॥

उच्चार्य केशवादीनि नामान्यपि यथाक्रमम् ।

ललाटादौ यद्विधानमूर्ध्वपुण्ड्रस्य तद्भवेत् ॥

पार्थिवं स्नानम् - - - - -।

---

१६. <u>१०. ८.१</u> — <u>पाद्म [उ.] ३. ४</u>

दिव्यस्नानम् सातपेन वर्षेण स्नानं दिव्यमनन्तरम् ।

---

१७. <u>१०. ९.१०</u> — <u>पाद्म [उ.] ३.४</u>

[वारुणस्नानम्] अवगाहनमप्स्वन्तर्वारुणं स्नानमिष्यते ॥

---

१८. <u>१०. १०.१</u> — <u>पाद्म [उ.] ३. ४-५</u>

[आग्नेयस्नानम्] समिद्धं दीपितानां च गोमयस्य हुतस्य च ।

सितेन भस्मनाङ्गेषु ललाटादिषु च क्रमात् ।

कुशार्घ्यपुष्पकरणं मन्त्रोच्चारणपूर्वकम् ॥

तदाग्नेयं भवेत् स्नानं शोधनं परमं स्मृतम् ।

१९· <u>१०, १२,३</u> — <u>पाद्म [उ.] ३, ११,२</u>

[मानसस्नानम्]

शिरोदम्यार्णं वासः परिधाय कुशासनः ।

प्राणानायम्य मां ध्यायेद्धृदयाम्भोरुहे स्थितम् ॥

ध्यानेनानेन निर्धूतकल्मषो जायते पुमान् ।

स्नानं मानसमेतत् स्यात् - - - - ॥

२०· <u>१०, १४,४</u> — <u>पाद्म [उ.] ३, १०</u>

[मान्त्रस्नानम्]

- - - - अभिमन्त्रितैर्मन्त्रैर्विप्रकरेरितैः ।

अम्भोभिः प्रोक्षणं प्रथमं तस्मान्मान्त्रं स्नानमिष्यते ॥

२१· <u>१०, ७७,८</u> — <u>पाद्म [उ.] ३,१०</u>

[अर्घ्यद्रव्याणि]

कुशाग्राक्षतं पुष्पं फलं मलयजं तथा ।

सितान् सिद्धार्थसहितान् यवानर्घ्यस्य भाजने ॥

२२· <u>१०, ८८ -९३</u> — <u>पाद्म [उ.] ३, १०४-९</u>

[योगपीठकल्पनम्]

- - - - देवस्य योगपीठं प्रकल्पयेत् ।

अभिन्ने सदृशे पीठे प्रतिमायाश्चतुर्भुज ॥

आधारं प्रथमं कूर्मं कालाग्निं तदनन्तरम् ।

उपरिष्टाच्च भोगीन्द्रं फणापञ्चविभूषितम् ।।
चतुरस्रं सकोणं विमानं कल्पयेत् ।
भुवनोपरि धर्माद्याः कल्प्या योगासनाश्रयः ।।
आग्नेयादिषु चत्वारश्चतुष्कोणे पदमपि ।
अधर्माद्याश्च तावन्तः प्राच्यादिषु यथाक्रमम् ।।
ध्वजाद्यु तावत्येव पुरुषाकृतयः स्थिताः ।
चतुर्भुजाः सिंहवक्त्राः सिताः पूर्वेऽरुणाः परे ।।

२३· <u>११, ३२</u> <u>पाद्म [क्रि.] ४, २४</u>

[चतुर्विंशपदः] केवलाग्न्यं तथा भौद्रं पावकाग्न्यं मुखोदनम् ।
चतुर्विंशपदमेषः पाकचुल्यामपीष्यते ।।

२४· <u>११, ३८, १</u> <u>पाद्म [क्रि.] ४, ३०-२</u>

[अग्निध्यानम्] ध्यायेदग्निमनन्तरम् ।।
त्रिशीर्षं सप्तहस्तं त्रिपादं सप्तजिह्वकम् ।
वरदं शक्तिधारिणं च बिभ्राणं स्रुक्स्रुवौ तथा ।।
अभीतिदं दर्भधरं वामे चापधरं करे ।

२५· <u>१२, ४-७</u> <u>पाद्म [क्रि.] ४, ११, २</u>

[परिवारलक्षणम्] मुक्ताम्बरधरं सौम्यं मुक्तयज्ञोपवीतिनम् ।
<u>सौवर्णं च सोष्णीषं</u> स्वगुणिप्रमकुटम् ।।

परितोषकमाद्य भाविर्न गच्छात्मना ।

२६· <u>१२. ५८.१</u> — <u>पाद्म [च.] ४. ३७.८</u>

[शिखापीठे बलिदानम्]

शिखायां पीठिकामूर्ध्नि पूजयेद्विष्णुपार्षदान् ।

बलिं निक्षेपेण दत्वा पीठस्य मूर्धनि ।

२७· <u>१३. २-६</u> — <u>१· पाद्म.[च.] २२. २-४</u>

[मुद्रालक्षणादि]

अंगुलीरचनाभेदो मुद्रा तस्मात्प्रदर्शिता ।

सिद्धानामक्षराणां मुदं द्रावयति क्षणात् ॥

ततो मुद्रा निरुक्तं तेषां तस्याः प्रयोजनम् ।

प्रीणनं चापि देवानां कर्मणा सोऽपि दर्शितः ॥

प्रयोक्तव्यश्च रहसि न बहिर्दर्शयेदिति ।

मन्त्रमण्डलमुद्राणां गुप्तिरेषा सनातनी ॥

गन्धलिप्तौ करौ कृत्वा मुद्रादर्शनमाचरेत् ।

<u>२· पु. ३२. २,३</u>

मुदं समस्तसत्वानां[१] तत्क्षणाद्द्रावयिष्यति ।

तस्मादन्वर्थनामाभूदेषा गोप्या सद्बुद्धिः ॥

न बहिर्दर्शयेन्मुद्रां सिद्धां देवतादिनाम् ।

गन्धलिप्तौ करौ कृत्वा मुद्राबन्धनमाचरेत् ॥

<u>३· श्रीप्र. ४४. ६३.१</u>

मुद्रा नाम सिद्धानाममराणां च रक्षसाम् ॥

१· सत्वानां [?]

यस्मान्मुदं द्रावयति तस्मान्मुद्रेति कीर्त्तिता ।

४. चि, ७, ३४,६

मुदं कुर्वन्ति देवानां राक्षसान् द्रावयन्ति च ॥

तस्येयं सर्वमुद्राणां मुद्रात्वं तान्त्रिका विदुः ।

५. ई, २४, २, ३,४

मुदं कर्मनिरतानां ददात्यमलचारिणाम् ॥

द्रावयन्ति च दोषाणां बाह्याभ्यन्तरचारिणाम् ।

तेन मुद्रा समाख्याता कृत्स्नापि च मुद्रणात् ॥

+ + + +

+ + + +

मध्यदिग्धौ करौ कृत्वा मुद्राबन्धं समाचरेत् ।

६. पर, १३, २

हिंसकानां मुदं यस्माद्द्रावयन्तीति दर्शिताः ।

तेन मुद्राः समुक्ता ब्रह्मन् देवतानां मनोहराः ॥

७. विष्व, ११, ६,७

तथाथा तु यथा यस्मात् साधको देवयोरिणाम् ॥

द्रावयेत मुदं तस्मान्मुद्रा — — —

---

१८. १३, ६, ७

[हृन्मुद्रा]

१. प, ८, १२,३

दक्षिणेन तु हस्तेन मुष्टिबन्धं प्रकल्पयेत् ॥

अंगुष्ठं करमध्यस्थं कृत्वा चोपर्य हृदि स्थित ।

हृदयाख्या भवेन्मुद्रा सर्वतन्त्रेषु साधनी ॥

<u>२. पाद्म [च.] २२, ४,६</u>

अनामिकामध्यमयोः प्रवेश्याङ्गुष्ठमायतम् ।

विधाय मुष्टिं हृदये न्यसेद्धृदयमुद्रिका ।

<u>३. नार. ६. ६,७</u>

अनामिकामध्यमयोः प्रवेश्याङ्गुष्ठमायतम् ॥

कुर्वीत हृदये मुष्टिं हस्ताभ्यां हृदयस्य तु ।

<u>४. पु. ३३. ३०</u>

अङ्गुष्ठं मध्यतः कृत्वा मुष्टिं बध्वा हृदि न्यसेत् ॥

<u>५. श्रीप्र. ४४. ७४,६</u>

अनामिकामध्यमयोर्मध्येऽङ्गुष्ठं निवेश्य च ।

मुष्टिं कृत्वा तु हृदये न्यासो हृदयमुद्रिका ।

<u>६. वि. ७. १६,७</u>

अनामामध्ययोर्मध्ये निवेश्याङ्गुष्ठमायतम् ॥

दक्षिणस्य तु हस्तस्य मुद्रेयं हृदये स्मृता ।

<u>७. पर. १४. ६</u>

अनामिकामध्यमयोर्निविशाङ्गुष्ठमायतम्[1] ।

कुर्वीत हृदये मुष्टिं मुद्रा च हृदये स्मृता ॥

---

२१. १३. ८ <u>१. पाद्म [च.] २२. ६,७</u>

[ऊर्णमुद्रा] कृत्वा मुष्टिमधो बध्वा स्थापयित्वा च मूर्धनि ।।

अंगुष्ठाग्रेण चलनं सर्वथा चोर्णमुद्रिका ।

<u>२· वि. ७. १७.८</u>

निर्वर्त्य मुष्टिमाकुञ्च्यादङ्गुष्ठाग्रेण तर्जनीम् ।।

स्थापयेत्तु ललाटान्ते मुद्रेयं शिरसि स्मृता ।

<u>३· मा. ३१. १०.१</u>

निर्वर्त्य मुष्टि[1]माकाञ्च्यादङ्गुष्ठेन च तर्जनीम् ।।

स्थापयित्वा ललाटान्ते शिरोमुद्रा प्रचक्ष्यते ।

<u>४· पद, १४. ७</u>

निबध्य मुष्टिमं[2] कुञ्च्यादङ्गुष्ठाग्रेण तर्जनीम्[3]

स्थापयित्वा ललाटान्ते शिरोमुद्रा प्रकीर्तिता ।।

३०· १३.१ <u>१· पादम [च] ३२. ७.८</u>

[शिखामुद्रा] ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं दृढं मुष्टिं बध्वा स्पृशेच्छिखापदे ।।

शिखामुद्रेयमुदिता - - - - ।

<u>२· नार. ६. ८.९</u>

एवं बध्वा दृढं मुष्टिं कृत्वा चाङ्गुष्ठमूर्ध्वगम् ।।

स्थापयित्वा शिखादेशे शिखामुद्रा प्रचक्ष्यते ।

---

१ ~~निक्ष्य. [illegible]~~/७२ माकुञ्च्या.-[?] २· तर्जनीम् [?]

[शीर्षमुद्रा]　देवा मुष्टिमधो बध्वा स्थापयित्वा च मूर्धनि ।।

अंगुष्ठाग्रेण चान्तं तर्जन्या शीर्षमुद्रिका ।

२. ति. ७. १७.८

निर्वर्त्य मुष्टिमाकन्यादङ्गुष्ठाग्रेण तर्जनीम् ।।

स्थापयेत्तु ललाटान्ते मुद्रेयं शिरसि स्मृता ।

३. मा. ३१. १०.१

निर्वर्त्य मुष्टिमा[१]काञ्च्यादङ्गुष्ठेन च तर्जनीम् ।।

स्थापयित्वा ललाटान्ते शिरोमुद्रा प्रकल्पते ।

४. पद्. १४. ७

निबध्य मुष्टिमं[२] कन्यादङ्गुष्ठाग्रेण तर्जनीम्[३]

स्थापयित्वा ललाटान्ते शिरोमुद्रा प्रकीर्तिता ।।

---

३०. १२.१　१. पाद्म [च] ३२. ७.८

[शिखामुद्रा]　ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं दृढं मुष्टिं बध्वा मध्येशिखापदे ।।

शिखामुद्रेयमुदिता - - - - ।

२. नार. ६. ८.१

एवं बध्वा दृढं मुष्टिं कृत्वा चाङ्गुष्ठमूर्ध्वगम् ।।

स्थापयित्वा शिखादेशे शिखामुद्रा प्रकल्पते ।

---

१ ~~निर्वर्त्य. ३३~~/७.२ मान्या.-[?] ३. तर्जनीम् [?]

३.पु. ३३, ३८

बध्वा शिखायां संपूज्येदूर्ध्वाङ्गुष्ठेन मुष्टिना ॥

४.वीपु. ३४, ७७,८

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठयुतां मुष्टिं शिखायां विन्यसेदपि ॥

शिखामुद्रेति सा प्रोक्ता - - - - ।

५.वि. ७, १८,१

वर्तयित्वा दृढां मुष्टिं कुर्यादङ्गुष्ठमूर्ध्वगम् ॥

स्थापयेत्तां शिखादेशे शिखामुद्रा प्रकीर्तिता ।

६.कपि. २७,६

एवं बध्वा दृढां मुष्टिं कुर्यादङ्गुष्ठमूर्ध्वगम् ।

स्थापयित्वा शिखादेशे शिखामुद्रा प्रशस्यते ॥

७.पर. १९,८

एवं बध्वा दृढां मुष्टिं कुर्यादङ्गुष्ठमूर्ध्वगम् ।

स्थापयित्वा शिखादेशे शिखामुद्रेयमिष्यते ॥

---

31 १३, १०,१ १.सनत् [ऋषि,] २, १६७

[कच्छपमुद्रा]

तर्जन्या दक्षिणा वामां विवेष्टितलघ्वाङ्गुलिः ॥

तत्र विस्तीर्य स्यादङ्गुष्ठौ तर्जन्या मोचयेत्ततः ।

शिष्टा यत्तत्कुम्भं न्यस्य सर्वेषु तु करद्वयम् ॥

ज्ञेया कच्छपमुद्रा सा सर्वरक्षाविधायिनी ।

३२· <u>१३, ११,२</u>

[अस्त्रमुद्रा]

<u>१·प, ८, २२,३</u>

तर्जनीं स्फोटयेद्दिक्षु दक्षाङ्गुष्ठेन तु ।
धूर्तं कथयैव चतुर्भ्यां संनिरोधयेत् ॥
अस्त्रमुद्रेति विख्याता ।

<u>२· पाद्म [च] २२,१०,१</u>

तर्जन्यङ्गुष्ठविरति स्फोटयेत्प्रणवम् स्मरन् ।
दिक्षु सर्वासु देवाभिमुख्ये बध्वा चतुर्षु ॥
देवास्त्रमुद्रा विशेया – – – –।

<u>३·ब. सं ३४, २७,८</u>

तर्जनीं स्फोटयेद्दिक्षु दक्षाङ्गुष्ठेन तु ।
धूर्तं कथयैव चतुर्भ्यां संनिरोधयेत् ॥
अस्त्रमुद्रेति विख्याता – – – –

<u>४· पु. ३३, ४०,१</u>

– – – – तर्जन्यङ्गुष्ठयोस्तथा ॥
स्फोटनं देव सर्वत्र अस्त्रमुद्रेति कीर्तिता ।

<u>५. श्रीप्र. ११. ८०,१</u>

कनिष्ठाङ्गुली विन्यस्तौ मुष्टीकृत्य करद्वयोः॥
तर्जन्यङ्गुष्ठयोः स्फोटं दक्षिणस्याप्यदिक्षपि।
शिरः प्रदक्षिणेनैव कुर्याच्छेदमुद्रिका ॥

६·शिव, ११, ११,२

अपरा त्वाख्य मुद्रेणा कथ्यते दक्षिणाग्रकम् ।

मुष्टिं बध्वा तर्जन्यग्रमङ्गुष्ठरेखया ।।

स्पृष्ट्वा स्फोटमुदक्षेप: पूर्वादिदशदिक्ष्वपि ।

३३· १३, १३ [नेत्रमुद्रा]

१· पादुम [च.] ३२, ११,२

शिखामुद्रामधोमुखीम् ।।

विन्यसेत् भ्रुवोर्मध्ये नेत्रमुद्रेयमीरिता ।

२· पु. ३३-३०

शिखामुद्रामध: कृत्वा भ्रुवोर्मध्ये निवेशयेत् ।

नेत्रमुद्रेति कथिता – – – – ।।

३· श्रीप्र, ४४, ९८

+[1] सा मुद्रां यद्यधोमुखीम्[2] ।

भ्रुवोर्मध्ये स्थाप्यमाने[3] नेत्रमुद्रेति कीर्त्यते ।।

[+ शिखामुद्राम्]

४. वि. ७,२१,२

भ्रूमध्ये स्थापयेद्ध्वा शिखामुद्रामधोमुखीम् ।।

नेत्रमुद्रेयमाख्याता – – – – ।

५. मा. ३१, १२,३

स्थापयित्वा भ्रुवोर्मध्ये शिखामुद्रामधोमुखाम्[4] ।।

---

१ सा मुद्रा [?] २ मुखी [?] ३ स्थाप्यमाना [?] ४· मुखीम् [?]

नेत्रमुद्रा समुद्दिष्टा तर्जनीमध्यमांगुला ।

६·कपि, २७, ९

स्थापयित्वा भ्रुवोर्मध्ये चित्रामुद्रामथोंगुलम्[1] ।

नेत्रमुद्रा समुद्दिष्टा काश्यप द्विजपुंगव ॥

७·पद, १४, ११

स्थापयित्वा भ्रुवोर्मध्ये चित्रामुद्रामथोंगुलीम्[2] ।

नेत्रमुद्रा प्रयोक्तव्या स्वस्थः सर्वैः दक्षिणः ॥

३४· १३, १४,४ [अग्निप्राकारमुद्रा]

१·पाद्म [च.]२२, १२,३

कनिष्ठादितिभिर्बध्वा मुष्टिं साङ्गुष्ठमुन्नताम् ॥

विधाय तर्जनीं तेन भ्रामयेदाशु सत्वरम् ।

अग्निप्राकारमुद्रेयम् - - - - ॥

२·शैप्र, ४४, ५०,१

प्रसार्य तर्जनीमन्यां मुष्टीकृत्य च मस्तकम् ॥

तर्जन्या भ्रामयेत् सा तु वह्निप्राकारमुद्रिका ।

३·चि, सि, ६, ६८,१

विहाय तर्जनीं सम्यगङ्गुष्ठेन करांगुलीः ॥

निबध्य भ्रामयेत् सम्यगग्निप्राकारसंज्ञिका ।

---

१ गुलीम् [?] २· मथो. [?]

३५· <u>१३, १६,७</u>

[योगमुद्रा]

<u>१· सनत्कु [ऋ.चि.] २,८७,८</u>

जंघे वामं तु विन्यस्य करमुद्राभितः[1] पुनः ।

दक्षिणाग्रं[2] तथा कृत्वा तस्योपरि निवेश्य च ॥

अंगोष्ठितांगुली या तु योगमुद्रेति सा स्मृता ।

<u>२· पाद्म [उ.] २२, १४,४</u>

नाभेरधस्तान्निन्यस्य सव्यं करतलं पुनः ।

उत्तानमितरं तस्य विन्यसेदुपदादृशौ ॥

योगमुद्रा – – – – – ।

<u>३· मीप्र. ४४, ७२</u>

योगमुद्रा करतलं वामं नाभेः समीपगम् ।

उत्तानीकृत्य तदधि दक्षिणं च तथा न्यसेत् ॥

<u>४ चि. सि. ४. ६७७,८</u>

योगमुद्राभितः शृणु ।

नाभेरधस्तान्निन्यस्य सव्यं करतलं पुनः ।

उत्तानमितरं तत्र निन्यसेत् करोद्गमम् ।

इयं तु योगमुद्रा स्यात् – – – ॥

३६· <u>१३, १८,१</u>

[योगसंपुटमुद्रा]

<u>१· पाद्म [उ.] २२,१४,६</u>

करतलं सव्यं नाभेरधस्तनः ॥

---

१ . मुद्राभितं [३] २ दक्षिणं च [३]

आद्याङ्गुष्ठं तदुपरि सव्ये करतलं[1] पुनः ।

तमाङ्गुष्ठं विन्यसेद्योगसंपुटमुद्रिका ॥

२· वीप्र. ४४, ११४-॥७३

~~अंगुष्ठाभ्यां तु करयोस्तर्जनी मध्यमा न्तिमौ-~~ ।
विधाय पूर्ववद्वामं दक्षिणं ~~चाप्यधोमुखम्~~ ।
~~स्पृशेदितरः ताताः आद्याभिर्ग्रथयेत्~~ ॥
क्रियते यदि सा प्रोक्ता योगसंपुटमुद्रिका ॥
~~संपुटमुद्रेति विधेया – – – –~~ ।

---

३७. १३, २१
[ब्राह्मीमुद्रा]

१· सनत्कु [ऋ षि.] २, ३३

यतौ हस्तौ पुटौ कृत्वा ग्रहणं च परस्परम् ।

अंगुलीभिः समस्ताभिर्ब्रह्ममुद्रेति सा स्मृता ॥

२· पाद्म [पू.] २२, २६,७

अंगुलीभिः समस्ताभिर्दक्षिणोत्तरहस्तयोः ॥

संपुटीकरणं ब्रह्ममुद्रा संकथिता बुधैः ।

३· पु. ३३, १६,७

सर्वाङ्गुलीनां संश्लिष्टरूपयोः करयोरपि ॥

ब्रह्ममुद्रेति कथिता – – – – ।

---

३८. १३, ३०
[विष्णुमुद्रा]

१· पाद्म [पू.] २२, २७,८

अंगुष्ठे द्वे कनिष्ठे द्वे तथा स्यात्तर्जनी तयोः ॥

संयुक्ताग्रतः श्लिष्टा विष्णुमुद्रेति कीर्तिता ।

~~१ सव्येतरकरं [पु]~~

२· पु. ३३, ३४

त्रिशूलमुद्रा भिधीयते ।

अनामिकामध्यमाभ्यां विमुक्ता सैव[6] पद्मक ॥

[द्र. पद्ममुद्रैव]

३९· १३, ३१ — [खड्गमुद्रा (ऊर्ध्वाङ्गुष्ठमुद्रा)]

१· तन्त्र [क्रि.पि.] २, ३४

सा[1] सैव चोत्थिताङ्गुष्ठे[2] समस्तेन परस्परम् ।

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठमुद्रा सा खड्गमुद्रेति कीर्तिता ॥

२· पाद्म [च.] ३३, २८,१

सा[3] सैव[4] चोत्थिताङ्गुष्ठा समस्तेन परस्परम् ।

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठमुद्रा सा खड्गस्य कथिता तव ।

३· पु. ३३, ११

अंगुष्ठद्वयसंयुक्तैः[5] खड्गमुद्रा प्रकीर्तिता ।

४०· १३, ३२ — [अभिवादनमुद्रा]

१· पाद्म [च.] ३३, २९,३०

अग्रे विधाय पाणिभ्यां दण्डवद् दक्षिणं करम् ॥

प्रसारयेद् गुरूणां तु अभिवादनकर्मणि ।

---

१ सो [१] २ ष्ठा [१] ३ सो [३] ४ ५ चोत्थिता. [३]

५ संयुष्टा [३] ~~[-शब्द. १२४]~~

४१. <u>१३, ३३</u> | १. पाद्म [च.] २२, ३०,१

[भिन्नराजमुद्रा]

सर्वकनिष्ठाङ्गुली: सव्यकर्णे[1] न्यस्य सवेतरम् ॥

प्रसारेद्भिन्नराजाख्या मुद्रा विघ्नविनाशिनी ।

---

४२. <u>१३, ३४</u> | १. पाद्म [च.] २२, ३१,२

[भागवतीमुद्रा]

अन्यत्तु तर्जनीयुग्मं संहृताङ्गुष्ठकद्वयम् ॥

मुद्रा भागवती सा स्यात् - - - ।

---

४३. <u>१३, ३५</u> | १. पाद्म [च.] २२, ३२

करयुग्मं[2] तु संपुटे ।

कृते वराहमुद्रा सा सर्वसिद्धिकरी शुभा ॥

[वराहमुद्रा]

---

४४. <u>१३, ३६-७</u> | १. पाद्म [च.] २२, ३३-४

[दहन (अग्नि) मुद्रा]

अधस्तात्करतले संस्मरेद्रक्तपङ्कजम् ॥

तन्मध्ये बिन्दुवेदाग्निं त्रिकोणं तेजसां निधिम् ।

अधोमुखं करतलं कृत्वा द्रव्योपरि न्यसेत् ॥

सेयं दहनमुद्रेणा - - - - ।

<u>२ ई २३, ४२,३</u>

ऊर्ध्वे करतले रक्तपङ्कजं भास्करं स्मरन् ॥

कृत्वाग्नि संपुटेनेन मुद्रेणा दहनात्मिका ।

---

१ सव्य. [?]   २ कुम्भे [?]

५५· १३, ३७ -९	१·पादम [च.] ३३, ३४ -७
[आप्यायनमुद्रा]	मध्ये करतले श्वेतपंकं ज्योत्स्नासदम् ॥
	कलाज्योत्स्नासंयुक्तं वर्णितं पंकजासन ।
	तन्मध्ये बिन्दुविस्था तु ज्याकितं वामृतं भवेत्[1]
	येनामृतेन तद्भस्मना सिक्तं पूरितं स्मरेत् ।
	आप्यायनस्य मुद्रेणा कथिता कमलासन ॥
	२·पु. ३३, २६,७
	सव्यहस्ते तथा पद्मं ज्योत्स्नाच्छदसंयुतम् ।
	तस्मिन् चन्द्रं स्थितं ध्यात्वा पीयूषस्त्राविनं तथा ॥
	अधोऽङ्मुखेन हस्तेन द्रव्याणामुपरि न्यसेत् ।
	आप्यायनस्य मुद्रेणा - - - - ॥
	३·ई. २४, ३३, ३
	वामहस्ततले श्वेतपंकजे वह्निं स्मरन् ॥
	द्रव्याणि संप्लुयेत् येन मुद्राप्यायनात्मिका ।

५६· १३, ३९ -४१	१·पादम [च.] ३३, ३८-४०
[औरभ्रेयी [सुरभि] मुद्रा]	अंगुष्ठे द्वे कनिष्ठे द्वे तथा स्यात् तर्जनी द्वयो:[2] ।
	[3]स्थित्वं प्रसार्येदूर्ध्वमन्याङ्गुलानि करद्वये ॥
	मध्यमां दक्षिणकरेऽनामिकां च तथेतरे ।
	संहृत्य प्रसार्येन्यं करयोरुभयोरपि ॥

१ स्मरेत् [?] २ द्वयम् [?] ३ स्थितम् [?]

ज्ञेया सुरभिमुद्रा सा - - - - ।

<u>२· आ, १८, ३२,३</u>

धेनुमुद्रा ततः परम् ॥

अनामिके कनिष्ठाभ्यां तर्जनीभ्यां च मध्यमे ।

अन्योन्याभिमुखश्लिष्टे - - - - - ।

<u>३· पु, ३३, २८,१</u>

अनामिकामध्यमयोः कनिष्ठातर्जनी क्रमात् ।

संपृष्टितयोरन्योन्यकरयोरुभयोरपि ॥

ज्ञेया सुरभिर्ज्ञेया - - - - - ।

<u>४· आ, ३१, ३३,४</u>

द्वौ करौ संपुटं कृत्वा अन्योन्यकरवर्तिनः ।

कनिष्ठिकानामिकयोर्मध्ये[1] मा तर्जनी यथा ॥

एवमन्यस्यासमार्गेण सुर[2]मुद्रा प्रकाश्यते ।

<u>५· वि, ति, ४, ६७२, ३</u>

अंगुष्ठे द्वे कनिष्ठे द्वे तथा च तर्जनीद्वये ।

मध्यमां दक्षिणकरेऽनामिकां च सव्येतरम्[3] ॥

निवेश्य प्रक्षिपेत्क्रमम् करयोरुभयोरपि ।

ज्ञेया सुरभिमुद्रा सा ॥

---

१ मध्यमा [?] २ सुरभि [?] ३ सव्येतरे [?]

५७· <u>१३, ३१,२</u> — <u>१ पाद्म [च.] २२, ३०,१</u>

[आवाहनमुद्रा]

हस्ताभ्यामंजलिं कृत्वा ऊर्ध्वाभिकर्षितं स्फुटम् ॥
आवाहनस्य मुद्रेषा ।

<u>२ पु. ३३,२१</u>

निरतांचलिरन्ध्रस्तु मुद्रा आवाहनात्मका ॥

<u>३ श्रीप्र ११, १०२,३</u>

हस्ताभ्यामंजलिं बध्वा स्वोपाडिकर्षितं स्फुटम् ॥
मुद्रा स्यावाहने योज्या ------- ।

५८· <u>१३, ३३</u> — <u>१· पाद्म [च.] २२, ३१,२</u>

[प्रणाममुद्रा]

हृदये शिरसि हैऽपि संपुटांजलिरूर्ध्वगा ॥
प्रणाममुद्रा सा ज्ञेया ।

<u>२· श्रीप्र, ११, ६९,७०</u>

हृदये शिरसि तयोः[1] संपुटांजलिरूर्ध्वगा ॥
प्रणाममुद्रा[2] सा ज्ञेया ।

<u>३· पर, १५, १३</u>

हृदये वा ललाटे वा संपुटांजलिरूर्ध्वगा ।
मुद्रेयं कथिता ज्ञेया प्रणामे परमेष्ठिनः ॥

---

१ तथा [?] २ मुद्रा [?]

४६. १३, ४४ –७

[पद्म [पीठ] मुद्रा]

१. पाद्म [सं.] ३२, ४४,७

प्रसार्य करात् सर्वान् मणिबन्धौ समेत्य तौ ।
अन्तः प्रविश्य चांगुष्ठौ तयोः पृष्ठमनुस्पृशेत् ।।
प्रसारयेत् पद्ममुद्राम् – – – – ।

२. नार. ६. २७

प्रसार्य करा[1]दूर्ध्व मणिबन्धसमोत्थितौ ।
अन्तः प्रवेश्य चांगुष्ठौ पद्ममुद्रेति कीर्तिता ।।

३. पु. ३३, १०

अंगुली विरलाः कृत्वा करयोरुभयोरपि ।
सांनिध्यकूर्परौ यत्तु पद्ममुद्रा निगद्यते ।।

४. शा. ५४, ८२ –४

श्रीवत्साख्यमथो शृणु ।।
मणिबन्धौ मेलयित्वा चांगुष्ठावन्तरं नयेत् ।
शेषाः प्रसारयेच्छाखा दक्षिणेतरयोरपि विन्यसेत् ।
एषैव पद्ममुद्रेति वदन्त्यागमपारगाः ।

५. वि. ७, ३५

मणिबन्धसमौ हस्तावूर्ध्वं शाखाः प्रसारिताः ।
अन्तः प्रवेशितांगुष्ठौ[2] पद्ममुद्रासने स्मृता ।।

---

१. मूर्ध्व (?)   २. -गुष्ठा (?)

६·कपि. २७, १८

अंगुलिसन्धोर्ध्वैः[१] कृत्वा विकीर्णं करान् पृथक् ।

विधायाम्बुजवत् तु अंजमित्यभिधीयते ॥

७·पर. १३, १४

प्रसार्य करावूर्ध्वं मणिबन्धौ संयुतौ ।

अन्तः प्रवेश्य चांगुष्ठौ पद्ममुद्रां प्रकल्पयेत् ॥

८· वि. ति. ४, ५७०,१

मणिबन्धौ तु संयोज्य करांस्तु प्रसारयेत् ।

अंगुष्ठावन्तरायेय सर्वेषां सर्वतः ततः ॥

कनिष्ठिकांगुली मध्य कनिष्ठांगुलिना सह ।

उभौ च कुर्वीत सम्यग्योजयेत् पद्ममुद्रिका ॥

४०· १३, ४७-९ [पंकजा]

१· पादुम [अ.]२२, ४६-८

निबध्य दक्षिणाङ्गुष्ठं वामहस्तस्य मुष्टिनाम् ॥

कृत्वा चांगुष्ठतर्जन्यौ संयुते प्रसृते समे ।

शिष्टास्तु दक्षिणान्यास्ता[२] अन्यामुष्टिमूर्ध्वगाः ॥

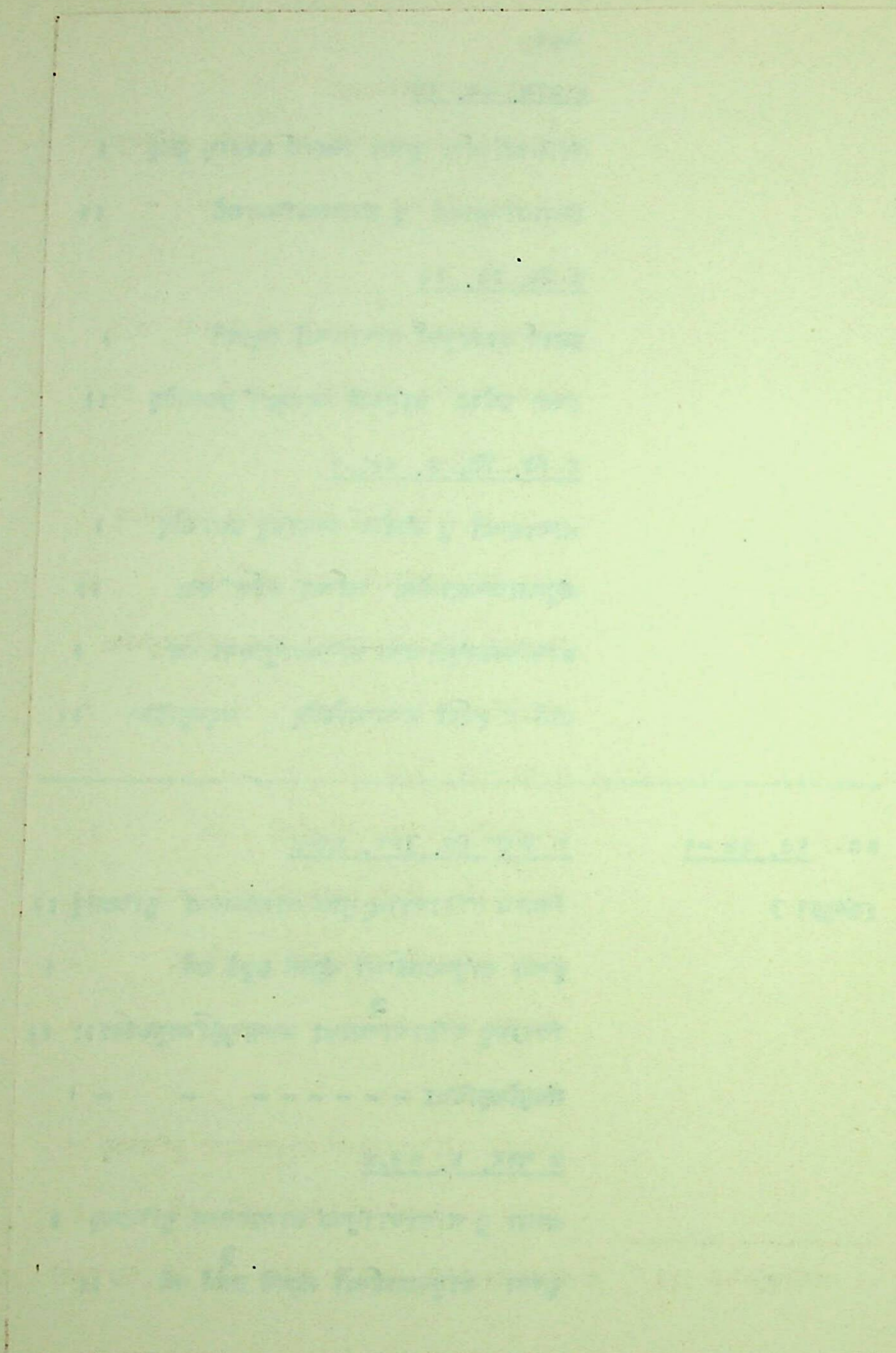
शंखमुद्रेयमुदिता - - - - - - - - ।

२ नार. ६, ३३,४

बध्वा तु दक्षिणांगुष्ठं वामहस्तस्य मुष्टिनाम् ।

कृत्वा चांगुष्ठतर्जन्यौ संयुते प्रसृते[३] समे ॥

१. अञ्जलि-चौ.[१] कृत्वा-न्या [२] ३ प्रसृते [३]

~~शिखरमुद्रा—दक्षिणमध्यमा~~

शिखरस्तु दक्षिणस्याङ्गुष्ठो बध्नीयात्[१] मुष्टिमूर्ध्वतः ।

मुद्रा शंखस्य विशेषा – – – – ॥

३·पु. ३३. ४

मुष्टिना वामहस्तस्य[२] मध्याङ्गुष्ठं निबध्य च ।

अंगुष्ठस्पर्शनीयोगः शंखमुद्रेति कीर्तिता ॥

४·वि.७.२८.९

निबध्य दक्षिणाङ्गुष्ठं वामहस्तस्य मुष्टिनम् ।

कृत्वा वाङ्गुष्ठसंलग्नौ अंगुली प्रसृते समे ॥

शिखरस्तु दक्षिणस्याङ्गुष्ठो बध्नीयुर्मुष्टिमूर्ध्वतः ।

शंखमुद्रेयमुद्दिष्टा – – – – –॥

५·मा. ३९. ४,५

धन्यदक्षिणाङ्गुष्ठमंगीलमिह करे ।

विनाङ्गुष्ठेन वेष्टयाभिर्बन्धयेत् मुष्टिं यथा ॥

सङ्गतौ[३] दक्षिणे वामभ्राङ्गुष्ठे[४] तु स्पृशेत्तः ।

शंखमुद्रा इति प्रोक्ता – – – –॥

६·पर. १४.२०–२

निबध्य दक्षिणाङ्गुष्ठं वामहस्तस्य मुष्टिनम् ॥

कृत्वा वाङ्गुष्ठसंलग्नौ अंगुली प्रसृते समे ।

---

१ बध्नीयुर्मुष्टि [३]   २ हस्तस्याङ्गुष्ठ्या –[३] ३ सङ्गतौ [५] ४ .मध्याङ्गुष्ठं [३]

निक्षिप्य दक्षिणस्यास्या वामाङ्गुष्ठिस्थितिर्मुद्रा ।।
शंखमुद्रेयमुदिता — — — — — ।

<u>७· वि. सि. ३, ६६३,७</u>

निबध्यादक्षिणाङ्गुष्ठं वामहस्तस्य मुष्टिना ।
दक्षिणाङ्गुलिभिः सम्यग्वामाङ्गुष्ठं निपीडयेत् ।।
तर्जन्यां[1] दक्षिणस्याथ वामाङ्गुष्ठेन योजयेत् ।
शंखमुद्रेयमुदिता — — — — ।।

७१· <u>१३, ४९,५७</u>

[चक्रमुद्रा]

<u>१· पाद्म [च.] २२, ४८,१</u>

मणिबन्धसमौ हस्तौ तिर्यक् संप्राप्य च क्रमात्[2] ।।
पर्वाविण प्रयोक्तव्या चक्रमुद्रा महोदया ।

<u>२· जाप. ६, २४</u>

मणिबन्धसमौ हस्तौ तिर्यक् संप्राप्य चक्रवत् ।
पर्वाविण[3] प्रयोक्तव्या चक्रमुद्रा शुभप्रदा ।।

<u>३· वि.७, २६</u>

मणिबन्धसमौ हस्तौ तिर्यक् संप्राप्य चक्रवत् ।
पर्वाविण प्रयोक्तव्या चक्रमुद्रा महोदया ।।

<u>४· पद्, १४, १७,८</u>

मणिबन्धसमौ हस्तौ तिर्यक् संप्राप्य चक्रवत् ।।
पर्वाविण प्रयोक्तव्या चक्रमुद्रा महोदया ।

---

१ तर्जनीं [?] २ चक्रवत् [?] ३ पर्वाविण [?]

४२· १३, ४१,२ — [गदामुद्रा]

१· मन्त्र [आ. नि.] २, ४३,४

प्रकोष्ठौ वेष्टयित्वा तु क्रमाद् कूर्परं पुनः ।
दोर्भ्यां समुद्धताभ्यां मध्यमाभ्यां परस्परम् ॥
बहिर्निःसृताभिस्तु नामाग्राभिः[1] कृता तु या ।
शेषांगुलीभिरन्याभिर्गदामुद्रेति सा स्मृता ॥

२· पाद्म [उ.] २२, ४९-५१

मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यामंगुष्ठौ विनतावुभौ ।
मध्यमांगुलियुग्मं तु ऋजुमूर्ध्वं प्रसारयेत् ।
शेषाभिरंगुलीभिस्तु बन्धयेत्[2] परस्परम् ॥
संश्लिष्टौ कूर्परौ द्वौ तु गदामुद्रेयमीरिता ।

३· पु. ३३, ६,७

मुष्टिं बध्वा तु हस्ताभ्यां संश्लिष्टौ[3] मध्यमांगुली[4]:
कूर्परौ तु समौ कृत्वा गदामुद्रेयमीरिता ।

४· औप्र. ४३, ११,२

कूर्पराग्रौ मेलयित्वा करौ मध्यांगुलीयुगम् ।
प्रसार्य योजयेदन्या मुष्टौ कुर्याद्विचक्षणः ॥
गदामुद्रामिमां देवि वामहस्ते प्रदर्शयेत् ।

४३· १३, ४३ — [धनुर्बाणमुद्रा]

१· पाद्म [उ.] २२, ४१

सव्यस्कन्धे मध्यमया संस्पृशेच्चापमुद्रिका ॥

१ नामाग्राभिः [?] २ बध्नीयात्तु [?] ३ संश्लिष्टे [?] ४. ०ङ्गुली [?]

२. पु. ३३, ७,८

अग्रेण मध्यमांगुल्यास्तर्जन्यग्रं स्पृशेदपि ॥

शार्ङ्गमुद्रेति कथिता - - - - ।

---

५४. १३, ४३,४

[मुसलमुद्रा]

१. पाद्म [च.] २२, ४२,३

मुष्टिं कृत्वा वामहस्तमंगुष्ठमूर्ध्वतः ।

अपसव्यकरेणैव तदङ्गुष्ठं तु बन्धयेत् ॥

प्रसार्य दक्षिणांगुष्ठं ज्ञेया मुसलमुद्रिका ।

२. पु. ३३, ८,९

सोर्ध्वाङ्गुष्ठं वाममुष्टिं दक्षिणेन तु मुष्टिना ॥

वामस्याङ्गुष्ठमूर्ध्वं तु न्यस्ता धेनुमुद्रं भवेत् ।

---

५५. १३, ४४,६

[खड्गमुद्रा]

१. पाद्म [च.] २२, ४३,४

कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु संहृत्याङ्गुष्ठकेन तु ॥

निबध्य तर्जनीं भूयस्तदग्रं नतमेव च ।

खड्गमुद्रा तु सा ज्ञेया - - - - ।

---

५६. १३, ४५,७

[वनमालामुद्रा]

१. पाद्म [च.] २२, ४४

कृत्वा ध्वाग्रं लम्बयेद्बद्धमन्मङ्गुल्यग्रैः परस्परम् ।

बन्धयेद्वनमाला स्यादंगुष्ठौ द्वौ तु संहरेत् ॥

२. पु. ३३, ११

संश्लिष्टस्वाङ्गुलीः कृत्वा कयोरुभयोरपि ।

सम्मुखेन्नमाता स्यात् - - - - - ॥

३. श्रीप्र. ४४, ८६,७

अंगुष्ठाभ्यां विना बाला कङ्कुल्योरुपपर्वणी ॥

हस्तौ प्रलम्बयेत् कण्ठादन्मालेति तां विदुः ।

---

५७. १३, ४७,८ — १. ई. ८, १०३,४

[पराङ्मुखमुद्रा]

मुष्ट्यं दक्षिणं हस्तं स्वात्मनस्तु पराङ्मुखम् ।

पराङ्मुखं सम्मुखानं वामपाणिं प्रकल्पयेत् ॥

क्रमादाभ्यामर्थं तु दर्शं मुद्राद्वयं शिव ।

२. प. सं ३३, ७८,९

मुष्ट्यं दक्षिणं हस्तमात्मनस्तु पराङ्मुखम् ॥

पराङ्मुखं सम्मुखानं वामपाणिं प्रकल्पयेत् ।

पराङ्मुखमुद्रे द्वे लोकेशानाभिन्ने स्मृते ।

---

५८. १३, ४९-५१ — १. सम्. [ऋ भि.] २, ४२,३

[गजकमुद्रा]

कृत्वा पराङ्मुखौ हस्तौ श्लेषयित्वा कनिष्ठिके ।

तर्जन्यौ सहितं दीर्घ-मार्गेण विधाय तु ॥

अधोमुखौ पराङ्मुख्यौ कृत्वा शेषास्तु च वक्रिताः ।

कृत्वा[1] पु_या पुनर्मुद्रा ज्ञेया गजसंनिभा ॥

[1] कृता [?]

२· पादुम [प्र.] ३३, ४५-८

उभौ करतलौ पृष्ठौ संश्लिष्टौ[1] तु कनिष्ठिकौ[2] ॥

बन्धयेत् तर्जनीयुग्मं प्रसार्याङ्गुष्ठयुग्मकात् ।

अंगुष्ठौ द्वौ नामयुग्ममध्यतोऽवलम्बयेत् क्रमात् ॥

मध्यमानामिकाभ्यां तु करयोरुभयोरपि ।

~~मध्यमानामिकाभ्यां तु करयोरुभयोरपि ।~~

पक्षाभ्यासनं कुर्यात् सैषा गरुडमुद्रिका ॥

२· नार. ६, ३५,६

उभे कनिष्ठिके बध्वा प्रादेशिन्यावुभे तथा ।

हस्ताङ्गुलौ पराङ्मुखाङ्गुष्ठाग्रौ समावुभौ ॥

मध्यमानामिके कुर्यादभितः पक्षयुग्मवत् ।

वैनतेयस्य मुद्रेयं - - - - - ॥

३· पु. ३३, १२,३

हस्तयोरुभयोः स्पृष्टौ[3] सुश्लिष्टौ[4] च कनिष्ठिकौ[5] ।

तथा च तर्जनीयुग्मं बध्वाङ्गुष्ठौ समौ कृतौ ॥

पक्षाभ्यासनं कुर्याद्दितराङ्गुलिभिस्तथा ।

४· श्रीप्र. ४८, १३,४

हस्तयोरुभयोः पृष्ठे स्वोजायेत कनिष्ठिके ।

---

१ श्लिष्टे [?] २ ष्ठिके [?] ३ स्पृष्टे [?] ४ श्लिष्टे [?] ५ ष्ठिके [?]

बध्नीयात् तर्जन्यागुष्ठं संयुक्तं मध्यमोपरि ।।

अंगुष्ठौ पादवच्चास्या उपरि: मध्यमायुतेषु ।

वैनतेयस्य मुद्रेयं - - - - - - - ।।

६·वि. ७. ३१,२

उभे कनिष्ठिके बध्वा प्रदेशिन्यावुभे तथा ।

हस्तावुभौ परावृत्तावंगुष्ठौ सहितावुभौ: ।।

मध्यमानामिके मुक्ते चालयेत् पक्षयुग्मवत् ।

बद्धा गरुडमुद्रेयम् - - - - ।।

७·पर. १४. २२-६

उभे कनिष्ठिके कनिष्ठके बध्वा प्रदेशिन्यावुभौ तथा ।।

हस्तावुभौ परावृत्तावंगुष्ठौ सहितावुभौ: ।

मध्यमानामिके ~~मुक्ते चालयेत् पक्ष~~ कुर्यादाभितः पत्र/युग्मवत् ।।

~~बद्धा~~ प्रोक्ता गरुडमुद्रेयम् - - - - ।

~~७·पर. १४. २४-६~~

~~उभे कनिष्ठिके कनिष्ठके बध्वा प्रदेशिन्यावुभौ तथा~~ ।।

---

४१. १३. ६२

[बिल्वपत्रमुद्रा]

१·पाद्म [च.] २२. ४९

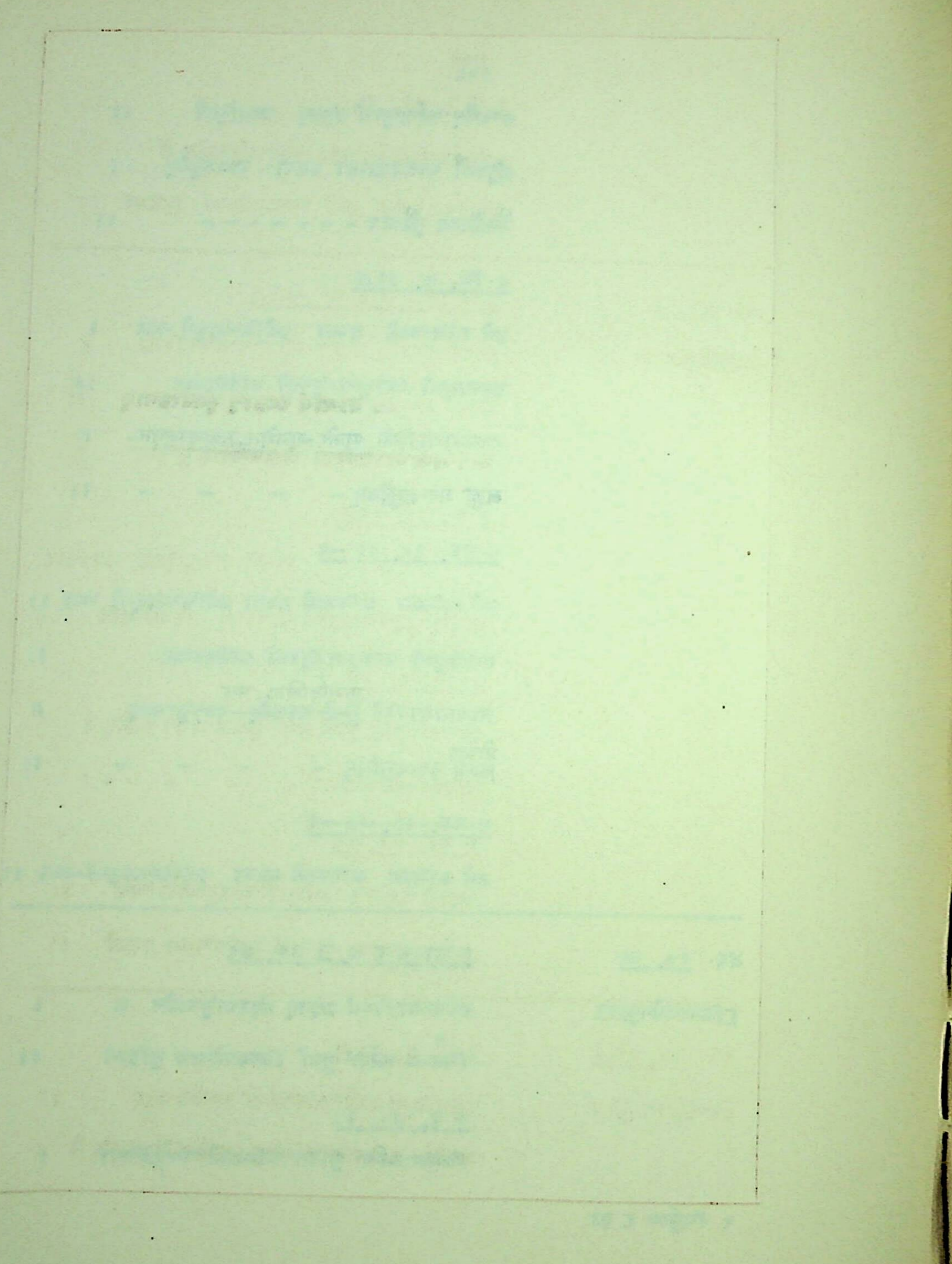
कनिष्ठादित्रयं प्रह्वम् संहृत्याङ्गुष्ठकेन च ।

निबध्य[1] तर्जनीं मूर्ध्नि बिल्वपत्रेति मुद्रिका ।।

२ पु. ३३. १४

त्रिपुरसहगिरि मुष्टि बिल्वपत्रं मध्यप्रीतिदा ।

१ निर्मुच्य [३]

३. शी.प्र. ४४. ९७

कनिष्ठाद्यंगुली विरला: संहृत्यांगुष्ठकेन च ।

नियोज्य तर्जनीं मूर्ध्नि विघ्नध्वंसनस्य मुद्रिका ॥

---

६०. १३.६३ — १. पादुका [५] ३३-६०,१

[अनन्तमुद्रा]

प्रसार्य करान् सर्वान् विरलानूर्ध्वगा मिथः ।

कृत्वा हस्तद्वय धाधामं तद्वदन् कुर्यादेकमात् ॥

पार्श्वपार्श्वाग्रसंयुक्ता सेयानन्तस्य मुद्रिका ।

२. प्र. ३३. ११,२

कथ्यतेऽनन्तमुद्रिका ॥११॥

सर्वाङ्गुली विरलांगुल्य करयोः क्रियते यदि ।

३. शि. ७. ३३

विरलोर्ध्वाङ्गुलिं हस्तं कृत्वायामेन दर्शयेत् ।

मुद्रानन्तस्य विज्ञेया - - - - ॥

४. पर. १४. २७

प्रसार्य करवान् सर्वान् विरलानूर्ध्वगा मिथः ।

कृत्वा हस्तद्वय धाधामं मुद्रानन्तस्य कथ्यते ॥

---

६१. १३. ६४,४ — १. ज. ८, ८४,४

[चण्डप्रचण्डमुद्रे]

अंगुष्ठाभ्यां करात्तामाकर्षिणीं तर्जनीजया ॥

तामेव दक्षिणाद्धस्तात् प्रचण्डाख्यस्य विद्धि वै ।

२·श, सं ३५, ६०,१

समुत्थाप्य करादामात्मनां[1] तर्जनीयुताम् ॥

वामेन दक्षिणादस्मात् प्रकोष्ठस्य निवर्धयेत् ।

६२· १३, ६४,६ — १·ब, ८, ८४,६

[जयविजयमुद्रे]

मध्यमाद्वामहस्तादि समुत्थाप्य जयस्य च ॥

दक्षिणाद्विजयाख्यस्य बीजस्य परिकीर्तिता ।

२·श, सं· ३५, ६१,२

मध्यमां वामहस्तादि समुत्थाप्य जयस्य सा ॥

दक्षिणात् विजयाख्यस्य बीजस्य परिकीर्तिता ।

६३· १३, ६६,७ — १·ब, ८, ८७

[गांग यामुनमुद्रे]

वामाङ्गुष्ठानामिका[2] प्राग्वत्कृत्वा* गाङ्गस्य विद्धि ताम् ।

दक्षिणाद्यामुनस्योक्ता मुद्रा बीजस्य नारद ॥

२·श, सं, ३५, ६२,३

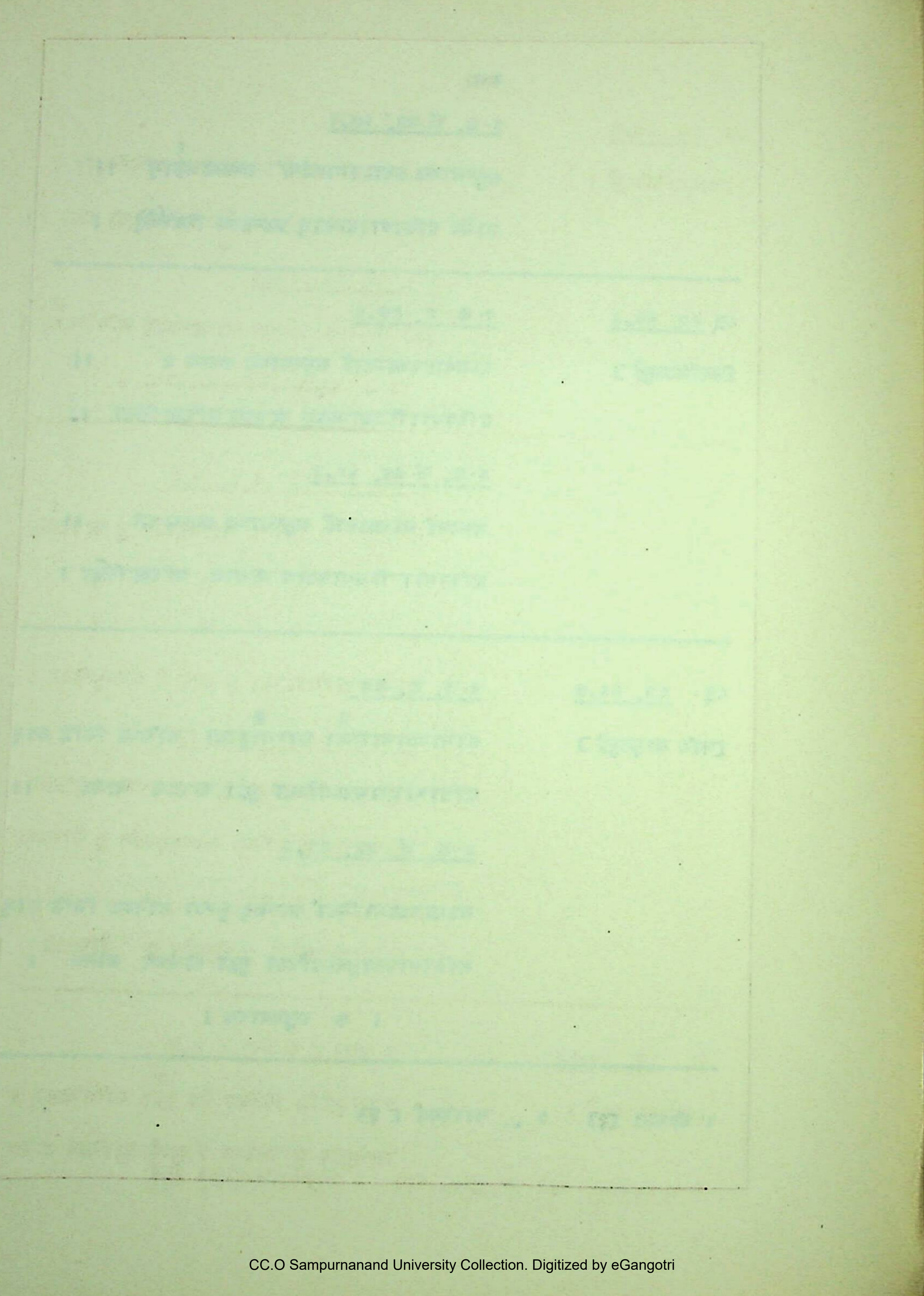
वामाङ्गुष्ठानामिकां प्राग्वत् कृत्वा गाङ्गस्य विद्धि ताम् ॥

दक्षिणाद्यामुनस्योक्ता मुद्रा बीजस्य नारद ।

। * समुत्थाप्य ।

---

१ बीजबां [?]   २ .. नामिकां [?]

६४. <u>१३. ६७,८</u>

[शंखपद्मनिधिमुद्रे]

<u>१ ब. ८. ८८</u>

निधी स्वरूप्य शंखस्य वामहस्तात् कनिष्ठिका ।

पद्मा न्यस्याधराङ्गुष्ठात् सैव परोर्णीकृता यदा ।।

<u>२ श. ब. ३४. ६३,२</u>

मुद्रा शंखनिधेः प्रोक्ता वामहस्तात् कनिष्ठिका* ।

[* अनुस्यापितेत्यध्याहारः]

---

६५. <u>१३. ६८,१</u>

[चक्रमुष्टिमुद्रे]

<u>१. मन्त्र [ऋ कि] २. १,८</u>

मुष्टिमुद्रा तु मुष्टिः स्यादंगुष्ठेन तु पीडितम्[१]।

\+ \+ \+ \+

\+ \+ \+ \+

अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु तथा वै चक्रमुद्रिका ।

<u>२. पाद्म [च] २२. ४२</u>

अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु तदा स्याच्चक्रमुद्रिका ।

मुष्टिमुद्रा तु मुष्टिः स्यादंगुष्ठेन तु वेष्टिता ।।

<u>३. कपि, २७. १९</u>

पूर्वमुष्टिमुद्रा तु अंगुष्ठेन तु वेष्टिता ।

---

६६. <u>१३. ६९,७०</u>

[ज्ञानगन्धमुद्रे]

<u>१. मन्त्र [ऋ कि] ३,३</u>

ज्ञानमुद्रेति विज्ञेया सैव मुद्रा[२] कनिष्ठिका ।

गन्धमुद्रा तु विज्ञेया विमुक्तो[३]ऽनामिका च या ।।

१ सा पीडिता: [?] २ मुक्त. [?] ३ विमुक्तानामिका [?]

२·पाद्म [च.] ३२, ६३

स्नानमुद्रेति[1] विज्ञेया सैव मुक्तकनिष्ठिका ।

गन्धमुद्रेति विज्ञेया विमुक्तानामिका च सा ॥

३·कपि, २७, ११,२०

स्नानमुद्रेति विज्ञेया[2] मध्यमुक्तकनिष्ठिका ॥

गन्धमुद्रेति संप्रोक्ता विमुक्तानामिका च सा ।

---

६७. ११, ७०,१

[पुष्पयज्ञोपवीतमुद्रे]

१·सनत् [अ.पि.] २, ३,७

विमुक्तमध्यमा सैव पुष्पमुद्रेति कीर्तिता ।

\+ + + + +

\+ + + + +

\+ + + + +

मध्यमाङ्गुष्ठशिरसोः संस्पृष्टाग्रपर्वणा ।

यज्ञोपवीतमुद्रा सा विस्तृताभ्यङ्गुलिं[3] क्रमात् ॥

२·पाद्म [च.] ३३, ६२,३

पुष्पमुद्रेति विज्ञेया विमुक्ता मध्यमा तथा ।

मध्यमाङ्गुष्ठशिरसि संस्पृष्टाग्रपर्वणा ॥

यज्ञोपवीतमुद्रा स्यात् - - - ।

---

१ स्नान [?] २ विज्ञेया सैव मुक्त [?] ३. अङ्गुलिका [?]

३·पु. ३३, १७-१

सर्वाङ्गुलीनां संकोचो विमुक्ता मध्यमा च सा ।।

पुष्पपुटेति कथिता पुष्पाणां च समर्पणे ।

अंगुष्ठाभ्याग्र्यं[१] तु मध्यमांगुलिना स्पृशेत् ।।

यज्ञोपवीतमुद्रा स्यात् - - - - - - ।

४·कपि, २७, २२,४

मध्यमांगुष्ठयोरपि[२] संगतिर्द्व्यग्रपर्वणि ।।

यज्ञोपवीतमुद्रा सा - - - - ।

६८· १३, ७१,२ १·सनत् [क्रि.पि.] २, ८

[आकल्प[अलंकार]मुद्रा स्यादङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां वेधालंकारमुद्रिका ।।

२·पाद्म [च.]२२,६४

अंगुष्ठेन कनिष्ठिका ।

आकल्पमुद्रिका वेधा - - - - ।।

३·पु. ३३, १९,२०

कनिष्ठिकाग्र्यं[३] तु स्पृशेदंगुष्ठकेन तु ।।

मुद्रा आभरणं[४] वेधालंकारासने मता ।

४·मा. ३१,३०

तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यां वेधालंकारमुद्रिका ।

५·कपि, २७, ३४

तथांगुष्ठकनिष्ठाभ्यां वेधालंकारमुद्रिका ।।

१ पर्व [?] २ मिलनौ: [?] ३ पर्व [?] ४ आभरणे [?]

६९. १३, ७२,३

[धूपमुद्रा]

१. सनत्कु [ज्ञा वि.] २,६

संहृताग्रांगुली या तु कृत्वाव्यतिकरांगुलिः ।

सहैवोर्ध्वीकृताङ्गुष्ठा कराभ्यां धूपमुद्रिका ॥

२. पाद्म [च.] ३२, ६६

संहृताग्राङ्गुलीनां तु कृत्वा[1] व्यतिकराङ्गुलिः ।

सहैवोर्ध्वीकृताङ्गुष्ठौ[2] कराभ्यां धूपमुद्रिका ॥

३. पु. ३३,२०,१

बध्निहमंगुलीनां तु समा विसष्टाग्रबन्धनम् ॥

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठौ तथा कृत्वा धूपमुद्रा प्रकीर्तिता ।

४. कपि. ३७, ३३,४

संहृताग्राङ्गुलीनां तु कृत्वा[3] व्यतिकराङ्गुलीः[4] ।

सहैवोर्ध्वीकृताङ्गुष्ठा कराभ्यां धूपमुद्रिका ।

---

७०. १३, ७६,७

[प्रतिमामुद्रा]

१. सनत्कु [ज्ञा वि.] २, १२,३

या वाप्यूर्ध्वीकृताङ्गुष्ठा संहृताङ्गुलिका स्मृता ॥

सा ज्ञेया प्रतिमामुद्रा - - - -।

२. पाद्म [च.] ३२, ६९,७०

या वाप्यूर्ध्वीकृताङ्गुष्ठा शेषाभिर्मुष्टिभिः कृता ॥

सा ज्ञेया प्रतिमामुद्रा - - - - ।

---

१ कृत्य [?] २ ङ्गुष्ठा [?] ३ कृत्य [?] ४. ङ्गुलिः [?]

३·पु. ३३, ३३

सोऽर्धाङ्गुष्ठे तु[1] या मुष्टिमुद्रा सा प्रतिमा स्मृता ।

४·शीप्र. ४३, १०४.४

ऊर्ध्वाङ्गुष्ठं दक्षिणं तु मुष्टीकृत्य प्रदर्शयेत् ॥

मुद्रेयं प्रतिमा देवि – – – – ।

---

७१. १३, ७७.८ [स्वागत–प्रार्थना–ध्यानमुद्राः]

१·पादम [च.] ३२, ७०.१

उत्तानीकृत्य हस्तौ[2] च वक्रिताङ्गुलिभिः क्रमात् ॥

अङ्गुष्ठं च पृथक् कृत्वा ज्ञेया स्वागतमुद्रिका ।

सा चैव प्रार्थनामुद्रा सा ज्ञेया ध्यानमुद्रिका[3] ॥

२· पु. ३३, ३४

उत्तानाभ्यां च हस्ताभ्यां किञ्चिदाकुञ्चिताङ्गुलीः ।

पृथक् कृत्वा स्यात् गुष्ठौ ज्ञेया स्वागतमुद्रिका ॥

---

७२. १३, ७९.८० [ग्रासमुद्रा]

१·सनत्कु [ऋ.पि.] २, १६.७

पंचाङ्गुलीनामग्रेषु या धाच गुष्ठाग्रसंस्थितिः ॥

ग्रासमुद्रा तु विज्ञेया वह्निहोमे प्रदर्शिता ।

२·पादम [च.] ३२, ७२.३

पंचाङ्गुलीनामग्रं तु संयोज्य कमलासन ।

---

१ .ङ्गुष्ठा [?] २ हस्तौ [?] ३ ध्यान [?]

अनाख्येन[1] वामेन पाणिना दक्षिणेन च ॥

निबोध पद्मान्नादि मुद्रा सा प्राञ्जलिका ।

<u>३·पु. ३३,२२,३</u>

अंगुलीनां तु पंचानामग्रं संयोज्य यत्नतः ॥

दक्षिणेन करेणैव मुद्रा सा प्राञ्जलिका ।

<u>४·शीप्र. ५३,१११</u>

पंचांगुलीनामग्रं तु योजयेद्ग्रासमुद्रिका ।

<u>५·चि. ति. ३. ६८०</u>

सर्वेषामंगुलाग्राणामेकत्र तु संगतिः ।

महती ग्रासमुद्रेणा - - - ॥

७३· <u>१३, ८०,१</u>

[धान्यवपन [होम] मुद्रा]

<u>१·पाद्म[स.] २२, ७३,४</u>

मध्यमानामिकाभ्यां तु अंगुष्ठाग्रेण[2] संगतिः ॥

कनिष्ठातर्जनीयुग्मं दीर्घीकृत्य यथाक्रमम् ।

सिद्धौ स्थिरादीनां होमकर्मणि शस्यते ॥

<u>२·शीप्र. ४४, ११२,३</u>

मध्यमानामिकाभ्यां तु स्पृष्ट्वाङ्गुष्ठं मेलयेत: ।

कनिष्ठातर्जनीयुग्मं दीर्घीकृत्वा[3] विचक्षणः ॥

धान्यपुष्पफलादीनामिमां होमे नियोजयेत् ॥

---

१ अन्या. [?] २ ग्रन्थ [?] ३ कृत्य [?]

<u>३·वि. ति. ४, ६७८.१</u>

मुद्रां ग्रासाह्वयां शृणु ॥

अनामिका मध्यमयोरंगुष्ठाङ्गुली संगतिः ।

आहुति ग्रासमुद्रा स्यात् होमे प्राणाहुतौ मता ॥

---

७४. <u>१३. ८२-४</u> <u>१·प. ८. ५९,६०</u>

[आधारवल्लिकूर्माकाराभिन मुद्रे]

जिह्वामंगुलियुग्मं तु मुष्टिभ्यामन्तरे शिव ॥

वामस्य दक्षिणाग्रे मुष्टिः पृष्ठे स्यात् स्पर्शवर्जितः ।

आधाराधारवल्ली च ऊर्ध्वसः कूर्मवद्भिव[2] ॥

---

७५. <u>१३. ८४,६</u> <u>१·प. ८. ६१-२</u>

[अनन्तासनमुद्रा]

अधोमुखस्य वामस्य अनामा तर्जनी उभे ।

आकुंच्य पृष्ठलग्ने तु मध्यमायां तु संस्थिते ॥

तयोरधस्तान्मध्याच्चाङ्गुष्ठौ कुर्यादधोमुखाम्[3] ।

कनिष्ठिका तु साङ्गुष्ठा कार्या मुकुला मुने ॥

अनन्तासनमुद्रेयमनेनाख्या [ख्या ?]ता शिव ।

<u>२·स. सं. ३४. ४०-२</u>

अधोमुखस्य वामस्य ह्यनामा तर्जनीद्वयम् ।

आकुंच्य मध्यमापृष्ठे विन्यसेत् कुञ्चितयतम् ॥

अङ्गुष्ठाधोमुखीं कुर्यान्मध्यमामंगुलीं तथा ।

---

१ ग्रेण [?] २ वह्निना [?] ३ मुखीम् [?]

२२६

ततः कनिष्ठिकांगुष्ठौ बलवत् प्रसारयेत् ॥

अन्तरालमुद्रेयमन्तोऽयं यथोस्थितः ।

<u>२·ई. २२, ५७-९</u>

अधोमुखस्य वामस्य अनामातर्जनी उभे ॥

आकुंच्य मुष्टलग्ने तु मध्यमायां तु संस्थिते ।

तयोरधस्तान्मध्यायाः[1] मुष्टी कुर्यादधोमुखाम् ॥

कनिष्ठिका तु सांगुष्ठा कार्या सुप्रभुता मुने ।

अन्तरालमुद्रेयं मन्त्रेनाख्या यशो दिव ॥

७६१· <u>१३, ८६,७</u>

[पार्थिवी मुद्रा]

<u>१·ज. ८. ६७-९</u>

करद्वयेन बध्वा यास्तान्मुष्टिद्वयं पुरा ॥

अंगुलित्रितयेनैव अंगुष्ठे सर्वनीतयम् ।

प्रान्तलग्नं ततः कृत्वा समुगे मेलयेत् पुनः ॥

एषा तु पार्थिवी मुद्रा - - - - -।

<u>२·स. सं. ३४, ४४-६</u>

करद्वयेन बध्वा यास्तान्मुष्टिद्वयं पुरः ॥

अंगुलीत्रितयेनैव अंगुष्ठौ[3] सर्वनीतयम् ।

प्रान्तलग्नं तु सत्कुर्यात् समुगं मेलयेत् पुनः ॥

एषा सा पार्थिवी मुद्रा - - - - ।

---

१ मध्यास्या [२] २ मुष्टिम् [१] ३ अंगुष्ठे [१]

७७. <u>१३, ८७ –९</u>

[कारावर्णिमुद्रा]

<u>१·ज, ८, ६९ –७१</u>

मणिबन्धौ[1] च संलग्नौ नखाग्राणि करद्वयात् ॥
कार्याणि सांगुलिकानि परस्परयुतानि तु ।
अंगुष्ठाग्रे[2] निराधारे[3] तन्मध्ये पातयेद्ध्रुतम् ॥
मध्यं कुर्याच्च हस्ताभ्यां गाढं तु मुष्टिरोपमम् ।
कारावर्णिकस्य मुद्रेयं – – – –

<u>२·स. सं. ३४, ६६ –८</u>

मणिबन्धौ तु संलग्नौ नखाग्राणि करद्वये ॥
कार्याणि सांगुलिकानि परस्परयुतानि तु ।
अंगुष्ठाग्रे[4] निराधारे[5] तन्मध्ये पातयेद् ध्रुवम् ॥
मध्ये कुर्याच्च कयोस्तगाढं मुष्टिरोपमम् ।
कारावर्णिकस्य मुद्रेयं – – – ॥

---

७८. <u>१३, ९० –९२</u>

[धर्मादिमुद्रा]

<u>१·ज, ८, ७२ –४</u>

कच्छपमंडलाग्ने कृत्वा तदनु योजयेत् ॥
मुखे मुखं तर्जनीभ्यां तं मुद्रेयं मध्ययोः ।
कुर्यात् तादृग्विधं बन्धं तं व्यवस्थानामिकाद्वये ॥
उपसंहृत्य तं चापि द्वे कनिष्ठे नियोजयेत् ।

---

१ बन्धौ [?] २ – ष्ठाग्रं [?] ३ धारे [?] ४·ष्ठाग्रं [?] ५·धारं [?]

प्रत्येकबन्धे संलग्नमंगुष्ठयुगलं न्यसेत् ॥

धर्मादेश्च चतुष्कस्य विद्धि मुद्रागणं क्रमात् ।

२·प, ई.३४, ४९-५१

करद्वयमसंलग्नं कृत्वा तदनु योजयेत् ।

मुखे मुखं तु तर्जन्योरेवं मध्यमयोः क्रमात् ॥

अनामयोस्ततः पश्चाद्वक्त्रे वक्त्रं कनिष्ठयोः ।

अंगुष्ठयुगलं तद्वदङ्गुली मूलयोर्न्यसेत् ॥

एतन्मुद्राचतुष्कं तु धर्मादि तु चतुष्टये ।

अधर्मादिचतुष्काणां तन्मुद्राचतुष्टयम् ॥

३·ई. ३४, ५७ -९

करद्वयमसंलग्नं कृत्वा तदनु योजयेत् ।

मुखे मुखं तर्जनीभ्यां च मुखेन मध्ययोः ॥

कुर्यात् तत्र तादृग्विधं बन्धं तं स्वस्वानामिकाद्वये।

उपसंहृत्य तं वापि द्वे कनिष्ठे नियोजयेत् ॥

प्रत्येकबन्धे संलग्नमंगुष्ठयुगलं न्यसेत् ।

धर्मादेश्चाप्यधर्मादेरिदं मुद्राचतुष्टयम् ॥

७९· १३, १३,४ १·प, ८, ७६ -८

[आमायमुद्रा] दक्षिणस्य तु हस्तस्य तर्जन्यङ्गुष्ठमेलनम् ॥

कृत्वा तदनु तद्बन्धं विकास्य च शनैः शनैः ।

---

१. सन्मं [?] २ सं [?]

२२९

समुत्थानं पुनः कुर्यात्कालाख्यं पृथक् ~~[?]~~ स्थितम् ॥

धामाख्यस्य मुद्रैषा - - - - ।

३ पौ. २४. ३३,४

दक्षिणस्य तु हस्तस्य सन्धिमङ्गुष्ठकेन तु ।

कृत्वा तदनु तद्बन्धं विकास्य च शनैः शनैः ॥

समुत्थानं पृथक् कुर्यात्कालाख्यं पृथक्स्थितम् ।

धामाख्यस्य मुद्रैषा - - - - - - ॥

८०· १३, ९४,४ | १· प, ८, ७८,९

[शंखमुद्रा]

शंखाख्यां तु निबोध मे ॥

स्पष्टौ प्रसारितौ हस्तौ कुर्याद्देवविलक्षणौ ।

भावासनस्य मुद्रैषा कुमुद्रा परमार्थिकी[१] ॥

८१· १३, ९६,७ | १· प, ८, ६,७

[पद्ममुद्रा]

अधोमुखाङ्गमहस्तान्मध्यमां प्रापयेन्मुने ।

कनिष्ठया दक्षिणस्य तिस्रोऽन्या मुष्टिवत् स्थिताः ॥

अंगुष्ठमूर्ध्वं कृत्वा मुद्रेयं तु यथा स्मृता ।

८२· १३, १००-१०२ | १· प, ८, ९-११

[शक्तिमुद्रा]

प्रसार्य वामहस्तानमंगुल्यो विरलाः स्थिताः ॥

१ पार. [१]

कार्याङ्गुल्याकुंचिता: प्रान्तादंगुष्ठं सेतुवद्भवेत् ।

संयुक्तं तासु संलग्नं कर्तव्यानासु मध्यतः ॥

ह्रस्वांगुलं तु बध्नीयाद्याचितमुद्रां सुखप्रदाम् ।

२·स. सं. ३४, ७-९

प्रसार्य वामहस्तान्यङ्गुल्यो विरला: स्थिता: ॥

कार्याङ्गुल्याकुंचितप्रान्ता अंगुष्ठं सेतुवद्भवेत् ।

संयुक्तं तासु संलग्नं कर्तव्यानासु मध्यमाम्[1] ॥

ह्रस्वांगुलं तु बध्नीयाद्याचितमुद्रां सुखप्रदाम् ।

३·ई. २२, २६-८

प्रसार्या वामहस्तान्या अंगुल्यो विरलस्थिता: ॥

कार्याङ्गुल्याकुंचिता[2] प्रान्तादंगुष्ठं सेतुवद्भवेत् ।

संयुक्तं तासु संलग्नं कर्तव्यानासु मध्यतः ॥

ह्रस्वांगुलात्तु बध्नीयाद्याचितमुद्रां सुखप्रदाम् ।

८२·१५, ६ -१२

[वासुदेवादिमण्डललेखनम्]

१·पादम [अ.] [illegible]७, १ -२६

चन्दनादीनि पुष्पाणि प्राचि सम्यक् किरतौ ॥

निपातयेत्पादेषि तावन्ति कमलासन ।

कादम्बाङ्करमधिके मन्थेन द्वे शते पुनः ॥

कोष्ठानि सन्ति तावन्तः कादम्बिकोष्ठमध्यतः ।

स्थापयित्वा ततः चक्रं भ्रामयेत् फलवर्मणा ॥

---

१ मध्यतः [?] २ कुंचिता: [?]

पंच वृत्तानि विन्यानि समान्येवं तु मध्यमम् ।

कर्णिकाक्षेत्रमेतत् स्याद्बहिर्विम्बं त्रिधा पुनः ॥

विभज्य सूत्रमार्गेण प्रथमा केसरावनिः ।

दलभूमिर्द्वितीया तु तृतीया नाभिमण्डलम् ॥

तदेवं त्रिविधं वापि त्रिविधं सूत्रवर्त्मना ।

विभजेन्नाभिभागाद्बहिर्द्वे मण्डले भवेत् ॥

अतोऽर्ध्वं? बहिर्नेमिभूरेकं मण्डलं भवेत् ।

कोष्ठैरष्टाष्टविंशत्या परितो बहिरासनम् ॥

चतुर्थं भवेत्कोष्ठैरधोरस्या? वीथिका बहिः ।

पंक्तिद्वयेन विस्तारम् चतुरस्राद्बहिः पुनः ॥

कोष्ठानि द्वादशाधिक्यं सर्वं पंक्तिद्वये भवेत् ।

प्रत्यार्धं तेषु कोष्ठेषु चतुर्द्वारं प्रकल्पयेत् ॥

कोष्ठैश्चतुर्भिः प्रत्येकं द्वयोः पंक्त्योश्चतुर्षु ।

चतुर्षु कोणेषु तथा प्रत्येकं ~~द्वयोः पंक्त्योश्चतुर्षु~~ ।
शोभासिद्धये ॥

कोष्ठद्वयं तु संमार्ज्य द्वयोः पंक्त्योश्चतुर्षु ।

प्रतिद्वारं तदभ्यर्णे पार्श्वयोरुभयोरपि ॥

[1]कण्ठशोभाप्रसिद्ध्यर्थं द्वारस्यानन्तरस्थयोः ।

द्वे द्वे कोष्ठे बहिः पंक्त्यामेकैकं तदनन्तरम् ॥

संमार्ज्यमेवं शोभार्थमेकैकं बहिरन्यतः ।

---

१ कर्ण. [पाठान्तरम्]।

त्रीणि त्रीणि च कोष्ठानि मार्जनीयानि पद्मक ॥

उपर्यधोभागमध्येषु त्यक्त्वा तेन चतुष्टयम् ।

संमार्जनीयं कोष्ठानां विनियोगः प्रदर्शितः ॥

अत्र पीठादिनिर्माणं विना कोष्ठानि विंशतिः ॥

वलयं च परितः परिमृज्य चतुर्भुजम् ॥

आदिपद्मप्रमाणेन कुर्यादावरणत्रयम् ।

चतुर्दिशं चतुर्द्वारिकलजं पद्ममानतः ॥

चतैककलजं ~~चतुर्दिक्षु~~ कुर्यादभीष्टदिशि पद्मक ।

द्वादशाब्जानि कल्प्यानि प्रत्यावरणकल्पनम् ॥

चतुर्षु कोणेष्वेकैकं द्वे द्वे वलयपार्श्वयोः ।

दलैर्द्वादशभिर्युक्तं कर्णिकाकेसरान्वितम् ॥

आदिपद्मार्धमानेन पद्मव्यासं प्रकल्पयेत् ।

मध्यमे पंकजे बिन्दून् कर्णिकायां प्रकल्पयेत् ॥

द्वादशाब्जरेखाश्च दलं च नवर्षि तथा ।

केसरोर्ध्वं विधायान्यमृदलानि प्रकल्पयेत् ॥

विदिक्षु दिक्षु च तथा वलग्रे विंशतिं तथा ।

रेखे द्वे द्वे दलानि स्युः कुत्र पुष्पाग्रपदमन्तरे ॥

प्रदर्शयेदुपदलान्यदलोपे दिशः प्रति ।

अरे द्वे द्वे विदिक्षु स्यादेवं द्वादशारता ॥

वराणीन्दीवरदलैस्तुल्यान्यप्रधानकम् ।

अत्र वलोदराभानि मातुलुंगफलानि च ॥

पिपीलिकोदराभानि परस्परसमानि च ।
अन्तरालानि तैरेवां तुल्यमानानि पद्मवत् ॥
ईदृशं मण्डलं कार्यं वासुदेवसमर्चने ।
नारायणे तु वक्तव्ये विन्यासाः[1] पूर्वमीरिताः ॥
अष्टावष्टौ विभक्तव्याः केसरान्तरितः क्रमात् ।
पूर्वोदितानि कोष्ठानि मार्जयित्वा यथाक्रमम् ॥
निरंकुशत्र नाभ्यादि विना पद्मं प्रकल्पयेत् ।
शंकुमाहृत्य सूत्रेण वर्तनं विभजेत् त्रिधा ॥
प्रथमं कर्णिकार्थं द्वितीयं विभजेत् त्रिधा ।
निष्कासं केसरार्थं दलदीर्घमनन्तरम् ॥
तृतीयमन्तरालं स्याद् दलपार्श्वयोर्द्वयोः ।
अष्टौ द्वादश वा कुर्याद् विन्यासान् क्रमशस्तु ॥
मण्डलं भद्रकं नाम तदिदं सर्वकामदम् ।
विकीर्णान् स्वस्तिकं चिन्हं कोणे षड्विंशता युतम् ॥
संसृज्य तत्र कोष्ठानि एकं दश च पातयेत् ।
प्रागायतानि सूत्राणि उदीचीनायतानि च ॥
संसृज्य मध्यतो द्वे द्वे वीथीं प्रागायतामपि ।
तथोदगायतामेकां कुर्यान्निर्गमनं पुनः ॥

---

१ विन्यासाः [पाठान्तरम्]

प्रागायताभ्यां कोष्ठाभ्यां बहिः पंक्तावुदङ्मुखम् ।

प्राचीनं पश्चिमं चापि दक्षिणाग्रमिष्यते ॥

स्योदगायताभ्यां स्यादुदक् प्रत्यङ्मुखं शुभम् ।

दक्षिणाग्रं भवेत् प्राच्यामिति स्वस्तिकमीरितम् ॥

द्विधा विभज्य पूर्वोक्तं चतुष्षष्टिकोष्ठमण्डलम् ।

मध्यतः पद्मकल्पनमवशिष्टे द्विधा कृते ॥

ताभ्यां वृत्तं भागाभ्यां ' भ्रान्तं वृत्तस्य मण्डलम् ।

अवशिष्टेन भागेन स्यान्तरालं भवेद्बहिः ॥

सौरमण्डलमेतत् स्यादेतदेवेन्दुमण्डलम् ।

सर्वेषामेव बिम्बानां पीठाद्बाह्यं यथापुरम् ॥

विना विदध्यात् पीठादीन् केवलं न च पङ्कजम् ।

चक्रं विना वा पद्मं स्यात् कर्तुः शक्तिसमीहया ॥

२· वि. शि. ७. १४४- ४६

चक्राब्जमण्डलं ब्रह्मन् वर्णैर्वेदिकोपरि ।

वेदिकां प्रोक्षयेद्विप्रः तदा पुण्याहवादिभिः ॥

चन्दनार्द्राणि कूर्चाणि प्राङ्मुखोदङ्मुखान्यपि ।

निधाय सप्तदश च वेदिकायां ततः परम् ॥

पदेषु तत्र प्राप्तेषु चतुष्षष्टिपदान्यपि ।

सीमार्थं स्थाप्य तन्मध्ये शङ्कुमेकं प्रलम्बनः ॥

समानि पंचवृत्तानि यथा स्युस्तथा विन्यसेत् ।

२३५

तथा सूत्रं भ्रामयित्वा मध्यमां तु कर्णिकाम् ॥
केसरं च दलं नाभिं द्वितीये परिकल्पयेत् ।
तृतीयं च तुरीयं चाप्यवकाशं प्रकल्पयेत् ॥
पंचमेनैव सूत्रेण कल्पयेन्नेमिमण्डलम् ।
पीठिकां कल्पयेत्पश्चादष्टाविंशतिभिः पदैः ॥
बहिः पंक्तिद्वयेनाथ वीथिं वीथिकामपि ।
बहिः पंक्तिद्वयेनाथ चतुरस्रं प्रकल्पयेत् ॥
ततः प्रतिदिशं ब्रह्मन् मध्ये मध्ये चतुष्पदैः ।
द्वाराणि कारयेद् ब्रह्मन् प्रागादिषु चतुर्ष्वपि ॥
द्वाराणां पार्श्वयोर्बाह्यद्वयमायामं छेदुभे उभे ।
एकैकमन्तरद्वयमायां शोभार्थं मार्जिते पदे ॥
तत्पार्श्वे बहिरेकेन चान्तर्बाह्यां त्रिभिः पदैः ।
शोभा त्रिभिः पदैरूर्ध्वमन्तरेकेन छेदिते ॥
उपशोभेति कथिता शोभापार्श्वे प्रकल्पयेत् ।
उभयोः पार्श्वयोर्द्वारमेवं कृत्वा चतुर्दिशि ॥
पदाभ्यामेव शिष्टाभ्यां कोणे कोणे प्रकल्पयेत् ।

---

९४. <u>१९, २३-२८</u> <u>१. पाद्म [च.] ७, ३७-४२</u>

[मण्डलेषु वर्णविन्यासः]

मण्डलं शोभयेद्रम्यैः पंचवर्णैः सितादिभिः ।
तच्चूर्णैरथवा चूर्णैर्लोहैर्वापि धातुभिः ॥

चन्दनागुरु कृष्णादिगन्धचूर्णैरथापि वा ।
शाल्यादितण्डुलैः पिष्टैः सितैर्हारिद्रिभिरम्बुज ॥
पुष्पगन्धैरथचूर्णैरसितैर्वा विकेशरैः ।
श्यामैः शुक्लैरथ चूर्णैः कौसुम्भैरपि पाटलैः ॥
मिश्रचूर्णैः प्रशस्तैर्वा पञ्चवर्णैश्च कालवैः ।
शोभयेत्कर्णिकादीनि यन्त्राणि बुद्धिमान् ॥
चूर्णैरेव च रत्नादिद्रव्यैराकारशोभनम् ।
अन्तरालानि सर्वत्र कृष्णैः श्यामैरथापि वा ॥
शोभयेत् कर्णिकां पीतैः शुक्लैर्बिन्दून् विशोभयेत् ।
पाटलैः कर्णिकारेखां कृष्णैर्वा केसरावलिम् ॥
द्विधा कृत्वा पूर्वभागं रक्तैर्भागमथोत्तरम् ।
पीतै रक्तैर्विदिशामेषु प्रलिखेत्सुधीः ॥
बिन्दून् विदध्यात्कृष्णैस्तु दलकोटिषु रेखयेत् ।
जालान्तानि च वर्णानि सितरक्तैर्विशोभयेत् ॥
वह्निस्थलं रक्तैः सितैर्वा पूरयेत् पृथक् ।
श्यामैः पीतैश्च रक्तैश्च नाभिरेखाश्रयं क्रमात् ॥
द्विधा भित्त्वा श्यामपीतैः श्यामैरेकेन भित्तिके ।
रेखयेच्छ्वेतैरेव स्वस्तिकोदराणि तु ॥
रक्तैरन्तःस्थलं कृष्णैर्मध्यस्थवेदिकाम् ।
सितैर्निम्नजभागं द्विधा कृत्वैकमादितः ॥

भागं कृष्णैः सितैरन्यन्नोभिताग्रं विशोभयेत् ।

पीठं पीतैः पादलेखां सितैर्वा वीथिकां पुनः ॥

तथा वितानपत्रा दिक्पत्रां कृष्णैश्च विन्यसेत् ।

रक्तैः शोभां तथा पीतैरुपशोभां च शोभयेत् ॥

द्वारं कुर्वीत रक्तैश्च पीतैः कृष्णैर्यथाक्रमम् ।

शोभयेदुपद्वारं च कोणान् कृष्णैस्तथा पुनः ॥

मध्यं च कुर्याद्रक्तैश्च स्वस्तिकं पादसप्रभम् ।

यद्वा पीतनिभं सौरं मण्डलं पादसप्रभम् ॥

मण्डलं चैन्दवं शुक्लमन्तरालं तु सर्वतः ।

यथेष्टवर्णशुभगम् - - - - ॥

२·वि. ति. ७. १५१ -७१

वर्णानां रचनां कुर्यान्मण्डले तदनन्तरम् ॥

सितं कृष्णं तथा श्यामं पीतं कुङ्कुमभित्यपि ।

वर्णाः पञ्चोदिता क्रमम् तत्प्रकार इहोच्यते ॥

शालि तण्डुलचूर्णादि सितवर्णे प्रकल्पयेत् ।

पुटदग्धानि गृह्णीयात् कृष्णवर्णे चतुर्मुख ॥

चूर्णितं शुष्कपर्णानां श्यामवर्णाय कल्प्यते ।

पीतवर्णाय कल्पयेत् हरिद्राचूर्णमुत्तमम् ॥

सिन्दूरं कुङ्कुमं यद्वा रक्तवर्णाय कल्पयेत् ।

पीतेन कर्णिकां कुर्वीत बिन्दून् द्वादश तत्र वै ॥

कोणं त्रितयं तदनु त्रेधैव विभजेद्गुरुः ।

बिन्द्वर्धं प्रथमं प्राप्य दलार्धं तदनन्तरम् ॥

नेम्यर्धं प्रापयेदन्त्यं कर्णिकारेखिका गुरुः ।

शुक्लेन परिकल्प्याथ शेषार्धं सितेन च ॥
उत्तरं तु त्रिधा कृत्वा पूर्वं पीतेन कल्पयेत् ।
चतुरं तु रक्तेन कन्दो बिन्दवः सिताः ॥
श्यामैस्तदन्तरालानि – रक्तैस्तु दलरेखिकाः ।
रक्तैश्च दलाग्राणि दलमूलानि शुक्लतः ॥
रक्तैर्दलान्तरालानि दलान्तस्थलं तथा ।
नाभिरेखा श्वेतश्यामैः श्यामैर्वारेखिकाः ।
कृष्णैरराणि कल्प्याथ रक्तैर्वा तदन्तरम् ।
अरान्तस्थलं श्यामैर्नेमिं द्वेधा प्रकल्प्य च ॥
कृष्णेन प्रथमं भागं सितेन तदनन्तरम् ।
नेम्यन्तस्थलं कृष्णैः पीठं कृष्णेन पूरयेत् ॥
पीठान्तं पीतवर्णेन शुक्लेनाथ वीथिकाम् ।
शोभाः पीतेन संपूर्य श्यामेनाथोपशोभकाः ॥
उपशोभाश्च कृष्णेन ततो द्वारचतुष्टयम् ।
पूर्वसितेन रक्तेन दक्षिणं पीतवर्णतः ॥
पूरयेत् पश्चिमद्वारं कृष्णेन तदनन्तरम् ।
कोणान् कृष्णेन संपूर्य तेषु कंठान् प्रकल्पयेत् ॥
शुक्लैस्तदन्तरालानि श्यामेन परिपूरयेत् ।
सितेन परितो रेखां कारयेद्गुरुसत्तमः ॥

८५. ११. ६२ -७७ पाद्म [उ.] ७. ६१ -८२

[मण्डलार्चनम्]

मण्डलं विधिवत्स्वैरमारभेत समर्चनम् ।
आराधयेत् कर्णिकायां मन्त्राध्वानमनन्तरम् ॥
तत्त्वाध्वानं केसरेषु वर्णाध्वानं दलेषु च ।
पदाध्वानं नाभिभागे कलाध्वानमरेषु च ॥
षष्ठं तु भुवनाध्वानं नेमिभागे चतुर्थि।
कर्णिकायां द्वादशसु बिन्दुषु द्वादशात्मिषु ॥
आराध्य समावाह्य कर्णिकायां समाहितः ।
यजेत परमात्मानं साक्षीकृत्य तत्त्ववित् ॥
केसरेषु विधातारं यजेत दलभित्तिषु ।
शक्तीरष्टाया दल च ते च पूज्या यथाविधि ॥
श्रीवत्साद्याः कौस्तुभश्च ध्वजाद्याश्च परितः स्थिताः ॥
दलान्तराले पूज्यो विष्णुः प्रथमावृतिः ॥
ब्रह्मा द्वितीयमाश्रित्य त्रिविष्णोस्तु तृतीयगः ।
द्वादशारेषु विष्ण्वाद्याः पूज्या द्वादशमूर्तयः ॥
दलान्तराले पूज्या मीनाद्या दशमूर्तयः ।
प्रथमे नेमिभागे शंखाद्यायुधभूषणम् ॥
पीठकोणचतुष्केषु वराहो नरकेसरी ।
अनन्तश्च हयग्रीवस्त्वाग्नेयादिषु क्रमात् ॥
वीथिकायां लोकपालाः पुरुहूतादयः क्रमात् ।

अ कुम्भ

पूज्या द्वारेषु चण्डाद्या द्वौ द्वौ प्रति चतुर्ष्वपि ॥

ईशानकोणे स्थाप्यायां विष्वक्सेनं समर्चयेत् ।

गरुडोऽभिमुखस्तिष्ठन् पूर्वद्वाराद्बहिः स्थितः ॥

चक्रं च दक्षिणद्वारि गदां च द्वारि पश्चिमे ।

पद्मं चोत्तरे शंखं प्रथमावरणे स्तः ॥

विष्ण्वादिमूर्तयः पूज्या द्वादशाब्जेषु पद्मग ।

अनन्तरे ह्यावरणे पद्मेषु द्वादशस्वपि ॥

वासुदेवादिकृष्णान्ता मूर्तयो द्वादशैव ते ।

पद्मेष्वावरणे बाह्ये द्वादशादित्यपूजनम् ॥

एतस्मिन् मण्डले देवं वासुदेवं समर्चयेत् ।

बिम्बे नारायणाख्ये तु बिन्दुष्वष्टसु चाक्षरान् ॥

अष्टाक्षराणां न्यसनं व्याख्याताः ततोऽष्टधा

केशरेषु समाराध्या दलेष्वष्टौ श्रियादयः ॥

अरेष्वष्टसु शंखादीन्यायुधान्यष्ट पूजयेत् ।

चतुर्विंशतिपद्मेषु चतुर्विंशतिमूर्तयः ॥

त्रिषु ह्यावरणेष्वेषु पूज्यास्तन्मण्डले हरिम् ।

नारायणं समावाह्य यजेत परमेश्वरम् ॥

६६· १७. २ पाद्म [च.] १०.७

[महोत्सवविधयः] नित्यो नैमित्तिकः काम्यो काम्यस्त्रिविधः स महोत्सवः।

८७· <u>१७, ३-४</u> — <u>पाद्म [उ.] १०, ८.१</u>

[नैमित्तिकोत्सवलक्षणम्] नित्यो

कुम्भे च सिंहमकरे विषुवे चायनद्वये ।
कल्पितानुत्सवानाहुः नैत्यिकाः सर्वदैवतैः ॥
नैमित्तिकः स विज्ञेयो निमित्ते सति कल्पितः ।

८८· <u>१७, १९-२१</u> — <u>पाद्म [उ.] १०, ३६.७</u>

[प्रथममहोत्सवे निषिद्धः कालः]

अधिके मासि शुक्रादौ गुरौ चास्तमिते सति ।
नोत्सवः प्रथमः कार्यः कम्पने राजराष्ट्रयोः ॥
प्रजानां चैव दुःखं स्याद्व्याधिर्वा मृतिरेव वा ॥
उत्सवे च क्रियावादौ मोक्षदोषः क्वचन ॥

८९· <u>१७, ४३-४</u> — <u>पाद्म [उ.] १०, ९९-३</u>

[गरुडस्तुतिः]

पक्षौ यस्य बृहत्सामरथन्तरमपि स्वयम् ।
अक्षिणी चापि गायत्री <u>त्रिवृत्साम शिरः</u> स्मृतम् ॥
<u>स्तोम आत्मा नमस्तस्मै वामदेव्याङ्गसंविदे</u> ।
<u>नमः प्राणादिवायूनामाधाराय</u>[1] गरुत्मते ॥
<u>दोषानपनयाखण्डान् गुणानावह सर्वतः</u> ।
<u>विघ्नानि हर सर्वाणि</u> आरब्धान्कुरु मामपि ॥

९०· <u>१७, ७६</u> — <u>१·पाद्म [उ.] १०, १०२</u>

[ध्वजस्तम्भस्थापनम्]

अग्रतो बलिपीठस्य बहिर्वा धामगोपुरात् ।

१ धानाय गरुत्मते - पाठा.

ध्वजस्तम्भं खनेद्भूमौ निर्मितं दारुं स्थिरम् ॥

---

१३. १७, ७७,८

[ध्वजस्तम्भोपयोगिदारूणि]

१. ई. १०, ३४२,३

अन्तःसारश्चन्दनादिः प्रशस्तः स्तम्भकल्पने ।

क्रमुकादिर्बहिःसारः सोऽपि शस्तो मुनीश्वराः ॥

किंशुकाद्यं तु निःसारं वर्जयेत् स्तम्भकर्मणि ।

२. पाद्म [क्रि.] १०, १०३,४

क्रमुकादि बहिःसारं प्रशस्तं विदुरुत्तमम् ॥

अन्तःसारं चन्दनादि प्रशस्तं स्तम्भकल्पने ।

निःसारं वर्जयेत् स्तम्भम् - - - - ॥

---

१४. १७, ७८-८०

[ध्वजस्तम्भमानम्]

१. पाद्म [क्रि.] १०, १०४,५

हस्ततालायतं शुभम् ॥

मानाङ्गुलप्रमाणेन विंशत्यूनमथापि वा ।

प्रासादोच्छ्रायमथवा यद्वा गोपुरसंमितम् ॥

२. अग्, ६.३०

विमानोच्छ्रायमेवं च गोपुरोच्छ्रायमेव च ॥

३. अजि. ३०, १००

प्रासादोच्छ्रायमानं वा गोपुरोच्छ्रायकं भवेत् ॥

४. कपि. २२, ४६,७

हस्तादसमायामं सर्वं वा द्विजोत्तम ।

२४३.

अथो विस्तारमथवा प्रासादोच्छ्रायमेव वा ॥

गोपुरोत्सेधमार्धं वा - - - - ।

५· चि. वि. ३१, १३

गोपुरायामतुल्यं वा विमानोच्छ्रायमेव वा ।

६· मा. ३१, १०७

गोपुरायामतुल्यं वा विमानोच्छ्रायमेव वा ।

७ वि. प. [पा. ४] ११, ९.

गोपुरायामतुल्यं वा विमानोच्छ्रायमेव वा ॥

१३· १७, ८९-९

[ध्वजयष्टिसंयोजनम्]

१· पाद्म [च.] १० -१०९ -११०

तस्य शाखाश्रितानां वेदितानां तु मूलतः ॥

अष्टानामपि पीठानां स्तम्भाग्रे विनिवेशनम् ।

आयतानि च पीठानि त्रिशतेन चतुर्भि ॥

त्रिकोणानि षडंशे स्वर्धेन स्वर्धेन घनानि च ।

मूले स्थूलानि सूक्ष्माणि चाग्रे कुर्वीत भूषणाम् ॥

अग्रे पीठद्वये छिद्रे ध्वजयष्टिं च संकृताम् ।

निवेशयेच्छिद्रयित्वा ध्वजस्तम्भं चतुर्भि ॥

निवेशयेत्त्रिणुकं वा नव वा सप्त पंच वा ।

१४· १७, ८४ -८

[ध्वजस्तम्भस्थापनम्]

१· पाद्म [च.] १०, १११ -४

आराध्य वेदविद्भिः प्रागर्ध्यं स्थापयेद्गुरुः ।

३३४

ध्वजोदग्रं प्रतारस्य स्तम्भमत्रिह गमन्दृतः ॥

कुंभैश्च सार्धैः प्रच्छाद्य स्तम्भमूर्धमुखैः कुंभैः ।

संवेष्ट्य दर्भमालाभिर्विष्णुसूक्तेन देशिकः ॥

ध्वजस्तम्भावटे न्यस्य सोऽधोखादि शोधितम् ।

तत्रावटे ध्वजस्तम्भं स्थापयित्वा दृढं यथा ॥

प्रासादाभिमुखम् – – – – ।

---

९५. १७, १६०,३ — पाद्म [च.] ४.३५

[स्वरविशेषाः]

षड्जर्षभौ च गान्धारो मध्यमः पंचमस्तथा ॥

धैवतश्चैव निषादः पुष्करादिषु स्वराः ॥

---

९६. १७, १६६,७ — पाद्म [च.] ४, ३३,४

[कुम्भविशेषाः]

विशालं सर्वतोभद्रं खेटकं चक्रमण्डलम् ॥

कान्तारं कुट्टिमं पुष्पकुट्टिमं कटिबन्धनम् ।

वामवानूर्ध्वमुखं च पुष्करादिषु स्मृतम् ॥

---

९७. १७, १८७–९२ — पाद्म [क्रि.] २४, २९–३४

[पालिकादिलक्षणम्]

षडङ्गुलं तदुत्सेधं पालिकानामथाननम् ॥

षोडशाङ्गुलविस्तारं बिलं सप्ताङ्गुलं भवेत् ।

पादपीठस्य विस्तारमथ[1] चैकाङ्गुलं भवेत् ॥

उन्मत्तकुसुमाकारं ककुभम्भोजसंनिभम् ।

[1] ‘श्वात्वा’ – पाठ.

द्वाविंशद् गुणमायामो घटिकानां प्रकीर्तितः ॥
घटिकाः पंचवक्त्राः स्युस्तन्मध्ये तु घटाकृतिः ।
नालकं गुणं च विस्तीर्णमेतासां मध्यमं मुखम् ॥
चतुष्टयं चतुर्दिक्षु चतुष्क गुणमाननम् ।
विंशत्यष्ट गुणमुत्सेधं विस्तारं द्वादशाष्ट गुणम् ॥
शरावेषु विजानीयादष्ट मानं यथाक्रमु ।

---

१८० १७, २१८-२३ पाद्म [क्रि.] २४, ६९-७४

अङ्कुरार्पणे पालिकादि-

प्रागायतानि प्रथमं ऋजूनि द्वादश स्फुटम् ॥
तथोदगायताग्राणि दशाष्ट च कल्पयेत् ।
आशास्वष्टासु मध्ये च शरावघटपालिकाः ॥
द्वादश द्वादश स्थाप्याः शतमष्टोत्तरं तथा ।
आग्नेये नैर्ऋते भागे तथा याम्ये च पालिकाः ॥
घटिका वारुणे ब्राह्मे तथा पौरन्दरेऽपि च ।
शरावा मारुते सौम्ये रौद्रे चापि यथाविधि ॥
प्रागायतानि नव वा सूत्राणि परिकल्पयेत् ।
द्वादशैवेतराणि स्युः शरावघटपालिकाः ॥
अष्टौ च दत्वा रेखाश्च यद्वा सूत्राणि कल्पयेत् ।
नवैव त्रिप्रकाराणि तादृग्विधपालिकादयः ॥

---

१८१ १८, १३-७ पाद्म [च.] ११, १४-८

[यागकुण्डकल्पनम्]- . . . . शेषाः प्राच्यां प्रकल्पयेत् ॥

कुण्डमाहवनीयस्य चतुरस्रं यथोदितम् ॥

दक्षिणस्यां दक्षिणाग्नेर्दिशि चापसमाकृति ।

कुण्डं तु गार्हपत्यस्य प्रतीच्यां वृत्तमुत्तमम् ॥

सभ्यस्य कुण्डं कौबेर्यां त्रिकोणं तदनन्तरम् ॥

ऐशान्यामग्निकोणे वा कुण्डं च चतुरस्रकम् ॥

आवसथ्यस्य विहितः पंचाग्न्युक्तमुत्तमम् ।

आवसथ्यरहितं चतुरग्निं चतुर्दिशि ॥

सभ्यावसथ्यरहितं त्रेताग्नित्रयसंयुतम् ।

एकमाहवनीयं वा कल्पयेत्कर्तुरिच्छया ॥

१००· १८, १३०   पाद्म [च.] ११, १३३

[एकबेरविधाने मूलबिम्बे एव अभिषेकः]

एकबेरविधाने तु मूलबिम्बेऽभिषेचनम् ।

प्रत्यहं स्नपनं कुर्याद्विधायावित्त[1] यथाविधि ॥

१०१· १९, ४ -१०   पाद्म [च.] ८, ७ -११

[स्नपन विधिः]

कर्तव्यं सन्निधा ब्रह्मन्नुत्तमाधममध्यमम् ॥

जात्युत्कर्षं धनोत्कर्षमपेक्षायैव तत्त्ववित् ।

प्रत्यंशीसोत्सवं स्नानमितरेष्वितरद्भवेत् ॥

---

१ वसु -पाठान्तरम्

	पूर्वेद्युरङ्कुरन्यासो बध्वा कौतुकमंगलम् ।
	अधिवासनं बिम्बस्य सायं वा सकलं भवेत् ॥
	स्नपनं[1] प्रतिमायाः स्यादधिवासनपूर्वकं ।
	तीर्थप्रतिकृतौ वापि पूर्वतामेऽधिवासयेत् ॥
	यत्रोत्सवार्थप्रतिमां बलिबिम्बमथापि वा ।
	बिम्बं कर्मार्चमथवा अस्तु पूर्वकम् ॥

---

१०२. 19. 82 -4	1. पाद्म [उ.] 8. 98.1
[अधमकल्पे स्नपनभेदाः]	अधमोत्तमभेदेन स्नपनं परिकीर्तितम् ।
	कोणेषु कुम्भैस्त्रिंश स्वेवतोदकपूरितैः ॥
	तैर्विहीनं हरेः स्नानं वेदं स्यादधमध्यमम् ।
	पुष्पोदकुम्भैर्हीनं सौरभ्यदधमाधमम् ॥
	2. विष्णु 22, 57 -9
	अधमोत्तमभेदेन स्नपनं परिकीर्तितम् ॥
	द्रोणे तु कलशे[2] ये ते द्वात्रिंशत्कुम्भारकः ।
	तैर्विहीनं तु यत्स्नानं तत्स्यादधममध्यमम् ॥
	चतुष्पात्रिकतैर्वापि सौवर्णादिकम् ।
	केवलं सप्तदशभिः कुर्यं तु अधमाधमम् ॥

---

१०३. 19. 100 -2	पाद्म [उ.] 8. 122.3
[पंचगव्ययोजनम्]	गोमूत्रं विष्णुगायत्र्या गन्धद्वारेति गोमयम् ।

1. स्नपनप्रतिमायाः [?]
2. कोणे [?] 3. कलशा [?] 4. चतु. [?] 5. चतु. [?] 6. तेनम् [?]

आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥

घृतं शुक्रमसीत्येवं मध्वा नि सह योजयेत् ।

विष्णुगायत्रिया वाऽपि पंचोपनिषदैस्तु वा ॥

---

१०४. <u>११, १०३-७</u> | <u>पाद्म [च,] १२८-३०</u>

[पंचगव्यप्रमाणम्]

दधि त्रिगुणमाधारात् पीयूषं त्रिगुणं ततः ॥

षड्गुणं घृतमेतत् स्याच्छकृदादि चतुर्गुणम् ।

स्नपने कथितं मानं प्रोक्षणे पंचकं समम् ॥

गोमयेन समं मूत्रं दधि स्याद्द्विगुणं ततः ।

ततश्चतुर्गुणं सर्पिः सर्पिषोऽष्टगुणं पयः ॥

प्राशने पंचगव्यानां प्रमाणमिदमीरितम् ।

द्रोणमानं पंचगव्यं घृतमानं च तादृशम् ॥
तादृगेव दधि क्षीरं तावदेव च माक्षिकम् ।
अर्धं वा स्यात्पादकं वा न्यूनं चेदातुरं भवेत् ॥

गृहार्चास्नपने न्यूनं प्रत्येकैव प्रकल्पयेत् ।

---

१०५. <u>११, १२३-४</u> | <u>पाद्म [च,] ८, १२७-९</u>

[मध्यमकल्पेस्नपनभेदाः]

मध्यमोत्तममुद्दिष्टं मध्यमे मध्यमं पुनः ॥

चतुर्भिर्द्रव्यकलशैः स्नानं शुद्धोदकैर्विना ।

बाह्यैस्तैरेव देवस्य, मध्यमाधम उच्यते ॥

सर्वैरेव द्रव्यकुम्भैः सर्वैः शुद्धोदकैर्विना ।

---

१०६. <u>११, १३९-४१</u> पाद्म [उ.] ८. १६९-७१

[उत्तमकल्पे स्नपनभेदाः]

उत्तमोत्तमेषु स्नपनं पश्चिकाशीतिम् ।
सर्वकुम्भोदकैश्चापि भवेदुत्तममध्यमम् ॥
सर्वकुम्भोदकैर्निम्नमाधममिष्यते ।
विंशतिः पंच च प्रकृतम् संक्षेपे कलशा मताः ॥
चतुः चर्त्वं च विस्तारे सप्तत्रिंश त्रिकं परम् ।

---

१०७. <u>११, १४१-९</u> पाद्म [उ.] ८. १७१-८१

[स्नपनद्रव्याधिदेवताः]

द्रव्याणामथ सर्वेषां वक्ष्याम्यधिदेवताः ॥
शुद्धस्य परमात्मा च वासुदेवोऽधिदेवता ।
उष्णोदकुम्भे पुरुषः सत्यः स्यात्तु फलोदके ।
अच्युतो मार्जने देवस्त्वनन्तस्त्वक्षतोदके ।
रत्नोदके केशवः स्यात्सोहेनारायणः स्मृतः ॥
गन्धोदके माधवः स्याद्गोविन्दः स्याद्यवोदके ।
पाद्योदके भवेद्विष्णुरर्घ्ये च मधुसूदनः ॥
त्रिविक्रमस्त्वाचामे पंचगव्येषु वामनः ॥
दधिनि श्रीधरो देवो हृषीकेशः पयस्यपि ॥
मधुनः पद्मनाभः स्याद्दामोदरः कषायके ।
कुशोदके वराहः स्यान्नृसिंहश्चैत्नबोदके ॥
श्रीधरो नालिकेरस्य स्यात्स्यः शाल्मिलारिणः ।

वासुदेवो भगवत्य कुम्भस्य कमलासन ॥

सौराध्यम्बुकलशे देवः संकर्षणः स्मृतः ।

प्रद्युम्नः सर्वगन्धस्य मूलौषध्येऽनिरुद्धकः ॥

मूलौषधिषु कुम्भेषु साङ्गपीठं समर्चयेत् ।

कुशोदकेषु सर्वेषु नारायण-समर्चनम् ॥

धान्यानां रत्नानां च देवता स्यात् पुरन्दरः ।

सुवर्णानां देवतं चास्त्रं फलकानां सुदर्शनम् ॥

वाससां देवतं विष्णुः सर्वेषां वा जनार्दनः ।

इत्येवं स्नपनं प्रोक्तं नवधा तव पद्मज ॥

---

१०४. ३०, ९-३८

[स्नपन] कलशस्नपनम्]

१· विष्व. २२, ११४ -३९

आद्यं तु मध्यमं भागं दैविकं तदनन्तरम् ॥

तृतीयं मानुषं भागं पदमेवं न्यसेत् क्रमात् ।

ब्रह्मस्थाने पदं कुर्याद् विकारांस्तु विनिक्षिपेत्[1] ॥

घृतमुष्णोदकं चैव रत्नाम्भः फलवारिणा[2] ।

तोयाभ्यां मार्जनं चैव गन्धाम्भोऽक्षतमेव च ॥

यवोदकं च इत्येते मध्यमे नवके न्यसेत् ।

तस्यैव परितः कुर्याद् दिक्ष्वष्टसु समन्ततः ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयं च पंचगव्यं ततो दधि [?]।

पयो मधु स्नानीयं च दिक्ष्विन्द्रादिषु विन्यसेत् ॥

१ विधानतः -पाठान्तरम् २ फलवारि च -पाठान्तरम्

धाता दिर्षंधमध्यान्तं मता दिक्षु निवेशयेत् ।
१
दध्यादिषु कलायान्तं कोणेषु विनिवेशयेत् ॥

एवं द्रव्याणि योक्तानि विन्यसेन्मण्डलं प्रति ।

मध्ये मध्ये विनिक्षिप्य द्रव्याणां तु यथाक्रमम् ॥

शेषान् कुण्डोदकान् सर्वान् चतुःषष्टिं तु कल्पयेत् ।

ततस्तु दैविके भागे एवं कुर्वीत साधकः ॥

दिक्षि वापि च तथा च कोणे कुर्यात् तत्तद्ध क्रमात् ।

मध्ये मध्ये तथा कुर्याद् द्रव्यकुम्भं विचक्षणः ॥

ऐन्द्रे तु मध्यमे भागे न्यसेच्चन्दनकर्दमम् ।
याम्ये तु मध्यभागे तु न्यसेत् कुङ्कुमकर्दमम् ॥
वारुणे मध्यभागे तु न्यसेत्कर्पूरकर्दमम् ।

सौम्ये तु मध्यभागे तु न्यसेदौशीरकर्दमम् ॥

आग्नेये मध्यभागे तु विन्यसेत् तिलतैलकम् ।

चन्दनं कर्दमाभ्यक्तं कुंकुमं कर्दमं तथा ॥

कर्पूरकर्दमाभ्यक्तं उशीरं कर्दमं तथा ।

ऐन्द्रादिसोमपर्यन्तं विन्यसेत् विचक्षणः ॥

तिलं वा गव्यं तैलं तथा सर्षपतैलकम् ।

तथा कर्पूरतैलं च आग्नेयादिषु विन्यसेत् ॥

पुष्करणश्चैव तत्परं नरो नारायणोऽच्युतः ।

दध्यादि तु - पाठान्तरम् ; वापि - पाठान्तरम् ; चन्दनं - इत्यतः प्रागधिकः पाठः

[पृ. ३०८ - Ms. 4344, SVOI, Tirupati]

नैर्ऋते मध्यभागे तु न्यसेदामलतैलकम् ।
वायव्ये मध्यभागे तु न्यसेत् सर्षपतैलकम् ॥
ईशाने मध्यभागे तु न्यसेत् कर्पूरतैलकम् । [पृ. ३०८]

अनिरुद्धो हरिः कृष्णः स्कन्दनाथश्चदैवतम् ॥

तेषाम् पूर्वादिकैः सर्वमिष्टा विधायकैः क्रमात् ।

पूर्वेषु सर्वतः पश्चादाद्यार्धः पूजया स्थितः ॥

तृतीये मानुषे भागे ऐन्द्रादीन् गोरक्ष क्रमात् ।

प्रत्येकं तु पदं कुर्यात्स्वस्था विन्यसेदपम् ॥

तेषां मध्ये तु विन्यस्य द्रव्यकुम्भं विचक्षणः ।

शुद्धं तु विन्यसेत्प्राच्यामतोयं[1] तु दक्षिणे ॥

प्रतीच्यां नालिकेराम्भ उदीच्यां चाम्बिकादि च ।

वाराहं नारसिंहं च श्रीधरं स्वर्णोदकम् ॥

पुष्पाणि च वस्त्रादि तस्य तस्याधिदैवतम् ।

आग्नेयादिषु कोणेषु गंगाम्भश्च विन्यसेत् ॥

मूर्तयो वासुदेवाद्याः स्वस्य गंगाम्भसः ।

इन्द्राग्न्योर्मध्यभागे तु विन्यसेद्धिमतोयकम् ॥

धर्मनाकयोर्मध्ये विन्यसेच्च शिलोदकम् ।

यमनैर्ऋत्योर्मध्ये विन्यसेत्पुष्पोदकम् ॥

निर्ऋतेर्वरुणस्यापि मध्ये निर्झरवारि च ।

मध्ये वरुणवायव्योश्च विन्यसेद्धिततोयकम् ॥

वायव्यसोमयोर्मध्ये विन्यसेच्च कुशोदकम् ।

---

१. मितु [?]

२५३

ईशानवाय्वोर्मध्ये विन्यसेत्तु कुमारिकाम् ॥

वैश्वानरेन्द्रयोर्मध्ये न्यसेत् सामुद्रकं जलम् ।

ततः[1] सप्तदशान् कुम्भानुत्तराननपञ्चिकान् ॥

पूरयेत् पूर्ववत्सम्यग् गन्धयुक्तेन वारिणा ।

---

१०९. <u>३३, २४-८</u>

[बिम्ब त्रैविध्यम्]

<u>१. पाद्म [क्रि.] १२, ३-६</u>

प्रतिमा गर्भविस्तारतुल्या श्रेष्ठा चतुर्मुख ॥

नवभागैकहीना तु प्रतिमा मध्यमा भवेत् ।

पंचभागैकहीना तु जघन्या परिकीर्तिता ॥

सप्तधा गर्भविस्तारं विभज्य द्वौ विवर्जयेत् ।

शिष्टभागसमुच्छ्राया श्रेष्ठा स्यादधमा त्वत्र ॥

मध्यमा पंचसु त्र्यंशैस्त्रिभिर्भ्यां कनीयसी ।

<u>२. कपि. ११, ४७-९</u>

गर्भमानप्रमाणेन प्रतिमा चोत्तमा भवेत् ।

नवभागविहीनं तु मध्यमं बिम्बमुच्यते ॥

पंचभागैकहीनं तु अधमं परिकल्पते ।

गर्भविस्तारमानं तु सप्तभागं विभाजयेत् ॥

पंचभागं गृहीत्वा तु पंचभागत्रिभागकम् ।

त्रिभागस्य द्विभागं वा उत्तमाधममध्यमम् ॥

---

१ सप्तशतं कुम्भांस्त्वाष्टाधिकपञ्चिकान् [?]

२. श्रीप्र. १२. ३,४

प्रतिमा गर्भविस्तारा श्रेष्ठा स्यात् कमलोद्भवे ।

नवभागैकहीना तु मध्या प्रतिकृतिर्भवेत् ॥

कनीयसी पंचभागैकहीना न संशयः ।

---

११०. २२, २८–३२ [बिम्बमानम्]

१. कपि. ११. ५०–३

उत्तमं[1] द्वारतुल्यं वा पादाधिकमथापि वा ।

अर्धमानापि वा कुर्यादुत्तमाधममध्यमम् ॥

गुह्यद्वारसमं वापि पादाधिकं त्रिकोनम ।

द्वारं सदर्धमित्युक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥

गुह्यद्वारं त्रिभेदेन कारयेत्तैव भाजयेत् ।

एकत्रिद्विहीने तु श्रेष्ठं मध्ये[2] कनिष्ठकम् ॥

स्तम्भमानप्रमाणेन अथवा कारयेद् द्विज ।

स्तम्भं सार्धमानं वा प्रतिमां कारयेत् सुधीः ॥

२. मा. ३. ३९–४१

उत्सेधाद्वारतुल्यं वा स्तम्भमानमथापि वा ॥

गुह्यद्वारसमं वापि द्वारात् पादाधिकं तु वा ।

---

१ उत्सेध [?] २ मध्यं [?]

द्वादशस्यार्धमुत्सेधं[1] त्रिविधं प्रतिमोच्छ्रयम् ॥

द्वारस्याष्टभागैकं हीनं वा प्रतिमोच्छ्रयम् ।

तस्माद् द्विभागहीनं वा त्रिभागूनं[2] तु वा पुनः ।

---

११९. <u>२२, ३०,१</u> — <u>१. पाद्म [क्रि.] १२, ७,८</u>

[बिम्बस्य त्रैविध्यम्]

द्वारं चाष्टधा कृत्वा न्यूनैकांशत्रिभिः क्रमात् ॥

श्रेष्ठा मध्या कनिष्ठा स्यात् ----- ।

---

१२०. <u>२२, ३२,३</u> — <u>१. कपि, ११, ५४</u>

[स्थानकबिम्बप्रमाणम्]

द्वारस्यायामं वापि नवभागैकहीनकम् ।

पंचभागैकहीनं वा स्थानकोच्छ्रयमुच्यते ॥

---

१२१. <u>२२, ४०-३</u> — <u>१ पाद्म [क्रि.] १२, १६-२१</u>

[स्थानकबिम्बपीठमानम्]

अर्धयामं त्रिधा कृत्वा पद्म[3]मेकेन कल्पयेत् ॥

उपानहादि पंचाङ्गयुक्तं कुर्यं पुष्पकम् ।

चतुरश्रं मनोज्ञादि विस्तारस्तु शिलायति ॥

तृतीयभागविस्तारा पंकजाङ्कितम् ।

पीठोत्सेधं त्रिधा कृत्वा पद्ममेकेन कल्पयेत् ॥

दलैर्दिशाभिर्युक्तमष्टाभिर्वा यथाविधि ।

---

१ द्वारस्यार्ध [?] २ त्रिभागोनं [?] ३. पीठ [?]

२५६

तावद्बहिर्दलोपेतं मध्ये विपुलकर्णिकम् ॥

उपपादसमायुक्तमधःस्फुरत्पद्माकृति ।

पादमानं दलायामं केवलं वा सरोरुहम् ॥

पीठं वा केवलं वापि सुषिरं नैव कारयेत् ।

स्थितस्य कौतुकस्येदं पीठनिर्माणमीरितम् ॥

<u>२· पौष्क. १४. १३-८</u>

अर्धायामं त्रिधा कृत्वा पद्ममेकेन कल्पयेत् ॥

उपानहादिपंक्ताङ्गयुक्तं कृतं मनोहरम् ।

अथवा चतुरश्रं स्यात् त्रिपत्रा सुसितायतिः ॥

तृतीयमानतु सितभागपंक्त्या स्थिता ।

पीठोत्सेधं त्रिधा कृत्वा पद्ममेकेन कल्पयेत् ॥

द्वौ दिवभिर्युक्तमष्टाभिर्वा भवेद्रमे ।

तावद्बहिर्दलोपेतं मध्ये विपुलकर्णिकम् ॥

उपपादसमायुक्तमधःस्फुरत्पद्माकृति ।

पादमानं दलायामं केवलं वा सरोरुहम् ॥

पीठं वापि यथाकामं सुषिरं नैव कारयेत् ।

स्थितस्य कौतुकस्येदं पीठनिर्माणमीरितम् ॥

---

१२४. <u>२२. ६१-४</u>   <u>१ पाद्म [क्रि.] २०. ४-७</u>

[अन्यकालानुरोधिनो   उष्णाभमृतमिदं केवलं स्यादयुतं मतम् ।

[बिम्बस्य कौतुकं मानम्] कृत्वान्तं तदारभ्य जानुसिंहासनं मितम् ॥

१. पीठ·[?]

कन्यासापुटान्तं स्यात् तस्य चिबुकावधि ।
तेन केशान्तमारभ्य मुखमानं चतुर्दश ॥
अष्टोत्तरं यवशतं चिबुकाद्ययावधि ।

२·भार्ग ४, १० -२

उष्णीषमौलिभित्तिं केशान्तं षडङ्गुलं मतम् ॥
दृक्सूत्रान्तं ततारभ्य षड्विंशतियवैर्मितम् ।
कन्यासापुटान्तं स्यात् तस्य चिबुकावधि ॥
तेन केशान्तमारभ्य मुखमानं मुनीश्वर ।
अष्टोत्तरं यवशतं चिबुकाद्ययावधि ॥

---

१९५ २२, ५४ -७

[अधमदशतालानुरोधिनो बिम्बस्य अंगानां मानम्]

१·पाद्म [क्रि.] २०, १४,१

अधमे दशताले तु मुखं यवशतं मतम् ।
त्रिपदानं तावदेव स्यादूरुर्यवशतद्वयम् ॥
जङ्घा च तत्समोत्सेधा - ------ ।

२·भार्ग ४, ११,१२

अधमे दशताले तु मुखं यवशतं मतम् ।
त्रिपदानं तावदेव स्यादूरुर्यवशतद्वयम् ॥
जङ्घा च तत्समोत्सेधा ------ ।

१९६·२२, ६,७

[जीर्णबिम्बत्यागविवेकः]

पाद्म [च.] १७, ६,७

शिथिलावयवेषु बिम्बेषु समाधिर्विधीयते ।

स्थापनो पुष्पके तेषां कर्णिकामेव पद्मके ॥

स्थापनं च तथार्चं बिम्बं द्रावयित्वा पुनः पुनेत् ।

---

११७. 33, 32,3

[पुनः प्रतिष्ठायां कल्पकल्प- अधिकायां द्विविवेकः]

पाद्म [च.] १७, २९,३०

या मूर्तिरिह मन्त्रेण धातुजेनाधिकारिणा ॥

प्रथमे कल्पने चैव द्वितीये कल्पने भवेत् ।

मूर्तिः सैव च मन्त्रं च स एव स्थापकः पुनः ॥

---

११८. ३४, ८-१०

[पवित्रतन्तुकल्पनम्]

पाद्म [च.] १४, ३३-६

तन्तून् ब्राह्मणकन्याभिर्निर्मितान् दोषवर्जितान् ॥

कार्पासान् वाथ कौशेयान् क्षौमान्वा शुद्धात्मभिः ।

क्षालितान् पिष्टिकाचूर्णैर्मौद्गिकैः शोधयेद्बुधः ॥

शोषयेत् ततः शुद्धान् शोषितांस्त्रिगुणीकृतान् ।

पुनस्तांस्त्रिगुणीकृत्य तावन्तोऽपि चतुर्गुणान् ॥

यद्वा त्रिगुणितान्कृत्वा चातुर्गुण्यं चतुर्गुण ।

त्रिगुणांस्त्रिगुणीकृत्य यद्वा तानेकतां नयेत् ॥

---

११९. ३४-१४-६

[पवित्रमानम्]

पाद्म [च.] १४,४० -१

पवित्रमधिमाकार्यमाद्यं नाभ्यवधि स्मृतम् ।

अष्टोत्तरशतैः सूत्रैस्त्रिंशद्ग्रन्थिविभूषितम् ॥

मूलबेरादिबेराणां पवित्रमिदमिष्यते ।

पवित्रं मण्डले पद्मतुल्यमानं घटेऽपि च ॥

कुण्डे च मेखलामानं पूर्वैर्मुनिभिरीरितम् ।

\+ + + + +

पद्मनाभ्यरनेमीनां चक्राब्जे मण्डले सताम्

तन्मानानि पवित्राणि बाह्यमानं बहिः स्मृतम् ॥

---

१२०. <u>२२. १७-२१</u> [पवित्रग्रन्थिसंख्या]

<u>पाद्म [च.] १४. ४४-८</u>

चतुःशतानि सूत्राणि <u>ग्रन्थयः सप्तविंशतिः</u> ॥

शतार्धं तन्तुसंख्या ग्रन्थयो त्रिगुणा मताः ।

द्वे शते त्रिगुणा[1] ग्रन्थिः शतमेकमनन्तरम् ॥

चतुर्गुणा ग्रन्थिसंख्या बाह्ये सूत्रं चतुःशतम् ।

<u>ग्रन्थयः पंचगुणितास्तु</u>: कुम्भे चाष्टोत्तरं शतम् ॥

तन्त्वो ग्रन्थिसंख्या च सप्तविंशतिरिष्यते ।

एकाधिकाशीतिसंख्यास्तन्तवः करके मताः ॥

सप्तविंशतिसंख्याश्च ग्रन्थयः परिकीर्तिताः ।

---

१२१. <u>२२. ९७-८</u> [पवित्रावरोपणम्]

<u>पाद्म [च.] १४. १५३-४</u>

उद्धरेत् पीठगं पूर्वं ताम्र पात्रा स्यन्तरम् ।

---

१ त्रिगुणो ग्रन्थिः - पाठान्तरम्

त्रिसुपर्णं तथा मन्त्रं मूलमन्त्रमथापि वा ॥

समरोप्य पवित्राणि देयानि गुरवे ततः ।

गुरवे तानि दत्तानि प्राणनाथ महाफलाः ॥

अन्यथा कर्मविफलत्वं क्षयः स्याद्द्वादशाब्दयोः ।

---

१२३. २४, १०० पाद्म [उ.] ९४, १९८

[पवित्रारोपणफलम्]

अनेन विधिना विष्णोः पवित्रारोपणं हरेः ।

कुर्वन् फलान्यनन्तानि प्राप्नुयान्नैव संशयः ॥

स

प

ह